

अर्पणपत्रिका ।

श्रीरामदीक्षितानां साहाय्याद्विरचिता मयाऽल्पाधिया ।
आधानपद्धतिरियं भगवत्पादेऽर्पिता मुदेऽस्तु सताम् ॥ १ ॥
जानक्यां रामचन्द्रादधिगतजनुपो यस्य बन्धुर्वरीयान्
दत्तात्रेयाभिधेयः सरलनिगमवित्तोमयाजी सुशीलः ॥
अन्या द्वौ शीलविद्यामुखगुणरुचिरौ विष्णुगोविन्दसंज्ञौ
स्वापदे श्रीगणेशो विलसति च महानाश्रयो यस्य नित्यम् ॥ २ ॥
स्वाध्यायं केशवार्पाग्निगुडकरगुरोर्धामतः शब्दशास्त्रं
तन्त्रं वैयासिकं यो धुधकुलतिलकाच्छ्रीविरूपाक्षसूरेः ॥
मीमांसां वैद्यनाथाच्चिरतरमपठीद्रामतः श्रौतविद्यां
तेन श्रीवामनेन व्यरचि कृतिरियं क्षम्यतां विद्वरिष्ठैः ॥ ३ ॥
सरस्वतीभूषणकिजवडेकरोपाह्वामनशर्मा ।

आधानपद्धतेः प्रस्तावना ।

भूधरभूजानिर्विजयतेतराम् ।

प्रास्ताभिकं किञ्चित् । पुरुषस्य बुद्धिपूर्वकारिण श्रेय उपादिक्षितम् । तच्च विशिष्टक्रियासाध्यम् । सा च क्रिया वैदिकी यज्ञरूपा विश्वस्याखित्स्वोत्पादयित्री नान्या कोचिदमाणाद्देवस्य । कथं वेदस्य प्रामाण्यम् । अर्थप्रत्यापकत्वाद्वाधकप्रत्ययान्तावेति । अत एव तद्विहितापि यज्ञरूपा क्रिया श्रेय साधनमिति निश्चायते । सा च यज्ञरूपा क्रिया वेदचतुष्टयसाध्या त्रयीसाध्या वा । चत्वारो वर्णा अप्यत्राधिकृता । तत्राशास्त्रयः साक्षाच्चतुर्थस्तु क्षरणरूपदोहनादिद्वारा परम्परया । तत्रापि राजसूयादौ राज्ञः क्षत्रियस्यैवाधिकारः । बृहस्पतिसत्रादौ ब्राह्मणस्यैव । असोनयानिनः क्षत्रियस्य नित्याग्निहोत्रं नास्त्येव । “ न राजन्यस्य जुहुयात् ” इत्यापस्तम्बवचनात् (आप० श्रौ० सू० ६ । १५ । १०) । परं नैतान्यत्ताहितानामग्नीनां व्यागो युक्तो गतश्रीःराजस्य गतश्रीत्वं च तैत्तिरीयसंहितायां समाप्नायते—‘ त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुमन्नामणी राज-य ’ (तै० सं० २ । ५ । ४) अतस्तस्याजस्रधारणं वैधमेव समापतितम् । नित्याग्निहोत्रामवेऽपि क्षत्रियस्य ‘ होमकाले गृहेभ्यो ब्राह्मणायान्नं प्रहिणुयात्तेनोहैवास्य हुतं भवति ’ (आप० श्रौ० सू० ६ । ५ । ११) इति होमप्रत्याम्नाय सूत्रयामासापस्तम्ब । तथा ‘ नित्यमग्न्युपस्थानं वाचयितव्यः ’ इति सूत्रात् (आप० श्रौ० ६ । १४ । १२) । किञ्च “ यो वा मोमयाजी सत्यवादी तस्य जुहुयात् ” (आप० श्रौ० सू० ६ । १४ । १३) ‘ अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ’ इत्याश्वलायनसूत्रात् (४ । २ । १) क्षत्रियेणाहिताग्नेयो न त्यक्तव्यः इत्येव सिध्यति । तानग्नीन्श्मशानं नीत्वा तैरेव तद्वाहः सूत्रितः । यथा भगवानाश्वत्थयनं ‘ तस्मिन्बहिर्हारास्तीर्थं कृष्णाजिनं चोत्तरलोमं तस्मिन्प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हवाहननीयमभिमुखशिरसम् । (आश्व० गृ० ४ । २ । १५) इति । तस्मादजस्रधारणमेवाग्नीनां क्षत्रियस्योक्तम् । वैश्यस्यापि वैश्यमत्र एवाधिकारो न बृहस्पतिसत्रादौ । रथकारस्याधानं वर्णा रथकारस्येति (तै० ब्रा० आ० श्रौ० सू० ६ । ३ । १८) वचनेन प्राप्तम् । अतः सोधिकारीत्यन्यदेतत् । जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यामवस्थाविशेषलक्षितोऽत्राधिकारी । वर्णत्रयं द्वादिभूतमाधानाधिकारिणं नानुमन्यते आश्वलायनकाल्यायनापस्तम्बरूपकाराः । सा च यज्ञक्रियैर्नृशतिसंस्थास्वरूपा । तत्र प्रकृतिव्यभिधा । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्निष्टोम इति । अन्या विकृतिरूपा । तत्रां चैयमुपस्थापित्वा । ते चाग्नेय आधानसाध्या । तत्राधानं कल्पसूत्रमाभ्यम् । ते च कस्याः काल्यायनाश्वलायनापस्तम्बप्रभृतिभिः कल्पिताः । ते च लोके प्रत्याम्नायं

प्रयोगशास्त्ररूपाः स्मर्यन्ते । तेऽनुष्ठानौपधिकृतयाध्ययनविध्याक्षिप्तत्वात्प्रत्यासायमङ्गत्व
प्रतिपन्ना । अतस्तदनुसारमाधिकृतैः पुरुरैरवश्यमनुष्ठेया सा यज्ञरूपा क्रिया ।
साऽभ्युदयनि श्रेयसाधनिरनुष्ठेयेति सर्वेषां प्रवादः । यद्यत्नाचक्ष्महे कर्तव्येत्येवानुष्ठेया
न तत्राभ्युदयनि श्रेयसे उद्देशीकृत्य प्रवर्तितव्यमिति । स्मर्गमोक्षरूपाभ्युदयनि श्रेयसे तु
उच्येत एव आनुपङ्गिकृतया । तदुक्तं—“ कार्यभिर्येन यत्कर्म नियतं क्रियते (म० गा०
१८ । ९) “ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि (ब्र० सू० ३ । ४ । ३२) इति । सूत्रावब्रूम
चात्रार्थे भगवानापस्तम्ब —

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् । (आप० ब्र० सू० १।७।१)

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति । (१ । ७ । २)

तद्यथात्रे फलार्थे निमित्ते छाया गन्ध इति अनूत्पद्यन्ते

एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते । (१ । ७ । ३)

नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति (१ । ७ । ४) इति ।

अर्थो समर्थो विद्वानत्र कर्मण्यधिकारी । सामर्थ्यं चात्र शास्त्रीयमेव सफलक इत्यादि
प्रथमाधाने सपत्नीकत्वस्यावश्यकता । कुत इति चेत् ‘ क्षौमे वसन्ती ज्ञायापती अग्नि-
मादधीयाताम् इति (आप० श्रौ० सू० ५ । ४ । १०) । आधानं च भार्यासयुक्त-
मितिवचनात् (जै० ६ । ८ । १३) । यत्पत्नीकस्य भीष्मस्याधानं पौराणिकवचस्य
न्यथा लापयद्विरुध्यते तदुक्तवचननिरोधादुपेक्ष्य समादद्युक्त्वात् भट्टपादास्तत्रवार्तिके
(जै० २ । ३ । ५) “ भीष्मश्च—

भानृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रजात् ॥ (मनु० ९ । १ । १८२)

इत्येव मिचित्ररीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपित्रनुणत्वं केवलपक्षार्थं पत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्था-
पत्यानुक्तमपि गम्यते ।

यो वा पिण्डः पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।

शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैवाक्यसौ कथम् ॥ इति ।

अतः प्रथमाधाने सपत्नीकेन मन्त्रितव्यम् । मृतपत्नीकेनाप्येष्टव्यमाधानम् । ‘ अपत्नी-
कोऽप्यग्निमाहरेत् ’ इत्यैतरेयवचनश्रवणात् “ यो वा कश्चिदविद्यमानायामिति च । (आप०
श्रौ० सू० १ । २० । १३) अत्र रुद्रतः । “ अविद्यमानायामनालम्भुकरानिमित्तेना-
सनिहितायाममात्रे च तस्या इत्यर्थो विशेषात् । वक्ष्यते च ‘ तेजआदि लुप्यते ’ इति ।
ननु पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति । “ युक्ता मे यज्ञमन्वासात् ” (आप० श्रौ० सू० २ ।
५ । १०) इत्यादिना कर्मणः, पत्नीसंबन्धवचनात्तदभावे कर्मणः न सर्वतेत । नैवम् । कर्म न

संगतेतानङ्गत्वे । अङ्गत्वे तु सवृत्त स्यात् । कुन । यस्याग्निहोत्र मे यज्ञमिति यजमानस्यैव
 स्वामित्वख्यापनाच्च पत्न्या । तथा ब्रीहियत्रपश्चाज्यपय.कपालपत्नीसम्बन्धानीनि तस्याः
 प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहाराच्च । तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् ।
 यथा “ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादर्घात ” “ अग्निहोत्र जुहुयात्, ” “ दर्शपूर्णमासाभ्या
 यजेत, स्वर्गकामः ” इत्यादि । बहुचब्राह्मणे चोक्तं ‘ तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रगाहरे-
 दिति । किंचोद्घाटितमेतत्कल्पान्तरकारैः पन्थभावेऽप्यग्निसद्भान् वदन्ति । भारद्वाजस्तान्त्
 ‘ अथ यद्यपत्नीकः स्यादुभाभ्या तस्य सरकार औपास्तनाग्निहोत्राभ्यामिति । तथा च.तल-
 वकारकल्पे जैमिनि.—आहिताग्नेश्चत् पूं जाया त्रियेत ता निर्भन्ध्येन दहेःसंतपतेन
 वेति । ‘ अथाहार्येणानाहिताग्निं पत्नी च’ इत्याश्रयापन । किंचाचारोऽप्यत्र दृष्ट शिष्ट
 तमानां कण्वविभाण्डकभीष्मप्रभृतीनाम् । किंच सहाधिकारेऽपि पत्न्या यजमानसाम्प-
 नास्त्येव । यथोक्तं भीमासकै —‘यान्दुक्तमाशीर्त्रिंशच्चर्चमनुत्पत्नात्’ इति । तस्मात्सिद्धमभावेऽपि
 पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । अत्र भीष्मग्रहणमसारमुक्ततन्त्रवार्तिकविरोधात् ।
 एतावतास्य कर्मणो नित्यत्वं प्रतिष्ठापितं भवति । अपत्नीकोऽप्यन्याधाने श्रुत्याधिक्रि-
 यतं । ये तस्य कर्मणोऽनित्यता व्रुन्ति त एतदवश्यं विभावयन्तु । हेत्वन्तरमप्यत्रोपन्यस्यते ।
 उपनयनादिवदानव्यकमावान् पुरुषस्य “ कृष्णकेशोऽग्नीनादर्घातिति श्रुतेः । स्मृतिष्वपि
 ‘ अग्न्याधेयमग्निहोत्र दर्शपूर्णमासैः ’ इत्येतेषामावश्यकेषु पुरुषस्कारेषु पाठात् ।
 ‘ अरस्य च ब्राह्मणोऽग्निमादर्घात ’ इति वसिष्ठप्रचनात् । भगवतापस्तम्बेनापि—“ अशू-
 द्राणामदुष्टकर्मणामुपायन वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ” आप० धर्मसू०
 १ । १ । ५) इति । द्विजातीनां वर्णधर्मनेनानुक्रमणात् । मनुनाप्यनाहिताग्निता
 स्त्रैणाविति तदक्रियायानुपपातकत्वेन स्मरणाच्च । तस्मात्सिद्धमग्न्याधेयमावश्यकमिति
 नित्यत्वात्पुरुषस्कारत्वाद्दुपपातकत्वेन स्मरणात्त्रेणपरिहारकत्वाच्चेति । ‘ यस्य वेदश्च
 वेदी च ’ इति जागत्येन वच । यो हि ब्राह्मणमात्मनं मनुते भवितव्यं तेन क्रियता ।
 सा च क्रिया यज्ञरूपेभ्युक्तनाधानसाध्येऽपि । अतोऽप्याधातव्या अग्रय. । उक्तं च
 याज्ञिकैः ‘ नाक्रियो ब्राह्मणो नासरकारो द्विजो नाविद्वान्विषो नैतैर्होतः श्रोत्रियो नाश्रो-
 त्रियस्य यज्ञो धर्मेण वेदानामभैक्या शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । ते चान्यत्र गौण-
 नधिकार कर्मस्वभ्यनुजातते ।

“ यस्याग्ने न क्रियते यस्य चाग्र न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ” (आप० २ । ६ । १४),
 अस्मादपि वचनादाधानव्या अग्रय । राजापि समनुते श्रोत्रियम् ‘ अकर. श्रोत्रिय. ’ इति
 शासनात् । (आप० ध० सू० २ । १० । १०) ।

अस्मादप्यत्रश्रमाधातव्या अग्नेयं । न त्वेवानाहिताग्निं स्यात् । विज्ञायते च देवानावा

एषोऽन्यतमो य आहिताग्निरेत्यथ यदस्याग्निमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुवोऽयस्त्वथेऽथ यद-
ग्निहोत्रं जुहोति सहस्रं तेनेत्यपरिमितमेवेदमुक्तं भवति इति बौधायनेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् ।
(२ । ७ । ३) । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति विधेः सत्त्वात् । 'नानाहिताग्नि-
र्धियेत' इति शासनात् । 'यानजीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति वचनादधाधातव्यं अवश्य-
मानय इत्युक्तं भवति । ये स्वधिकारिणि सत्यपि जप्याद्यनुष्ठानान्मप्यग्न्याधानाभावो च दोषा-
थेत्याचक्षते तान्प्रत्याचक्षमेहे । न हि जप्यादिना गृहस्थस्य स्थितिर्युक्ता । आश्रमधर्मोऽयम् ।
यथाग्निहोत्राद्याश्रमधर्मो न तथेतरत् । न ह्याश्रमधर्मभूतमितरसर्वेषामविशेषेण स्मरणात् ।
अयं हि परमो धर्मो विशेषेण श्रूयते । गृहस्थाश्रमिभिर्राह्मणैर्वचयं नानुष्ठितः स्यात्तर्हि
श्रुतिचोदितोऽप्ययं वैयर्थ्यनामुयात् । अस्मिन्नधिकृतास्तु भगवत्पूजायां तत्स्मरणे च प्रवर्त-
न्ताम् । न हि तत्र द्विजातीना गृहस्थाश्रमिणा प्रवृत्तिः फलवतीति युक्तमुत्पश्यामः । न
ह्यस्य कश्चिप्रतिनिधिर्विद्यते । यत्र तु स्मर्यते पुराणश्रवणाद्यनिरुक्तं तत्राप्यनधिकारि-
णामेव स्त्रीशूद्राणामग्निहोत्रफलं चास्तव्यम् । अधिकारश्च नास्ति कथं फलमद्विभक्तव्य-
मिन्याकाङ्क्षायां पुराणश्रवणादिभिस्त-प्राप्यत इति समाधिः । संन्यासस्यापीयमेव गतिः ।
यत् आहुर्भट्टपादाः (तन्त्रवार्तिके जै० १ । ३ । ८)—

तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्यपङ्क्वादयो नराः ।
गृहस्थत्वं न शक्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥
नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकतापि वा ।
तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादायेतदुच्यते ॥
यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वान्यत्प्रतीयते ।
तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥

श्रीहिमवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिदावजीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य
व्यनहरेन्न स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत् । यानि च प्रतिदिनं प्रयुज्यमानवर्तमान-
यजुर्ब्राह्मणकलत्रन्यास्यनानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि क्रान्त्यधिकृतपुरुरेभ्योऽन्यानर्थस्य
प्रसङ्गाद्ब्रह्मवृत्तानि जप्यान्नामात्राधिकृतब्रह्मचारिपरिव्राजकवियत्यनेनावतिष्ठन्ते तान्यपि
स्वाध्यायविज्ञानभूपक्षेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेश इत्यादि ।
हरदत्तोऽप्यत्र व्याचक्ष्वौ । नित्ययज्ञक्रिया पुरुषस्य श्रेयोऽभिव्यनक्ति । तस्यैवाक्रिया
प्रत्यवायं संपादयवृणुतेः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारयन् ॥

षडव्याभावे द्रव्यैकसाध्येष्वेवावश्यकेषु द्रव्यानुकूल्यमाह समहकारः—

चण्डालात्मतिगृहीयाद्यजेतावश्यकर्मखैः ।

बौधायनोऽपि—

तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाथ रसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेत् ॥

रत्नावल्याम्—

यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्तेतिहासकम् ।

मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्ययोगतिप् ॥

यतिते निष्कृतिर्दृष्टा क्लियाद्दीने न निष्कृतिः ।

तत्रैव—

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन क्रियायुक्तो भवेन्नरः ।

आद्ध्यान्निर्धनोऽप्यग्नीन्नित्यलोपभयाद्द्विजाः ॥

अतोऽवश्यमाधातव्या अग्रय । अन्यदपि बह्वत्र प्रतिपादनीय परं गम्येऽल्ले
स्य देतावता विचारचातुरीचतुराणामिति दिक् । अत्रित्यापाद्य प्रायश्चित्तनिवा-
नात् । ये चाग्रय आश्रमा ऊर्ध्वरेतसा ते च नित्यश्रुतिविरोधादनधिकृतान्धप-
ङ्गमादिविपश्यता व्याख्येया इति । यज्ञकर्म प्रधानं तद्वि चोदनाभूतमिति जैमि-
निना नरम उक्तत्वादप्यवश्यमाधातव्या अग्रय । इतोऽप्याधातव्या एराग्रय । उक्त
च जैमिनिना “ ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणराक्येन सयोगात् ” इति पूर्वमीमांसा
६।२। ११ अत्र पार्थसारथिमिश्रा ‘ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधीर्षीत प्रजामुत्पादयेत् ’ इति
श्रुतं सोमविद्याप्रज किं नित्यमुतानित्यमिति सशय । तत्र यावज्जीवादितुल्यनिर्देशा-
भावात् । अथोतिष्ठेमेन र्गर्भकामो यन्नेति फत्प्रवणात् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेतेति चास्य कालविधिपरत्वात्प्ययनप्रजयोस्तु विश्वजिद्वर्गकल्पना सप्तमे ब्रह्मवर्ष-
सकाम इत्येवमादीना चोपनयनगताना फलानामुपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वेन स्वय फलानपेक्ष-
त्वादध्ययनफलत्वमेव न्यायम् । अत फलकामाधिकारत्वमेवैवामिति प्राप्ते ब्रूस -नित्या-
नीति । कुत —

वीप्सायुक्तो वसन्तो हि नियन्त्रत्वेन गम्यते ।

यावद्ब्रसन्तं नियमः सोमस्यात्तोऽवगम्यते ॥

यावद्दसन्तमभ्यासः कामस्यैवाथ नोधते ।

यजेतेति पदेनैवं प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥

तस्माद्दसन्ते निमित्ते विधानादागत अगते वसन्ते नियमेन सोम कर्त्तव्य इति नियमः । अथ्यघ्ननमप्यश्रुतफलमक्षरग्रहणादिना क्रमेण धर्मधर्मात्रोपकूलकृत्वात्तस्य चावश्यकवादानश्यकम् । ब्रह्मचर्येतादिकं तन्ध्ययनाङ्गभूतोपनयनाश्रितसत्तर्पादिगुणकलत्वाद्ध्ययनफलमनाशङ्कधमेव । प्रवैत्पादनमप्यनृगं यथा अत्रयमादनुपाय तथा सुतन्वधो गच्छतीति । प्रत्ययास्मरणादावश्यकं तस्मान्नियमेन सोमविद्याप्रदानम् । ऋगश्रुतिरपि सोमार्शीनामावश्यकं दर्शयति । न च तत्र ब्रह्मण्यत्रगात्तद्विषयमेवावश्यकम् । विधिनाक्येन विशेषाश्रयणाद्ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्ष्यार्थत्वात् । अतस्त्रयागामभ्यावश्यकं सोमादय इति नैतदविकरणमन्यमतनादिभिरन्यत्रियुक्तम् । सोम आधानार्थिनः । आधानं त्रिद्विधीनम् । तस्माद्दस्याधातव्या अग्नय इत्यपि प्रादम् । “ यस्मिन्स्मिन्श्चिद्वतानादधीत ” इत्यत्र भगवत आश्वलायनवचनादस्याधानस्यावश्यकतामुद्घोषयाम । सूत्रभाष्यम्—“ आपद्यपि मुमूर्षो सर्वेष्वृतुष्व्याधानं कर्त्तव्यं नैवानाहिताग्निर्भवेत् ” इति । इतोऽप्यवश्यं चौण्डपात्रार्थस्मरणे श्रौतकर्मानुष्ठाननित्यता वदति ।

- यागश्चेत्प्रतिवद्धः स्वादेवेनाशेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिकेऽस्ति राजनि ॥
यो वैश्यः स्याद्बहुवमुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बान्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

अन्याधेयम्—अग्नीनामधेयम्—अन्याधेयम् । तत्कर्त्तव्यमिति । कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे यत् । अग्निराधेयोऽस्मिन्कर्मणीति वा बहुव्रीहिः । सोऽयमाधानसंस्कारोऽग्नीना वैदिक । विशिष्टे काले विशिष्टे दशे विशिष्टपुरेण विशिष्टैर्नैर्गार्हपत्याद्यमुत्सवम् । यदरण्युपादिताद्वाराणां निधानं तदस्याधेयमित्युच्यते । तस्य चोत्तरात्तत्रिभिरभयत्र शतपदे तैत्तिरीये च । यथा—“ वसन्ता ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ” इति तैत्तिरीये ‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ’ इति । अथत्र उत्तरात्तत्रिभिरभयम्—वसन्कालब्राह्मणान्किर्तुर्विशेषविशिष्टाधानविधिः ।

इदानीमनुष्ठानविचारः ।

चतुर्विधा ब्राह्मणाः—आर्चिका, याजुरा, सामगा, आर्यवागा, इति । तत्र प्रायः सर्वाणि कर्माणि याजुर्वेदिकाधेयानि । कुत्र । तत्रैव सर्वेरा श्रौतस्मार्तानां कर्मणामुत्पत्त्यादिविधीनां सत्त्वान् । यद्यपि ऋग्वेदे सप्त पर्यगेषु क्तिमपि विहितं श्रूयते तद्ब्रह्मणम् । यत्र

होत्रमृगवेदे स्तोत्र सामवेदे ब्रह्मत्वमाथर्षणे यथा वा बहुचक्राक्षणे उपाशुयानस्थामानास्यास्य । विधानमित्युपर्य । तथापि तत्र त्रिवल्य एवाङ्गीकृत । परमेतद्विशप्रधानस्याल्पस्य मिहितत्वादकिंचित्कर चैतद्विधानम् । अङ्गविधानार्थमेवेतरेषां श्रयाणा प्रवृत्ति । प्रधानविधानार्थं हि राजवृत्तं यजुर्वेदमनुमरन्ति भृश दिग्दृग्देप्रभृतय । आध्यायनेन सूत्रिता अपि पद्य यद्वा यजुर्वेदमूला एवेति नारायणप्रभृतय प्रतिपत्ता इति सुत्रिदितमेव सूत्रश्रुतेकृतश्रमायाम् । तस्मादाधानप्रभृतिरुर्मानुष्ठानार्थमितरैर्यजुर्वेद एव शरणीकरणीय इति नातरीयकतया समापतितम् । विद्यारण्या अप्याहु — “ कर्मरूपवियये यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वाद्धित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चित्रस्थानीयानितरौ । ” स च द्वित्रिध शुक्लकृष्णान्याम् । तत्र क आश्रयितव्य इतरेरिति चिन्तायामन्यतराश्रयणेऽपि न दोष । तथास्याश्वलायनसूत्र तैत्तिरीयैः सगच्छते । साध्यायनसूत्र च वाजसनेयिणि । अत शाकलशाखिभिराश्रयितव्या तैत्तिरीयशाखा । समाचारोऽयमेव । तैत्तिरीयैर्होत्ररूपाङ्गानुष्ठानार्थं शाकलशाखा शरणी क्रियते । शाकलैरप्यध्वर्यनाथनुष्ठानाय तैत्तिरीयशाखा शरणी क्रियते । साह्यायनैश्चाध्वर्यनार्थं वाजसनेयिशाखा शरणी क्रियते वाजसनेयिभिरपि साध्यायनशाखा शरणी क्रियत इति विद्वप्रथितचरम् ।

तत्र पुन सशय । कृष्णयजुषो वहूनि सूत्राणि । तत्रैतैस्तमध्वे कतमद्ग्रह्य भारद्वाजमानव सत्यापार्दीय बौधायनीयमापस्तम्बीय वा । तत्रैव निर्णय । कतमदपि ग्राह्यम् । अपर च मन्त्राल्यतायै ऋग्वेदिभिर्बोधायनमाहृतम् । सत्यापार्दीये तु मन्त्रबाहुल्य तदपेक्षयाप्रापस्तम्बीये । श्रौते कर्मणि गुणोपसहारे पटीयास्त विष्मगगत आपस्तम्बीयचरणा । स्मार्ते तु बौधायन पटीयान् । श्रौते प्रायो यथाप्राक्षण सूत्रयति बौधायन । सपीमास काल्यायन इति त्रिभेद । तत्रैदानीमाश्वलायनसूत्राध्यायिनामापस्तम्बसूत्रानुसारी वक्ष्यमाणधाधानप्रयोग । अयदपि यत्किमपि ग्राह्यमिति प्रस्तुते इदमेव कुतो ग्राह्य कुतोऽयन्नगृहीतमिति शुष्क प्रवाद । अत्र मगगानापस्तम्ब समस्तलोकहिताकाङ्क्षो विध्यर्थमादभन्त्रामरुविधिवेदभागवशाक्तीर्णं विमक्तानेरुशास्यायासक्त च विश्वस्य वैतानिरुस्य कर्मणो यजुर्वेदिक प्रयोग व्याखिल्यासु आ यावेय व्याख्यास्याम इति चाधानप्रयोग सूत्रयान्भूव । तत्राधाने त्रय पक्षा सोमपूर्व (सोमा पूर्व) इष्टिपूर्व (इष्टे पूर्व अग्निहोत्र पूर्व) अग्निहोत्रापूर्व तत्रानावास्याया कृतमाधान तथा नक्षत्राधान चाग्निहोत्रपूर्व मन्त्रति पूर्णिमाया कृतमाधानमिष्टिपूर्वम् । सोमपूर्वे तु आधानानन्तर सोमसक्त्यादिकमेव । न दर्शपूर्णमासौ नाप्यग्निहोत्रमिति विवेक ।

तथापि निर्दिशति कपर्दिकारिका कचन शोभनपथम् ।

“ त्रैविद्यामरु कर्म श्रौत तदभिधीयते ।

श्रुतिस्मृत्यात्मक चैव स्मार्तं चैव तदुच्यते ॥ १ ॥

यजुर्वेदस्य चाध्वर्युर्होता ऋक्शाखिनस्तथा ।
उद्गाता सामवेदी च श्रौत कर्म त्रिधात्मकम् ॥ २ ॥
ऋक्शाखोक्तं च हौत्र त्वाध्वर्युं याजुषं स्मृतम् ।
आपस्तम्बेन कर्तव्यं सर्वं चाध्वर्युकर्म च ॥ ३ ॥
आपस्तम्बस्य चाभावे बौधायनमथापि वा ।
ऋक्शाखैस्तु सर्वं ध्यापस्तम्बेन कारयेत् ॥ ४ ॥
अन्यथा तु न कर्तव्यं शाखाविच्छिन्नदर्शनात् ।

इति कपर्दिकारिका । इति ज्यम्बककृताधानप्रयोगे । वृत्तिः—अद्यैव सोमेन यक्ष्ये इति संकल्प्य च आधानमिच्छेत्त आधानकाल नावेक्षेत सोमोपक्रमकालमेवादधीतेत्यर्थः । तत्र वसन्तादयः काला अग्रे सूत्रे स्पष्टमुक्ताः ।

तत्रैवमाधानानुष्ठानक्रमः ।

अरणी आहरेत् । संभारान्संभरेत् । अग्न्यायतनानि कुर्यात् । केशमश्रु वापयेत् । ब्रह्मोदनिकमौपासनिके निदध्यात् । तस्मिन्ब्रह्मोदनं पचेत् । समिध आदध्यात् । अग्नि-होत्रं जुहुयात् । पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्भेत् । तदहरेव तदहरा-दिसंबत्सरान्ताना कालाना कस्मिंश्चिकाले परमानहर्षापि निर्भेत् । ततश्चाग्न्यानि हर्षापि । इत्यादिः ।

मीमांसकानां च याज्ञिकाना कल्पकाराणां च भूयान्तभेदः । तत्रानुष्ठाने षावद्वचनो-पलब्धि यथासूत्रम् । वचनाभावे विकल्पः । म इर्दापिकाकारप्रभृतयस्तु यथासूत्रमनुष्ठानं नानुमन्वते । पार्थसारथिमिश्रा अध्येयमेव । अन्ये तु याज्ञिकमतानुयायिनः सत्यपि मीमांसाविरोधे यथासूत्रमेवानुष्ठानं प्रतिजानते । वयं तु विकल्पमाचक्ष्महे । मीमांसकया-ज्ञिकौ स्वतन्त्रमेव श्रुतिविहितानुष्ठानव्यवस्थार्थं प्रवृत्तौ । तत्र क्रः श्रेयान् इति विप्रति-पत्तावुभावपीति ब्रूमहे । अत उभयोर्विमतस्थले विकल्पेनानुष्ठानमेव श्रेयः । गौणमुख्य-विचारेणावश्यं भवितव्यमित्यन्यदेतत् । सत्यपि विकल्पे गौणमुख्यौ पशौ विचार्य मुख्यपक्षानुष्ठानमित्यत्र न केपाचिद्विमतम् । इदं तु—

विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतद्धृदि स्थितम् ।

तत्र काश्चिद्विप्रतिपत्तीः प्रदर्शयाम ।

१ यस्य हविर्निरुतमित्यत्र मीमांसायां 'निनिरुतेन मुष्टीनाम्' इत्यत्राधिकरणे ६। ५। ५ तस्मात्प्राकृतीभ्योऽपनीतो वैकृतीभिश्चात्संयुक्तोऽपशिष्टो निर्वापाशस्त्वृष्णीं कर्तव्य इति मीमांसकाः प्रतिपन्नाः ।

याज्ञिकास्तु—पदार्थैर्देवशस्यापार्थैरुनिधिभिहितमग्नीकृत्य वैकृतीभ्य एवास्तुतिष्ठन्ति ।

२ अन्यत्र—‘ गुणलोपे च मुखस्य ’ इत्यत्र १० । २ । २७ । दर्श-
पूर्णमासयोः श्रूयते ‘ अग्निहोत्रहनण्या हर्षापि निर्गपतीति श्रुतो निर्गप । पव-
मानेष्टिषु चोदकेन प्राप्तः कर्तव्यो न वेति सशये न कर्तव्यः । कस्मात् । अग्निहोत्रहन-
ण्यभानात् । यथाग्निहोत्रं भगति सामिहोत्रहण्यी । न च पवमानेष्टिष्वेलायामग्निहोत्रं द्रुत
संभवति विना चाग्निहोत्रहनण्या निर्गपो मिगुणवादकर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः । आतिदेशेन हि
कार्यमुखेन पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु हनि,सस्कारार्थतया निर्गपः प्रप्यते तद्ब्रूमामग्निहोत्र-
हण्यसंभवात् प्राप्यते । नचाप्रासाया गुग्गुलुमतस्तद्भावेऽप्यग्निगुग्गुवाकर्तव्य एव निर्गपः ।
याज्ञिकास्तु आधानाङ्गसंभवाहरणकाल एव पात्राणामुत्पादनाह्णघनेन भाव्यग्निहोत्रहण्येन
पवमानेष्टिषु निर्गपादिकं कुर्वन्ति । वयं तत्र विशेषं परशामः । ततस्त्वृष्णीमग्निहोत्रं जुहोतीति
आपस्तम्बसूत्रोक्तप्रथमपक्षे प्राक्पवमानेष्टिभ्यः अग्निहोत्रहण्यी सशय एव । अपि वा
द्वादशगृहीतेन सुचं पूर्यिषेति द्वितीयपक्षेऽयं परस्परविरोध इत्यनन्तव्यम् । अथवा—
नित्याग्निहोत्रे वेद्यभावेऽपि भगवताभ्युदयनेन २ । ३ । २ इत्यत्र “ वेदिमतिव्रज्य ”
इत्युक्तम् । भार्गवो वेदिमतिव्रज्य तत्र वेदिशब्दप्रयोगः । वेदिशब्देनात्र वेदिदेश उपलक्ष्यते ।
इति हि याज्ञिकर्मप्रदायः ।

३ तस्माद्दत्तमयानुयाजस्यापिकृत्स्निष्टदृष्टदेवतासस्कारार्थनात् ।

यत्रैककपालमात्रहविष्वेष्टो आयापिकृत्स्निष्टदृष्टोपस्त्रोत्तमानुयाजस्यापि लोपः । यत्र वा
पित्र्यादानमि- कृत्यवाहनः स्विष्टकृद्देवता आयापिकृत्स्निष्टदृष्टि तत्रोत्तमानुयाजेऽपि देवोऽग्नि
कृत्यवाहनः । स्विष्टकृसुद्रविगामैन्द्रः कवि इत्यादिमन्त्र उह ल्यगे च तदेरतोह्यः ।
याज्ञिकास्तु न कुर्वन्ति । १० । ४ । २०

४ येन कर्मणोर्सेत्तत्र जयान्नुद्वादितीतचनात् ।

आग्निमिच्छता जयादय कार्या इति कात्यायनापस्तम्बप्रभृतयः प्रतिपन्नाः सूत्रयावभूमुध
स्वस्वसूत्रे । जैनितिस्तु—होमास्तु व्यसतिष्टेरन्नाहनीपसपोमात् । शेषश्च समाख्यानात् । इति
३ । ४ । १३ आप्त्या सूत्राभ्यां अपहोममिर्भिर्दिग्मिषय एवेति ‘ यदाहनीये जुहोति ’
इति वचनाद्यत्राहनीयस्तत्रैते होमा इति सिद्धान्तितवान् । याज्ञिकास्तु विनाभ्याहनीयं
विवाहादायपि अभ्यनुजानन्ति जयादीन्होमानिति । अभ्युदयेऽग्निहितत्वादभ्युदये च ते कर्तव्या
नच विवाहादायभ्युदयस्ति । इति । भगवता आपस्तम्बेन तत्र तत्र बहुचत्राहाणं वाजसनेय-
कमुदाह्रियते । यथा—कमण्डलुपद आदर्धातेति बहुचत्राहाणम् । हस्तेनोपपतीति बहुचत्राहा-
णम् । १।२०।१० वाजसनेयकमपि तथैव—यथा न सभारान्सभरेदिति वाजसनेयकम् । अजस्य

पद आदर्शतेति वाचसनेयकम् । अत्यल्पशो लोमानि वाचसनेयकम् । अप्य-
शमीगर्भस्येति वाचसनेयकम् । इत्यादि वचासि प्रमाणभूतानि आदरार्थं स्वीकृता भगवता
आपस्तम्बेन वाचसनेयकस्य स्वस्मात्पूर्वस्थितिं प्रदर्शिता । किं विशेषतः केपाचितैत्तिरीप्य-
वाक्याणां वाचसनेयके उपसंहारं कार्षी भवति । यथावचनं परम्-३ । ३ । ४०
“प्रपिथानां पीष्णं चरम्” इति वाचसनेयकशब्दे ‘पुत्रा प्रपिथभागः’ इति तैत्तिरीयशाक्य-
स्थानुपसंहारे सति तद्विषयेयमधिकरणद्वयप्रवृत्तिः । इति कुतूहलवृत्तौ । सत्युपसंहारे नाधि-
करणद्वयप्रवृत्तिरिति मतव्यम् ।

अथच—पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेध्विति पाणिनिस्त्रय्याख्यायाम् पण्डितश्रेष्ठैर्भट्टोजि-
दीक्षितैः पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति प्रयुदाहरणं दर्शितम् । ततो याज्ञ-
वल्क्यब्राह्मणं शतपथारण्यं नवीनमिति व्यनहरत केचिदसद्व्यते । परं तदाष्टम्बनभूतं
श्रीभट्टोजिदीक्षितमतमेवासाधयो निर्मूलं च । आपस्तम्बादिसूत्रेषु इति वाचसनेयकमिति तत्र
तत्रोदाहरणात् । तथाहि—महाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना पुराणेयस्य प्रयुदाहरणं न शत-
पथब्राह्मणस्यानुष्ठेत्वात् शतपथवाक्यायुपजीव्यं प्रवृत्तानां बहूनां जैमिनिमीमांसाधिकरणानां
दत्ततिलाञ्जलितापत्तेः । भगवतो जैमिनेस्तु प्राचीनत्वं सर्वत्रिद्वल्लसमतम् । अत एव शब्देदुशे-
खरे नानोजिर्भट्टैरेवमुदलेखि ‘याज्ञवल्क्यानीति’ । कण्ठादिभ्य इक्षण् । ते हि पाणि-व्ये-
क्षयाधुनिका इत्यभिमानः । भाष्ये तु शास्त्रयनादितुल्यं फाल्गुनायाज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषे-
धस्तद्विषयता च नेतिवचनमेवारब्धम् एतेन अर्थाचीना वाचसनेयिन इति वदन्
प्रयादशाता वेदितव्याः । यदि ‘याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि’ इति समासपथा एतत्साध्यते
तर्हि ऐतरेयब्राह्मणेऽपि इयमेव गतिः स्यात् । भवतु को दोष इति चेदपौरुषेये वेदे प्राप्तस्य
समाधासस्य अत्रिच्छन्नपरम्परास्ति तस्य सर्वथा लोपसङ्गः वैदिकहानिश्च । अत एव अर्थ-
वादरूपा आख्यायिका स्मृतिरूपः । भूतार्थमादत्वात्तेनैव तद्व्यभिचरैः प्रमाणं भवितुम-
र्हति । ये तु लोकहितार्थं प्रवृत्तास्तेरिदमस्य भट्टपादवचनं मननीयम् । ‘शाक्यादिचनानि
तु कतिपयदमदानादिचनवर्जं सर्वत्रेव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरहानि त्रयी-
मार्गान्पुरिस्तविरहाचरणं बुद्धादिभिः प्रणीतानि । प्रथमं दोषप्रथमं चतुर्थं वर्णनिरवसित-
प्रायेभ्यो ब्रह्मण्यैः समर्पितानि न वेदमूढेन समाह्वयते । स्वर्णमतिक्रमणं च येन क्षत्रि-
येण सता प्रवक्तृव्यनिर्घ्ना प्रतिपन्नौ स धर्ममविलुप्तमुदेदयतीति च समाधासः ।
उक्तं च—

परन्तोऽविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ।

आत्मानं योऽतिसधत्ते सोऽन्यस्मै स्यात्कथं हितः ॥

इत्यादि पुनरप्येव न्यतिक्रमोऽङ्कारबुद्धौ स्थितः । येनैवमाह—

कल्पिलुपकृतानि यानि लोके

मयि निपतन्तु विमुच्यता तु लोकः ॥ इति ।

स किल लोकहितार्थं क्षत्रियधर्ममतिक्रम्य ब्राह्मणवृत्तं प्रकृतं प्रतिपद्य प्रतिषेधाति-
क्रमासमर्थं त्रीक्षणैरननुशिष्टं धर्मं बाह्यननाननुशासद्धर्मभिडामप्यामनोऽङ्गीकृत्य परानुग्रह
कृतवान् । इत्येवमिधेरेव गुणै स्तुयते तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहित
धर्मातिक्रमेण व्यरहरन्तो मिरद्धाचारयेन ज्ञायते ।

तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम् । पूर्वमीमांसा १ । ३ । ४.
ग्रहीताचरितृणा च ग्रन्थप्रामाण्यसाधनम् ॥ तन्त्रवार्तिके ।

इदानीमपि राधादिभोगमये मये स्वधर्ममिति यत्किमप्युपदिशन्त प्रत्याख्याता,
वेदितव्या । नहि साम्प्रत्यङ्गेभेनापि स्वधर्मातिक्रमण सना युक्तम् ।

इत पर पञ्चाग्निविचार तत्र सौत्री व्यवस्था यथा—वाजसनेयका—पञ्चाग्नीन्स्वसूत्रानु
सारमादधते । पञ्चाग्याधान च युक्तमिति अनुवदति काठकोपनिषत् । भाग्यपादा अपि
पञ्चाग्यस्युत्पत्तौपनिषदम् । पञ्चाग्नौ—गृहस्था इति । भगवानापस्तम्बोऽपि—तत्
सम्भावसध्यामादधाति लौकिकामिमाह्वय मधित्वाहवनीयाद्वा यथर्ष्याधानेन इति ५।१।७।१
अत्र रद्रुक्तोऽपि—नित्यमाधानं सम्मानसध्ययो सूत्रकारमतात् । सत्यापादसूत्रे तु—सत्यापादपते
सम्भावसध्ययोर धानं नित्यम् । एकेषा मते तयो प्रतिषेध इति तेनैव सूत्रितम् ।

“ प्रतिषिद्धौ सम्भावसध्यावेनेषाम् ” इति ३ । ४ । १०

तस्माद्द्वेष शक्यत्वस्तेनिरसत्यापादसूत्रानुयायिना विकल्पो युक्त । न त्वप्यस्तम्ब-
सूत्रानुयायिनाम् । तैस्तु तयोराधानभेदव्यभेद बौधायनोऽपि सूत्रपात्रभूव ।

“ अत्रैताग्रस्री आदधाति सम्म चापसधीय च ” २ । १७ रद्रुक्तोऽपि आह—
“ बौधायनश्चाह सम्मानसध्ययो कारण इति कुर्यादिति बौधायन ” न कुर्यादिति
शाङ्गीकि । आश्वलायनेन तु जयाणभेन इति कर्तव्यताया उक्त्यात् । तैत्रय एवाधातव्या
इत्याचार्यमतम् । यथा—दक्षिण त्वेव प्रथमं निज्ञायते पिता एषोऽग्नीना यदक्षिणं पुत्रो
गार्हपत्यं पौत्र आहवनीय इति ।

भरद्वाजश्चाह—अथ सम्मानसध्यौ न शक्युयाचो नित्यस्तस्मिन्प्रयोगे इति । बौधा-
यनस्वसूत्रानुग्रहमुक्तवान् । आहवनीये वा सम्भावसध्ययो सकल्य इति । एता-
वता बौधायनसूत्राव्याधिभिरापस्तम्बसूत्राव्याधिभिश्चाग्रप पञ्चाधातव्या इति सूत्रसमतम् ।
सप्रदायस्तु त्रय एवाधीयन्ते तत्तत्सूत्राव्यायिन । आश्वलायनसूत्राव्यायिना तु त्रय
एव । सत्यापादसूत्राव्यायिना विकल्प । कातीयैस्तु स्वसूत्रानुसारम् पञ्चाग्रय
आधीयन्त एव । तस्मिन् तु ‘सध्य च निर्मध्य’ ४।२।२० कात्यायनसूत्रे

यत्तस्मिन्विषय आपस्तम्बसूत्रे ५ । १७ । १ ततः सम्यावसध्यावित्यत्र रद्रदत्तोऽधी-
 श्रुतौ ' तस्माद्विकारो युक्त इति । तदुक्तसूत्रनिरोधात्सुधीभिश्चिन्त्यम् । वयं त्वत्र ब्रूमहे-
 सम्भावसध्ययोः संकल्पो वानुष्ठेय इत्यापपक्षः । अन्यदपि तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वौ पक्षौ
 श्रुतौ । त्रैधाधानपक्षः पञ्चधाधानपक्षः । तत्र पञ्चधाधानपक्षमेव भगवानापस्तम्बः सूत्रया-
 मास । अतो विचारण्या अपि तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये पक्षद्वयं वनापिरे । वस्तुतस्तु त्रैधा-
 धानमित्यस्यायमभिप्रायः । गार्हपत्यादेवान्यत्र दक्षिणाम्याहवनीययोः इति । पञ्चधाधानप-
 क्षस्तु श्रौतोऽस्त एव अजलेत्यादिना सम्पावसध्यामिमन्त्रणमुक्तम् । सप्रमेयादिना
 उपस्थानं श्रुतम् । सूत्रकारोऽप्यमुच्यते । तत्र च त्रैधाधानपक्षमन्त्रणं युक्तमिति प्रयुञ्जन्निहे ।
 अन्यच्च विधिसरूपपार्थवादभाष्यात्गार्हपत्यादेव दक्षिणागिराधीयते । न च सूत्रोक्तपक्षम-
 ह्योऽप्येवं किंवाग्निराधीयते । न वा निर्भक्ष्य । तत्रापि श्रुतिसूत्रपक्षभाग इति विद्वदधि-
 रातम् । ये तु यथार्थमासादुक्तमनुतिष्ठन्ति न तान्प्रति कश्चन विरुद्धः । अन्यदपि
 यथाब्राह्मणमनुष्ठानं मुक्तं स्यात्तर्हि कुतः सूत्रेण यथाब्राह्मणरूपमनुष्ठानं न सूत्रकारो वदति
 क्षत एवानुष्ठानाय प्रयोगशास्त्रापरनामधेयस्य स्वस्वसूत्रस्य यथार्थमासमुपयोग इति प्रति-
 जानीमहे । ब्राह्मणविस्तारार्थं शास्त्रान्तरगुणोपसहाराय कल्प आरभ्य आचार्येणेति वास्तवम् ।
 अत्र विद्वानां पूर्णाहुत्यन्तमेवाधानप्रयोगोऽस्ति । सूत्राणि तु इष्टयन्तानि । इष्टिप्रयोगा-
 दिष्टयनं तु प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमाससूत्रप्रयोगादिलेखनं विनानर्हमिति मन्वा पूर्णाहुत्यन्तमा-
 धानमिति आश्वलायनसूत्रात्तानेवात्र प्रयोगः संगृहीत इत्यनयम् । रामाण्डारप्रभृतयोऽपि
 पूर्णाहुत्यन्तमिष्टयन्तमाधानं वेति । इष्टयन्तमेवाधानमिति नारायणपार्थसारथिमिश्रप्रभृ-
 तयः प्रतिपन्ना इति । तत्रेष्टयन्तमेवाधानमिति भीमामरुमतमनुन्यास्माकुरापि मतम् ।

संप्राप्त्यन्ते विद्वांसः करुणावरणादयाः यन्मया लिखितं मितंपचमतिना तत्रानश्यमेव दोषाः
 संप्रयेयुस्तान्यथासं संशयानुग्रहभाजनमात्मानं कर्तुमीहे श्रीमद्भ्यस्तत्रभ्रुवदम्बः । अयमा-
 धानप्रयोगः श्रौतस्मर्तसूत्रनदीश्रीः प्रमाणशास्त्रप्रमाणितमितिभिः किञ्चनडेकरश्रीरामनशास्त्रि-
 भिस्तत्सूत्रपर्यालोचनया सूत्रं तदनुसारेप्रयोगः मन्त्रभाष्यमूत्रविषयिणी भीमाना चेति-
 प्रक्रमेणाप्रप्यत । मन्वेहेमेकानेन प्रप्येत् आधानशास्त्रदिदक्षयोऽल्पेनैवायासेन कृतकार्या
 भविष्यति । सूत्रादिबहुप्रथमप्राणाणिकं ज्ञानमधिगमिष्यन्तीति तमेत्यामासा सफलयेषुः
 सञ्जना इति विश्वस्य विरमति ।

विद्वद्वयं वदः पात्रसोपास्यश्रीधरधर्मा.

अपि सुमनभूद्ययमाणा महामहिमशास्त्रिनः पण्डितवरेण्याः पारिनिष्ठितमनयो महदिदे
 प्रमोदासदं यन्मया निवेदनीयम् । अत्र किञ्चुप्यपत्तने अचिरादेव प्रवर्तितो ' भीमासाह-
 विद्यलयः ' सञ्जनधुरीणैः सापठे कुट्टकमन्त्रदेवाकरैः श्रीवृष्णात्मजगणेशारमैभिः राज-
 मन्त्रिभिः । ततः स पुण्यवचननिवासिभिर्भर्तृभिर्हेरैर्मिष्टिना प्रार्थयि भारतभूषयो-

दयात् । तदीयाभ्यापकेन मया यथामति सर्वोपकाराय विद्यालयेदेशकार्यनिर्वाह्य च प्रथि-
तोऽयं ग्रन्थः । यद्विषयकं प्रास्ताविक दक्षिणमहाविद्यालय (डेक्कनकॉलेजस्थ) सर्व-
विद्याविशारदैः पाठककुलावतंसैः वेदशास्त्रोदधिपारंगतैः श्रीधरशर्मभिर्लिखितमेव । अतोऽत्र
पुनस्तद्विषये लिखितुं न प्रयत्नामहे । अस्य ग्रन्थस्य ग्रथने एतद्विद्यालयस्थयोगशास्त्राध्यापकैः
सर्वयाज्ञानसूत्रपारंगतैर्बौद्धार्थविद्भिः श्रीमादिचयनाम्नरेषु असहृदनुष्ठितापर्यवादिभिर्महदेव
साहाय्यमनुष्ठितम् । मन्थे यदन्तरेण नैवान्तमयास्यदयं ग्रन्थः । यदत्र ग्रन्थे स्फुलनमन्वधानाद-
ज्ञानाज्ञानपरिपाकाभावात्तनुधीभिर्धधावसरं ज्ञापयित्वानुग्रहीतव्योऽयं जनः । विशेषतो याज्ञि-
कप्रवरैः श्रौतिप्रवरैरयं सूक्ष्ममति कृत्या आलोचनीय इत्यभ्यर्ध्य विरमामि । आशासे च सर्व-
विद्यानामीशानाङ्गीभिरुपाक्षकमलेध्वरकृपाकटाक्षादियं संस्था चिरंजीविनी भूयात् । श्वर्तयेच
विदुषो भूयोभूयः श्रौतमार्गानुसारिप्रबन्धनिर्माणे । इतिशम् ।

वामनशर्मा

पुण्यपत्तनस्थमीमांसाविद्यालय, प्यापकः

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आपस्तम्बीयश्रौताधानसूत्रम् ।

अग्न्याधेपं व्याहृशस्यामः ॥ १ ॥ यो अश्वत्थः शमीगर्भ आहरोह त्वे सत्त्वा । तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आह्रति ॥ २ ॥ अभ्यशमीगर्भस्येति वाजसनेयकम् ॥ ३ ॥ अश्वत्थाद्ब्रह्मवाहाद्धि जातामग्नेस्तनूं यज्ञियां संभरामि । शान्तयोनिं शमीगर्भमप्रपे प्रजनयितवे । आयुर्मयि धेह्यायुर्वजमान इत्यरणी अभिमन्व्य सप्त पार्थिवान्संभारानाहरति । एत्रं वानस्पत्यान् । पञ्च पञ्च वा ॥ ४ ॥ भूयसो वा पार्थिवान् ॥ ५ ॥ न संभारान्संभरोदिति वाजसनेयकम् ॥ ६ ॥ वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परित्वस्ता । स्योनमाविशन्तु न इति सिकताः । यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संभ्रान्ने रोदसी संभवतुः । ऊपान्कृष्णमवतु कृष्णाम्ना इहोभयोर्वैश्विपमागमिष्ठा इत्यु पान् । ऊतीः कुर्वाणो यपृथिवीमचरो गुहाकारमायुरूपं प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह संभ्रन्तः शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्याखुकरीपम् । ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम शरदः पुख्खीः । वस्त्रीभिरनुवितं गुहामु श्रोत्रं त उर्व्वबधिरा भवाम इति वस्मीकवपान् । प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोऽपहृयै सुवितं नो अस्तु । उपपभिन्नमिपमूर्जं प्रजाम्यः सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामीति सूदम् । यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्द-दुहा प्रथिष्टं सारिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमामरन्तोऽच्छम्बट्कारमस्यां विधेमेति वराह-विहतम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

याभिरदहज्जगतः प्रतिष्ठापूर्वाभिमां विश्वजनस्य भर्त्राम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा इति शर्कराः । अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यमद्भ्यः संभूतममृतं प्रजासु । तत्संभ्रन्तुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरिति तरेयमिति हिरण्यम् ॥ १ ॥ इति पार्थिवाः ॥ २ ॥ यदि पञ्चोदुम्बराणि लोहशकलानि पञ्चमे भवति ॥ ३ ॥ अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः सवत्सर देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह संभ्रन्तः शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्यश्वत्थम् । ऊर्जः पृथिव्या अभ्युथितोऽस्ति वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिपमूर्जं मदन्तो रायस्योपेण समिधा मदेमेत्युदुम्बरम् । गायत्रिया द्विपमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि । सोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुच्यै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः भुवना वै श्रुतोऽसि । ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभ्रन्त-स्तदवरुन्धीय साक्षाद्विदेताभ्यां पर्णम् । यया तं सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमपत्प्रजापतिः ।

तामिमामप्रदाहाय शमीं शान्त्यै हराम्यहमिति शमीम् । यत्ते स्फुटस्य यतो विकङ्कते भा
 आर्द्धजातवेदः । तथा मासा समिन उरु नो लोकमनुप्रमाहीनि विरुङ्कतम् । यत्ते
 तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दञ्चात्वेदो मत्सोऽङ्घ्रिभ्रमन्तिवा ॥ एतत्त तदशनेः सेभरामि सात्मा
 अग्ने सद्वदो भवेहेयशनिहतस्य वृक्षस्य । यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्मोमपश्यजगतः
 प्रतिष्ठाम् । तत्पुंकरस्यापतनादि जातं एषं पृथिव्याः प्रथमं हरामीति पुंकरपर्याम् ।
 इति वानस्पत्याः ॥ ४ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

ये त्वा समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तम् । स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य
 उरुं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति समभ्य निदधाति ॥ १ ॥ अय नक्षत्राणि ॥ २ ॥
 कृत्तिकामु ब्राह्मण आदर्धतं मुख्यो ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ३ ॥ गृहास्तस्याग्निर्दंडुको भवति
 ॥ ४ ॥ रोहिण्यामाधाय सर्वान्रोहन्रोहति ॥ ५ ॥ मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो
 वा ॥ ६ ॥ यः पुरा भद्र. सन्पापीयान्स्यात्पुनर्वसोः ॥ ७ ॥ पूर्वयोः फल्गुन्योर्धः काम-
 येत दानक्रामा मे प्रजाः स्युरिति ॥ ८ ॥ उत्तरयोर्धः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति
 ॥ ९ ॥ एतदेवेके विपरीतम् ॥ १० ॥ अधापरम् । पूर्वथोराधाय पापीयान्ध्वत्स्युत्तरयो-
 र्वर्चसीवान् ॥ ११ ॥ हस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति ॥ १२ ॥ चित्रायां राजन्यो
 आतृष्यवान्वा ॥ १३ ॥ विशाखयोः प्रजाकामोऽनुराधेऽद्विकामः ध्रुवे पुष्टिकाम उत्त-
 रेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठक्राम. ॥ १४ ॥ सर्वाणि नित्यन्दके समामनन्ति ॥ १५ ॥
 फल्गुनीपूर्णमास आदर्धतित्युक्त्वाह यत्फल्गुनीपूर्णमास आदर्ध्याः संवत्सरस्येनमासन्द्वयाद्-
 ङ्गहे पुरैकोहे वा ॥ १६ ॥ अमात्रास्याया पोर्यमास्यां वाधेयः ॥ १७ ॥ वसन्तो
 ब्राह्मणस्य ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो वा शरद्वैश्यस्य वर्षा रथकारस्य ॥ १८ ॥ ये
 प्रयाणा वर्णानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेव कालः ॥ १९ ॥ विशिरः सार्ववर्णिक. ॥ २० ॥
 सेमेन यश्यमाणो नर्तुं सूक्ष्म नक्षत्रम् ॥ २१ ॥ उदवसाय शालीन आदर्धतानुदव-
 साय यायावरः ॥ २२ ॥ एकाह वा प्रयायात् ॥ २३ ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

उद्धन्यमानमस्या अमेध्यमप पाप्मानं यच्चमानस्य हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः
 सं नो माता पृथिवी लोकसातेति प्राचीनप्रणमं देवयजनमुद्धत्य श नो देवीरभिष्टय आपो
 भरन्तु पीतये । श योरभिस्रयन्तु न इत्यद्रिरनोदय तस्मिन्नुशीचीनवंशं शरणं करोति ॥ १ ॥
 तस्याग्नेषु मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भरति ॥ २ ॥ तस्मात्प्राचीनमथामु प्रक्रमेण ब्राह्म-
 णस्याहवनीयायतनम् । एकादशमु राजन्यस्य । द्वादशमु वैश्यस्य ॥ ३ ॥ चतुर्विंशत्या-
 मपदिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यने तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते

॥ ४ ॥ दक्षिणतः पुरस्तादितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नैदीयसि दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥ ५ ॥
 अन्यदाहनोपागारमन्यद्रार्हपत्यस्य ॥ ६ ॥ अग्नेणाहवनीयं समाया सम्यः ॥ ७ ॥
 तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः ॥ ८ ॥ केशदमथु वपते नखानि निहन्तते ज्ञाति । एवं
 पनी केशानर्जम् ॥ ९ ॥ क्षौमे वसानौ जयायती अग्निमादधीयन्ताम् ॥ १० ॥ ते
 दक्षिणाकालेऽव्ययवे दत्तः ॥ ११ ॥ अपराग्नेऽधिवृक्षसूत्रे वीपासनादाग्निमाह्वाराग्ने
 गार्हपत्यायतनं ब्राह्मौदनिकमादधाति ॥ १२ ॥ औपासनं वा सर्वम् ॥ १३ ॥ निर्मयं
 वा ॥ १४ ॥ यदि सर्वमौपासनमाहरेदपूप यवमयं बौहिनयं चौदुम्बरपर्णाभ्यां सगृह्याय-
 तन उपस्येद्यमयं पथाद्भीहिमयं पुरस्तात्तस्मिन्नादध्यात् ॥ १५ ॥ सर्वमौपासनमाह-
 नापूपवृणास्येदित्यपरम् ॥ १६ ॥

इति चतुथा कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ।

अपरेण ब्राह्मौदनिकं लोहिते चर्मणानुद्गहे प्राचीनग्रीरं उत्तरलोमि पाजके वा निशाय ॥
 ब्रह्मौदनं चतु शरान् निर्जपति ॥ १ ॥ देवस्य लेयनद्रव्यं ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं विर्व-
 पामीति प्रथमपानायोति द्वितीयं व्यानायोति तृतीयं ब्रह्मणे जुष्टमिति चतुर्थम् ॥ २ ॥
 तूर्णा वा सर्वाणि ॥ ३ ॥ चतुर्द्वयत्रिषु पचति ॥ ४ ॥ न प्रक्ष लयति न प्रक्षानयति
 ॥ ५ ॥ क्षीरे भवतीत्येके ॥ ६ ॥ जीवतण्डुलमिदं प्रपयतीति विश्रायते ॥ ७ ॥ दर्वा
 ब्रह्मौदनादुद्गृह्य प्र वेधते कर्म मेव्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृगे । यतो भयमभय
 सत्वो अस्त्वव देवान्यजहेऽव्यगिति जुहोत्यमि वा मन्त्रयते ॥ ८ ॥ चतुर्धा ब्रह्मौदन
 न्युद्गृह्य प्रभूतेन सर्पिषोपस्थि कर्षणनुष्ठेदक्षतुर्म्यं अर्णेऽभ्यं अग्निम्य उपेहति
 ॥ ९ ॥ अपाचः प्रथमे पिष्ट्या भनन्त्यमतिहता पाणयः । अथ ब्रह्मौदनञ्चैव सृष्ट्य
 तस्मिन्नाग्नेश्वराननीय तस्मिन्नित्रियस्याश्वयस्य तिस्रः समिध आद्रां सपलाशः प्रादेश-
 माध्यः स्तिमिगदस्यो विवर्तयति ॥ १० ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

चित्रियादश्वत्थासंभृता बृहलः शरीरमभिसंस्कृताः स्थ । प्रजापतिना यद्रमुद्घेन
 सभितामितस्त्रिवृद्धिर्भियुना प्रकान्या इति ॥ १ ॥ अथादधाति वृत्तवर्तीभिराग्नेयीभिर्गा-
 यत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिषुमी राजन्यस्य जगतीभिर्देवस्य ॥ २ ॥ समिधाऽसिं दुवस्यते-
 स्वेवा । उप त्वाग्ने हविष्मन्तौर्वृताचीर्यन्तु र्यत । जुपस्य समिधो मम । तं त्वा समिद्धि-
 द्विरो धृतेन वर्धयामामि । बृहत्लोचा यमिष्टयेति ब्राह्मणस्य । समिधमान प्रथमो नु धर्म

समस्तुभिरप्यते विश्ववारः । शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः सुयज्ञो अभिर्पयथाय देवान् ।
घृतप्रतीको घृतयोनिरभिर्घृतैः समिद्धो घृतमस्याजम् । घृतपुनस्त्रा सरिता वहन्ति घृतं
पिवन्मुयजा यक्षि देवान् । आयुर्दा अप्र इति राजन्यस्य । त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ
देवा दूतं चक्रिरे हव्यग्राहम् । उरुजयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेयं चक्षुर्दधिरे चोदयन्वति ।
त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन सुम्नाय वः सुप्रमिधा सर्माधिरे । स बावृधान
ओषधीभिरुक्षित उरु जयासि पार्थिना वितिष्ठसे । घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्पदमग्नि
मित्रं न समिधान ऋद्धते । इन्धानो अक्रो विदधेषु दीयच्छुक्रवर्णामुदु नो यत्सते धिय-
मिति वैदयस्य ॥ ३ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

समित्सु तिस्रो वत्सतीर्ददाति ॥ १ ॥ प्राश्रन्ति ब्राह्मणा ओदनम् ॥ २ ॥ प्राशि-
तवद्भयः समानं वरं ददाति ॥ ३ ॥ यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधास्यन्स्यात्तस्मिन्संवत्सरे पुरस्तादेताः
समिध आदध्याद्द्वादशाहे ह्यहै ज्यह एकाहे वा ॥ ४ ॥ आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेन ॥ ५ ॥
अथ व्रतं चरति न मात्समश्नाति न स्त्रियमुपैति नःस्याग्निं गृह्यद्भरन्ति नान्यत् आहरन्ति ॥ ६ ॥
ब्राह्मौदनिकेन संवत्सरमासीत् ॥ ७ ॥ औपासनधेदाहित एतस्मिन्नस्याग्निकर्माणि क्रियन्ते
॥ ८ ॥ न प्रयायात् ॥ ९ ॥ नानुगच्छेत् ॥ १० ॥ यदि प्रयायादनु वा गच्छेद्ब्रह्मौदनं
पक्त्वैतयैरावृता समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥ यद्येनं संवत्सरेऽन्याधेयं नोपनयेद्ब्रह्मौदनं
पक्त्वा समिध आधाय यदैनमुपनयेदथादधीत् ॥ १२ ॥ तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम्
॥ १३ ॥ द्वादशाहं चरेदेकाहं वा ॥ १४ ॥ अथापास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति
॥ १५ ॥ योऽस्याग्निमाधास्यन्स्यात् एतां रात्रिं व्रतं चरति न मात्समश्नाति न स्त्रिय-
मुपैति ॥ १६ ॥ प्रजा अग्ने संवासायाशाश्च पशुभिः सह । राष्ट्रण्यस्मा आधेहि यान्या-
सन्सवितुः सव इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्मापमजं वभ्राति ॥ १७ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं च यच्छत्यनृतास्तत्यमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवो
वाचं पच्छामीति ॥ १ ॥ वीणातूणवेनैनेमेतां रात्रिं जागरयन्ति ॥ २ ॥ अपि वा
न जागर्ति न वाचं यच्छति ॥ ३ ॥ शल्कैरेतां रात्रिमेतमग्निमिन्धान आस्ते शल्कै-
रग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोलोकयोर्ऋद्भाति मृत्युं तराम्यहमित्येतया ॥ ४ ॥
तस्मिन्नुग्व्युपमरणीं निष्टपति जातयेदो भुवनस्य रेत इह सिद्ध तपसो यजनिष्यते ।
अग्निमध्वाधधि हव्यग्राहश्च शर्मागर्माज्जनपन्यो मयोभूः ॥ अयं ते योनिर्ऋदिय इत्ये-
ताम्याम् ॥ ५ ॥ अग्नीं रक्षासि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्य इत्य-
रणी अभिमन्य मदी विदपती सदाने ऋतस्वार्वाची एतं धरणे रधीणाम् । अन्तर्वेनी

जन्यं जातवेदसमन्वयणा जनयथः पुरोगामित्यरणी आह्वियमाणे यजमानः प्रतीक्षते ॥ ६ ॥
 शोका च ते दुग्धनृचोर्वरी ते ते भागधेयं प्रयच्छामीति यजमानाय प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 आरोहतं दशतरं शकरीर्मर्तेनात्र आयुषा वर्षसा सह । ज्योम्जीन्त दत्तरमुत्तरां समा
 दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यज्ञा इति प्रतिगृह्णाति यजती स्थो अग्निरेतसौ गर्भं दधातां ते
 यामहं ददे । तत्सत्यं यज्ञीरं विभयो वीरं जनयिव्यथः ॥ ते मयातः प्रजनिय्येधे ते मा
 प्रजाते प्रजनयिव्यथः । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुगर्गे लोक इति प्रतिगृह्णाति यजती
 यजमानः ॥ ८ ॥

॥ इत्यमी कण्डिका ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

मधि गृह्णाम्यग्रे अग्निं यो नो अग्निः पितर इत्युभौ जपतः । अपेत धीतेति गार्हपत्याय-
 तनमुद्दत्य शं नो देवीरभित्य इत्यद्विरभिक्षति ॥ १ ॥ एवं दक्षिणाग्रेराहननीयस्य सम्प्राज-
 सप्ययोध ॥ २ ॥ एयमनुपूर्वाण्येवैध्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ ३ ॥ सिकतानामर्धं द्वैधं
 विभग्यार्धं गार्हपत्यायतने निरपत्यर्धं दक्षिणाग्रेः । अर्धं त्रैधं विभग्य पूर्वेषु ॥ ४ ॥ एते-
 नेत्र फल्गेन सर्वाण्यार्थिनाजिवपति ॥ ५ ॥ अग्नेर्नस्मातीति सिकता निवपति संज्ञानमिपू-
 पान् ॥ ६ ॥ तान्निरपत्यददक्षन्द्रनसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा प्यावति ॥ ७ ॥ उदे-
 क्षाग्रे अधि मातुः पृथिव्या विश आनिश महतः सधस्थात् । आसुं त्वा ये दधिरे देवयन्तो
 हव्यवाहं मुनस्य गोपमिन्यालुकरापम् । यत्पृथिव्या अनामृतं संवभून त्वे सद्य । तदग्नि-
 ग्रयेऽददात्तरिमन्नाधेयतामपमिति गार्हपत्यायतने यस्माकवपां निरपति ॥ ८ ॥ यदन्तरि-
 क्षारेति दक्षिणाग्रे । यदिर इति पूर्वेषु ॥ ९ ॥ उत्समुद्दानमधुमो ऊर्मिरागात्ताम्राभ्याप
 प्रतरां दधानः । अमी च ये मघरानो वयं चेषूर्ध्वं मधमन्मंभरेमेति सूदम् । इत्यत्र आसी-
 रिति ब्राह्मिहस्तम् ॥ १० ॥ अदो देवी प्रथमाना पृथग्येदेर्युता व्यसर्षो महिवा ।
 अदरह्याः शर्करामिस्त्रिविष्टप्यजयो छोकान्प्रदिशश्चतल इति शर्कराः । द्वेषं च मनसा
 प्यावति ॥ ११ ॥

॥ इति नवमी कण्डिका ॥

अनं स्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामृतेऽप्यग्निमादधे सत्येऽप्यग्निमादध इत्यवतनेषु संभारा-
 ननुव्यहति ॥ १ ॥ सं मा वः प्रियात्तनु इत्येषा ॥ सं वः सृजामि इदानीं सत्सृष्टं
 मनो अस्तु यः । सत्सृष्टः प्राणो अस्तु य इति वानस्ययान्तंमृग्यं निकामाक्षिवप्रतीनः
 प्रथमं जडे अस्तिस्त्वैतदा ॥ २ ॥ यास्ते शिमाननुरो जातवेदो वा अन्तरिक्षे दिवि याः

पृथिव्याम् । ताभिः संभूय सगणः सज्जोषा हिरण्ययोनिर्वह हृष्यन्न इति गार्हपत्यापतने
 सौवर्गं हिरण्यसारुलमुत्तरनः संमालेयूतास्वति ॥ ३ ॥ चन्द्रमग्निं चन्द्रयं हस्त्विचं वैश्वान-
 नरन्मुन्दं मुयर्दिशम् । विगाहं तूर्गे तमिर्षीभिरावृतं भूर्णि देवास्त इह मुश्रिषं दधुरित्युपा-
 स्तननिमन्त्रयने । द्वेष्याप रजनं प्रपच्छति ॥ ४ ॥ यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेयां दिशं द्वेष्यः
 स्यात्तेन निरस्वेत् ॥ ५ ॥ एवं सर्वेषूतास्य करोति ॥ ६ ॥ ब्राह्मीदनिष्ठाद्ब्रह्मपैत्य तस्मि-
 ञ्छर्मागर्भादग्निं मन्थति ॥ ७ ॥ उद्यमु रदिन्पु दत्तहोत्ररगी सनयद्धाति ॥ ८ ॥ सहाग्नेऽ-
 ग्निना जायत सह रष्या सह पुत्र्या सह प्रजना सह पशुभिः सह ब्रह्मरर्चतेनेत्युपति-
 ष्टयश्चेऽग्निं मन्थति ॥ ९ ॥ श्वेनोऽश्वोऽग्निं जिज्ञाशो भवति रोहितो वासितजानुरपि वा य
 एव यश्चिन्नाण्डः ॥ १० ॥ मय्यमाने शक्तेः साहतेः साम गायति । धूमे जाते गापिनः
 कौशिकस्य । अरण्योर्निहिवो जातवेद इति च ॥ ११ ॥ उषास्योह जातवेद इति निर्वर्त्य-
 मानमभिदन्त्रयने ॥ १२ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

स्वदितं तोकाय तेनयाय पितुं पच ॥ अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भु-
वत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः शुक्रं ऽपोतिरजस्रं तेन मे दीदिहि तेन त्वादधेऽ-
ग्निनाम्नं ब्रह्मणेति घर्मशिरासि ॥ १ ॥ यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत
पार्थिवीर्वाः । ताभिः संभूय सगणः सज्जोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ प्राणं त्वामृत
आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोत्तारं गुप्त्यै । दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिन्नन्तरिक्षस्य
पोषेण पशूनां तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने गृहपतेऽहे बुभ्य परिपद्य दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिक्षाह्लोकं विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो
अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासतीदमहं तं त्वयामिनिदधामीति संभारेषु निदधाति ॥ २ ॥
सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीरपसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् । अन्नं सपन्ता अपवाधमानो
रायस्योऽभिममूर्जपस्मासु धेहीत्याधीपमानमभिमन्त्रपते यजमानो घर्मशिरासि चैनमभ्यर्चुर्वा-
चयति ॥ ३ ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ।

अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति ॥ १ ॥ उदिते ब्रह्मर्चसकामस्य ॥ २ ॥ गार्हपत्ये
प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीपयति सिरुताश्वोपयमनी रूपकल्पयते ॥ ३ ॥ तमुशच्छत्योजसे
बलाय त्वोद्यच्छे वृषणे शुष्मायायुषे वर्चसे । सपत्नतूरसि वृत्रत् ॥ यस्ते देवेषु महिमा
सुवर्गो यस्त अत्मा पशुव प्रविष्ट । पुष्टियां ते मनुष्येषु पप्रये तथा नो अग्ने जुवमाण
एहि । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो अच्योपधीन्व्यः । यत्र यत्र जातवेदः
संबभूय ततो नो अग्ने जुवमाण एहि । उदु त्वा मिथ देवा इत्येतामिथ्यतसृभिः ॥ ४ ॥
उपरीनाग्निमुद्यच्छति ॥ ५ ॥ उद्यतमुपयत धारयति ॥ ६ ॥ अथाधस्य दक्षिणे कर्णे
यजमानमग्निं तनूर्वाचयति या वाजिन्नग्नेः पशुषु परमाना प्रिया तनूस्तामानह या वाजिन्नग्ने-
रप्सु पावका प्रिया तनूस्तामानह या वाजिन्नग्नेः सूर्ये शुचिः प्रिया तनूस्तामानहेति ।
धारयत्येवाग्निम् ॥ ७ ॥ अथार्धोऽर्धो लौकिकमग्निमह्वय मथित्वा वोर्ध्वनुरासीनो दक्षिणमग्नि
मादधाति यज्ञायज्ञीये गीममाने यधर्ष्याधार्नेन द्वितीया व्याहत्या तिसृभिः सर्षराज्ञीभिर्द्विती-
येन च घर्मशिरसा ॥ यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्वाः । ताभिः
संभूय सगणः सज्जोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने । व्यान त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय
गोत्तारं गुप्त्यै । दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिन्नन्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा सर्वपशु-
मादधे ॥ अग्नेऽन्नपा मयोभुव सुशेव दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाह्लोकं विन्द यजमानाय ।
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासती-
दमहं तं त्वयामिनिदधामीति संभारेषु निदधाति ॥ ८ ॥

जापस्तम्बीयश्रौताधानसूत्रम् ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

यो ब्राह्मणो राजन्व्यो वैश्यः शूद्रो वासुर इव बहुपुष्टः स्यात्तस्य गृहादाद्द्वयादध्यानु-
ष्टिकामस्य ॥ १ ॥ गृहे त्वस्य ततो नाश्रीयात् ॥ २ ॥ अम्बरीपादन्नकामस्य वृक्षाप्राग्जलतो
ब्रह्मर्चसकामस्य ॥ ३ ॥ वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उद्वियमाणे ॥ ४ ॥ प्राचीमनु-
प्रदिशमित्येषा ॥ विक्रमस्य महा० असि वेदिपन्मानुषेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि प्रजया च
धनेन च ॥ इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह सवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्व-
रूपी मभ्यं वसोर्दीदिहि जातवेद इति प्राञ्चोऽधप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति ॥ ५ ॥ दक्षिणतो
ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा ब्रह्मैयति यावच्चक्रं त्रिः परिवर्तते ॥ ६ ॥ पट्कृतो द्वेष्यस्य ॥ ७ ॥
जानुदग्ने धारयमणस्तृतीयमध्वनोऽग्निं हरति नाभिदग्ने तृतीयमास्यदग्ने तृतीयम् । न कर्ण-
दग्नेमत्युद्गृह्णाति ॥ ८ ॥ ययुद्गृह्य निगृह्णीयान्मुखेन समायादध्यात् ॥ ९ ॥ नाग्निमादित्यं
च व्यवेयात् ॥ १० ॥ दक्षिणतः परिगृह्य हरति ॥ ११ ॥ अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति
॥ १२ ॥ अर्धाध्वे हिरण्यं निधाय नाफोऽसि ब्रह्मः प्रतिष्ठा सक्रमण इत्यतिक्रामति ॥ १३ ॥
प्राञ्चमध्वमन्यस्थाद्विधा इति दक्षिणेन पदोत्तरतः सभारानाक्रमयति यथाहितस्याग्नेरङ्गाराः
पदमभ्यनन्तरेजिति ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमावर्तयित्वा यदक्रुद इति पुनरेवाक्रमयति ॥ १५ ॥
पुरस्तत्प्रत्यञ्चमध्व धारयति ॥ १६ ॥ पूर्वगाडध्वो भवति ॥ १७ ॥ तदभावेऽनङ्गा-पूर्वगा-
डेतानि कर्माणि करोतीति पैङ्गायनिब्राह्मण भवति ॥ १८ ॥

॥ इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

कमण्डलुपद आदर्शतेति बहुचब्राह्मणम् । अजस्य पद आदर्शतेति याजसनेयकम् ॥ १ ॥
अथ यजमानः शिवा जपति ये ते अग्ने शिवे तनुवौ पिराट् च स्मराट् च ते मा निशता ते
मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सप्राट् चाभिभूध ते मा विशता त मा
जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूध पारिभूध ते मा विशता ते मा जिन्वताम् ।
ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रम्बी च प्रभूतिध ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवस्तामित्वाद्ध इनि ॥ २ ॥ यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरसु गच्छेति यजमानो
द्वेष्याय प्रहिणोति ताभिरेनं पराभानयति ॥ ३ ॥ अरण्येऽनुगाक्या भवन्ति ॥ ४ ॥ यदिदं
दिवो यदद पृथिव्या सपिदाने रोदसी समभून्तुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदा शभूः
प्रजाम्भ्यस्तनुवे स्वोन इयमिमन्व्य पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन्नाहवनीयमादधाति ॥ ५ ॥ बृहति
गौयमाने इत्येतावरवन्तीयोर्ध्वज्ञायज्ञीये च यथर्ष्याधानेन सर्वाभिर्व्याहृतीभिः सर्वाभिः सर्प-
राज्ञीभिस्तृतीयेन च घर्भेशिरसा यास्ते शिनास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।
द्याभिः सभूय सगण सजेत्या हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ अपान त्वामृत आदधाम्यन्नादम-
न्नायाय गोसारं गुप्त्यै । दिवस्ता वीर्येण पृथिव्यै महिप्रान्तरिक्षस्य पोषेण पशूना तेजसा
सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने सप्राडजैरुपादाहवनीय दिनः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्भोक विन्द यज-

मानाय । पृथिव्यास्वा मूर्धन्तादयामि पङ्क्तिं लोके । यो नो अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽ-
भिदासतीदमहं तं त्वयाऽभिनिदधामीति संभारेषु निदधाति ॥ ६ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

आनशे व्यानशे सर्पमायुर्वानशे । अतं हृदसि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तन यो-
निरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्पशे पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इलाधीयमानमभिमन्त्रयते
पजग्मानः ॥ १ ॥ व्याहृतीः सर्पराज्ञीर्धर्मशिरोंसीति सर्वेष्वधानेषु यजमानोऽनुवर्तयते येन
येनादधाति ॥ २ ॥ नाहितमनभिदुतमग्निमुपस्पृशति । जाग्येनौषधीभिश्च शमयितव्यः ॥ ३ ॥
या ते अग्ने पशुषु पवमाना प्रिया तनूर्पा पृथिव्यां याऽसौ या रथस्तरे या गायत्रे छन्दसि तां
त एतेनावयजे स्वाहा । या ते अग्नेऽप्यु पात्रका प्रिया तनूर्पाऽन्तोरिक्षे या वायो या वामदेव्ये
या त्रैष्टुभे छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा । या ते अग्ने सूर्वे शुचिः प्रिया तनूर्पा दिधि
यादित्ये या ब्रह्मि या जागते छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाभ्यभोप-
धीश्च जुहोति ॥ ४ ॥ समिध आदधातीत्येके ॥ ५ ॥ ब्रह्मान्यात्रेये सामानि गायति ॥ ६ ॥
प्रतिपिद्वान्येकेषाम् ॥ ७ ॥ व्याहृतीभिरेवोद्गाथं मन्ततीति वाजसनेयकम् ॥ ८ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सतः सभ्यायसध्यावादाधाति लोकिन्मग्निमाह्वय मयित्वाऽऽहनीयाद्वा यथर्थाधानेन ॥ १ ॥
अत्र आयुर्वि परसेऽग्ने पवस्व स्वपाः । अग्निर्होषिः परमान. पाञ्चजव्यः पुरोहितः । तमी-
महे महागायमिति तिस्र आश्वत्यः समिध एकैकस्मिन्नादधाति ॥ २ ॥ आहवनीये वा
तिस्रः ॥ ३ ॥ समुदादूर्भिर्मधुर्भा उदारदुपाश्चुना सममृत्कृत्मानद् । घृतस्य नाम गुह्यं
यदस्ति जिह्वा देवानाममृतास्य नामिः ॥ वयं नाम प्रथमामा घृतेनास्मिन्पशे धारयामा
नमोभिः । उप ब्रह्म शुण्णरऽऽस्पमानं चतुःशृङ्गोऽनमीर्द्वौ एतत् ॥ चत्वारि शृङ्गा त्रयो
अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ताद्यो अस्य । त्रिधा बह्वो वृषभो रोस्वीति महो देवो मर्त्या
आविवेरोति शमीमभ्यो घृतान्बक्तस्तिमृभिस्त्रिस्त एकैकस्मिन्नादधाति । आहवनीये वा तिस्रः
॥ ४ ॥ एवं नानानृक्षीयाः । प्रेह्यो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीं समिन्मत्प्रधाति ।
त्रिधेम ते परमे जन्मन्न इति वैकङ्कतीम् । तां सन्निवृत्तेष्वस्य चित्रामिति शमीमवीम्
॥ ५ ॥ सतस्सूगीमग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६ ॥ अवि वा द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा
प्रजापतिं मनसा स्थापयजुहोति । सामिहोत्रस्य स्थाने भवति ॥ ७ ॥ यास्ते अग्ने वेरास्तनु-

वस्ताभिर्मुखं गच्छेति यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति तामिरेनं नितमयति । अरण्येऽनुयाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥

इति सप्तदशो कण्डिका ।

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णो-
हुति जुहोति । हुताया यजमानो वर दद्यात् शिवा जपति । ये अग्नयो दिवो ये पृथिव्याः
समागच्छन्तीपमूर्जं दुहानाः । ते अस्मा अग्नशो द्रविणं दत्त्वेष्टाः प्रीता आहुतिभाजो भूत्वा
यथालोकं पुनरस्तं परेत स्वाहेति जुहोति ॥ १ ॥ अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठतेऽथर्व-
पितुं मे गोपायान्नं प्राणेन संमितम् । त्वया गुप्ता इपमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिधा मदो
भेयन्वाहार्यपचनम् ॥ नर्यं प्रजा मे गोपाय मूळं लोकस्य सततिम् । आत्मनो हृदयान्नि-
र्मितां ता ते परिददाम्यहमिति गार्हपत्यम् ॥ शशस्य पशून्मे गोपाय विश्वरूपं धनं वसु ।
गृहाणा पुष्टिमानन्दं तास्ते परिददाम्यहमित्याहवनीयम् ॥ सप्रथं समा मे गोपायेन्द्रियं भूति-
वर्धनम् । विधजनस्य ष्याया ता ते परिददाम्यहमिति सम्यम् ॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय
श्रियं च यशसा सह । अहये बुध्नियाय मन्त्रं श्रियं यशः परिददाम्यहमित्यायस्यम् ।
पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विराट् सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्गरोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिरिति
सर्गान् ॥ २ ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

आग्नेयस्याष्टाकपालस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥ निरुक्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं मषति ।
अथ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्रत्यावोषधाक्षान्गुप्याक्षेषु हिरण्यं निधाय समूह्य व्यूह्य प्रथयित्वा
निपसाद धृतव्रत इति मध्येऽधिदेवने राजन्यस्य जुहोति ॥ २ ॥ आवसथे परिपदो मध्ये
हिरण्यं निधाय मन्त्रत्या हिरण्ये जुहोति प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मर्धं वदत्युक्थ्यम् । यस्मि-
न्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकाःसि चक्रिर् इति ॥ ३ ॥ उत नोऽहिर्बुध्न्यः
शृणोत्वज एकपात्पृथिरी समुद्रः । त्रिभे देवा ऋणावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता
अवन्तु न इत्युक्त्वा शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्नाह व्रीहिभ्यो गां दीव्यताहिंसन्तः परूपि
विरासतेति ॥ ४ ॥ संप्रैपनकुर्वन्ति ॥ ५ ॥

॥ इत्येकोनविंशी कण्डिका ॥

कृतं यजमानो विजिनाति ॥ १ ॥ तथा यजयन्ति तदन संस्कृत्य समासद्म्य उपह-
रन्ति ॥ २ ॥ आवसथे मुञ्जते ॥ ३ ॥ क्लृप्तिसामनसीभ्यामग्न्यजमान उपतिष्ठते कल्पेतां

१ यद्यप्यजापाततो भाति समुह्य, बुध्न्याति ' उपसर्गाद्धस्र ऊहतेः ' इति सूत्रात् । तथापि
समूहेति नामधातेर्ल्यप्त्वय इति ध्येयम् । व्यूहोत्यजाप्येवमेव । अर्थभेदेऽप्यत्रानुसंधेयः । समूह्य-
सहस्य, व्यूह्य—वियुत्य । ए मुद्र्यादिस्थलेष्वप्ययम् । इति ।

द्यानापृथिवी वेऽन्नपः समनस इति ॥ ४ ॥ प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ आग्नेयस्य दक्षिणाक्त्रले दक्षिणा ददाति ॥ ६ ॥ अजं पूर्णपात्रमुपवर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीधे ॥ ७ ॥ महिनमश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वा ॥ ८ ॥ आह्वनीयदेशेऽनङ्गाहमध्वर्यवे ॥ ९ ॥ अपरेण गार्हपत्यं धेनुं होत्रे ॥ १० ॥ वासो मिथुनौ गावौ नवं च रथं ददाति । तानि साधारणानि सर्वेषाम् ॥ ११ ॥ आद्वादशम्यो ददातीत्युक्त्वाऽऽह काममूर्ध्वं देवमपरिमितस्यावरुच्या इति विज्ञायते ॥ १२ ॥ उर्ध्वमादिष्टदक्षिणाम्यो नदति पद् देया द्वादश देवाश्चतुर्विंशति-
देया इति ॥ १३ ॥ ता विकल्पन्ते ॥ १४ ॥ येषां पशूनां पुष्टिं भूपतीं कामयेत तेषां वयसाम् ॥ १५ ॥ दिव्यौहो दद्यादित्यवाहं च मुष्कारम् ॥ १६ ॥ वर्षमानां दक्षिणां ददाति ॥ १७ ॥ यद्यनाद्वयोऽग्नीनदधीत काम्येवैकां गा दद्यात्सा गवां प्रत्यान्नायो भवतीति विज्ञायते ॥ १८ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १९ ॥

इति विश्वी कण्डिका ।

पचमानहवीषि सद्यो निर्वपेत् ॥ १ ॥ द्वादशाहे द्यहे ऽथहे चतुरहेऽर्धमासे मास्यृतौ संव-
स्रे वा ॥ २ ॥ न सोमेनायक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरा निर्वपेत् ॥ ३ ॥ निर्वपेदित्येके ॥ ४ ॥ यदि निर्वपेदग्नये पत्रमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तिस्र आज्याहुतीः सोमदेव-
ताम्यो वा हुत्वा निर्वपेत् ॥ ५ ॥ समानतन्त्राणि नान्यतन्त्राणि वाऽऽग्नेयन वा समानतन्त्राणि ॥ ६ ॥ यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तस्यैकमेकमेतानि हवींषि निर्वपेत् । न वसीपाल पापीयानिति तस्य साक सर्वाणि । यं कामयेतोत्तरं वसीयाञ्छ्रेयान्स्यादिति तस्याग्नये पत्रमानाय निरुष्य पावकान्त्रिभ्यां समानत्राहोषी निर्वपेत् ॥ ७ ॥ शतमानं हिरण्यं दक्षिणा ॥ ८ ॥ पूर्वयोर्हवीषोर्द्वे त्रिंशन्माने उत्तरमैश्वर्यारिंशन्मानम् ॥ ९ ॥ येन हिरण्य मिमते तेन भीत्या ददाति ॥ १० ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ११ ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

ऐन्द्राग्नेकादशकपालमनुनिर्वपत्यादित्यं च घृते चरम् ॥ १ ॥ सप्तदश सामि-
धेन्यः ॥ २ ॥ चतुर्धाकरणकाल आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति ॥ ३ ॥ सं चत्वार आर्षेयाः प्राश्रन्ति ॥ ४ ॥ प्राश्रितयज्ञयः समानं वरं ददाति । धेन्यनङ्गुहोर्दानमेके, समामनन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ५ ॥ आप्रावैष्णयमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं त्रिष्णवे शिपिविष्टाय त्र्युद्धौ घृते चरम् ॥ ६ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ७ ॥ आदित्यं घृते चरुं सप्तदशसामिधेनीकं धेनुदक्षिणं सर्वेषामनुनिर्वोषाणा स्थाने वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ८ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमार्गस्यमानो दशहोतारं मन-
साऽनुद्वल्वाऽऽहवनीये सग्रहं हुत्वाऽप्य सायमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १० ॥ व्याहतीभिरुपसादयेत

॥ ११ ॥ सवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत् ॥ १२ ॥ द्वादशहमजस्त्रेभ्यस्त्रिषु यजमानः
स्वयमग्निहोत्र जुहुयादप्रवसन्नहृतं वासो विभर्ति ॥ १३ ॥

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

यां प्रथमामग्निहोत्राय दोग्धि'ता'दक्षिणां ददाति ॥ १ ॥ अर्थकेषाम् । अग्नीनाधाय
हरताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावारभते तान्या सवत्सरमिष्ट्वा सोमेन
पशुना वा यजते तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरते ॥ २ ॥ त्रयोदशरात्रमहृतवासा यज-
मानः स्वयमग्निहोत्र जुहुयादप्रवसन्नत्रैव सोमेन पशुना वेष्ट्वाऽग्नीनुत्सृजति यथा सुयरसान्कृत्वा
प्राज्यात्तादृकदिति शाब्द्यायनिब्राह्मण भवति ॥ ३ ॥ पूर्णा पश्चाच्च देशे अदधुरिति
सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्यारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति ॥ ४ ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपाल
सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालम् ॥ ५ ॥ अग्नये भग्निनेऽष्टकपालं यः कामयेत
भग्यनादः स्यामिति ॥ ६ ॥ नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ७ ॥ नानातन्त्रमेके ॥ ८ ॥
त्वद्वि'था सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति बनिनो न वया । श्रुधी रयिर्वाजो वृत्रतूये दिवो
वृष्टिरीड्यो ऽतिरपाम् । त्व भगो न आहि रत्नमिये परिग्मेव क्षपसि दस्मवर्चाः । अग्ने
मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरिति याज्यानुवाक्ये ॥ ९ ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

चित्रं च चिचिधेति पुरस्तात्स्विष्टकृतो ज्याञ्जुहोति ॥ १ ॥ चित्ताय स्वाहा चित्त्यै
स्वाहेत्येके समामनन्ति ॥ २ ॥ प्रजापतिर्जपानिति त्रयोदशीम् ॥ ३ ॥ अग्ने बल्लद सह
भोजः ऋममाणाय मेदाः । अभिशस्तिकृतेऽनभिश्चस्तेन्यायास्यै जनतायै श्रेष्ठयायेति चतु-
र्दशी यः कामयेत चित्रं जनतायां स्यामिति । चित्रं भवति शबलं त्वस्य मुखे जायते
॥ ४ ॥ मियुनौ गार्गी दक्षिणा ॥ ५ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ६ ॥ दर्शपूर्णमासा-
रप्स्यमानधतुर्होतार मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये सप्रहं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावारभते ॥ ७ ॥
व्याहृतीर्भिर्हवीं व्यासादयेत्सवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेत् ॥ ८ ॥ अमावास्यायामाद-
धानस्यैतत् । पौर्णमास्या तु पूर्वस्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानमपवृज्य ॥ ९ ॥

इति चतुर्विंशी कण्डिका ।

श्रोभृते पौर्णमासेन यजते ॥ १ ॥ अनन्तरमाधानादाहिताग्निव्रतानि ॥ २ ॥
माहृतं वदेत् ॥ ३ ॥ नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे घसेत् ॥ ४ ॥ सूर्योऽमतिथि घसत्यै
नापरुन्धात् ॥ ५ ॥ नर्त्रीसपकरयाधीयात् ॥ ६ ॥ क्षिन्न दारु नादध्यात् ॥
॥ ७ ॥ अन्तर्नाव्यपा नाश्रीयात् ॥ ८ ॥ स्वकृत इरिणे नावस्येत् ॥ ९ ॥ पुण्यः
स्यात् ॥ १० ॥ हिंकुल्य वाग्यत्, स्त्रियमुपेयात् ॥ ११ ॥ व्याहरेद्वा ॥ १२ ॥
न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् ॥ १३ ॥ एवं प्रातः ॥ १४ ॥ आहिताग्नेर्गृहे न
सायमहुते भोक्तव्यं तथा प्रातःरित्यन्येषां व्रतम् ॥ १५ ॥ नक्त नान्यद्नादद्यात्

॥ १६ ॥ दद्यादित्येके ॥ १७ ॥ अन्नं तु ददन्न दयीत ॥ १८ ॥ नैतस्मिन्संवत्सरे
 पशुनाऽग्निष्ठा मांसं भक्षयेत् ॥ १९ ॥ मनसाऽग्निप्यः प्रहिणोमि भर्धं मम वाचा तं सह
 भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तधरामि शिवेन मनसा सह भक्षयतेति यथादिष्टो भक्षयेदेतं
 मन्त्रमुक्त्वा भक्षयेत् ॥ २० ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

सप्तममन्याधेयम् ।

॥ सविधिवाक्याधानविषयानुक्रमणम् ॥

विषयानुक्रमणिका ।	विधिवाक्यानि ।
१ वाधानसंकल्पः ।	१ यो यस्य इत्युक्त्वा न यजेत तै. सं. २ । ४ । ११ मनसा त्रिः संकल्पयति त्रिष्टैः बौ. श्रौ. सू. २ । १
२ ऋत्विजरणम्	२ ऋत्विजो वृणीते आश्व. गृ. १ । २३ । १
३ मधुपर्कमाहरेणम्	३ मधुपर्कमाहरेत् आ. गृ. १ । २४ । १
४ अरण्याहरणम्	४ अरणी आहरति आ. श्रौ. ५ । १ । २
५ अरण्यभिमन्त्रणम्	५ अरणी अभिमन्त्र्य आ. श्रौ. ५ । १ । ४
६ पार्थिवसंभाराहरणम्	६ पार्थिवान्संभारानाहरति आ. श्रौ. ५ । १ । ४
७ वातस्पत्यसंभाराहरणम्	७ वातस्पत्यान्संभारानाहरति आ. श्रौ. ५ । १ । ४
८ संभारनिधानम्	८ निदधाति आ. श्रौ. ५ । ३ । १
९ उदवसानम्	९ उदवसाय शालीन आदधीत आ. श्रौ. ५ । ३ । २२
१० अग्निप्रतिष्ठापनम्	१० इष्टुमात्रावरमित्यादि आश्व. गृ. १ । ३ । १
११ देवयजनोद्धननम्	११ उद्धन्ति तै. ब्रा. १ । १ । ३
१२ देवयजनावोक्षणम्	१२ अपोऽवोक्षति शान्त्यै तै. ब्रा. १ । १ । ३
१३ शरणकरणम्	१३ तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति आ. श्रौ. ५ । ४ । १
१४ अस्नयायतनम्	१४ तस्याश्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति तस्याप्राचीनमष्टसु प्रक्रमेषु वाक्ष्यस्याह- वनीयायतनम् । दक्षिणतः पुरस्तादितृती- यदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयासि दक्षिणामेराय- तनम् । आ. श्रौ. सू. ५ । ४ । २ । ५
१५ वपनस्ताने	१५ केशश्मश्रु वपते नत्वानि निष्कन्तते तै. सं. का. ६ । १ । १ स्नाति एवं पानी केश- वर्जम् आ. श्रौ. सू. ५ । ४ । ९
१६ क्षौमवस्त्रधारणम्	१६ क्षौमे वसानौ जायापती आ. श्रौ. सू. ५ । ४ । १०

विषयानुक्रमणिका ।

विधिवाक्यादि ।

१७ ब्रह्मौदनिकाग्रेराधानम्

१७ अपराण्हेऽधिवृक्षसूर्ये वीपासनादग्निमाहृत्या-
परेण गार्हपत्यायतन ब्रह्मौदनिकमादधाति-
आ. श्रौ. सू. ५।४।१३ .

१८ सप्तिसपादनम्

१८ आ. श्रौ. सू. ५।६।२ आ. ५।१७।
२।५।१७।४।९। एतःसूत्रमूलक-
श्लोक चित्रिया. समिधस्तिस्त्र आश्वप्यो
नव एव च । शमीमप्यो द्वादश स्युरौदुम्बर-
समिधयी । वैकङ्कव्यस्तथा तिस्र. शुष्का.
होमार्हता गता ।

१९ ज्ञायापयोर्हविष्यान्नभोजनम्

१९ रागत. प्रात तदिदानां नियम्यते शिष्टैः ।
सर्विर्मिश्र पयोमिश्र वा

२० सायकालिको गृह्यहोमः

२० पाणिग्रहणादि गृह्य पारिचरेत्स्वयम्. आश्व.
गृ. सू. १।९

२१ ब्रह्मादनैर्निर्वाप-

२१ ब्रह्मौदन चतु शरावं निर्वपति. आ. श्रौ.
सू. ५।१।१

२२ ब्रह्मौदनपचनम् ।।

२२ ब्रह्मौदन पचति. तै. ब्रह्म० १।१।९

२३ ब्रह्मौदनाग्नौ होम-

२३ दर्व्या ब्रह्मौदनादुद्धृत्य जुहोति. आ. श्रौ.
सू. ५।५।८

२४ ब्रह्मौदनस्य पृथक्पात्रेषु निक्षेप-

२४ चतुर्धा ब्रह्मौदन व्युद्धृत्य. आ. श्रौ. सू.
९।५।९

२५ ऋत्विग्यो ब्रह्मौदनदानम्

२५ ऋत्विग्य उपोहति. आ. श्रौ. सू. ५।५।९

२६ समिधो विवर्तयति

२६ समिधो विवर्तयति. आ. श्रौ. ५।५।१

२७ समिदाधानम्

२७ (१) समिधोऽभ्यज्यादधाति तै. ब्रा. १।१।९

(२) तिस्र आदधाति "

(३) इयतीर्भनन्ति "

(४) आर्द्रा भवन्ति "

(५) चित्रियस्याश्वत्स्यादधाति "

(६) घृतवतीभिरादधाति "

(७) गायत्रीभिर्त्राक्षणास्यादध्यात् "

विषयानुक्रमणिका ३

विधिवाक्यानि ।

२८ वस्ततरीदानम्	२८ वस्ततरीर्ददाति. आ. श्रौ. सू. ५।७।१
२९ ब्रह्मौदनप्राशनम्	२९ प्राश्रन्ति ब्राह्मणा ओदनम्. तै. ब्रा. १।१।९
३० वरदानम्	३० वर ददाति. आ. श्रौ. सू. ५।७।३
३१ अप्यर्पितचर्पा	३१ व्रत चरति आ. श्रौ. सू. ५।७।६
३२ अजवन्धनम्	३२ अजं वध्नाति आ. श्रौ. सू. ५।७।१७
३३ यजमानव्रतचर्पा	३३ यजमानो व्रतमुपैति आ. श्रौ. सू. ५।८।१
३४ अग्निप्रगोष्ठनम्	३४ अग्निभिन्धीत तै. ब्रा. १।१।९

पर्वदिनेऽनुष्ठेयं कर्म ।

१ अरणीनिष्ठपनम्	१ अरणी निष्ठेत् तै. ब्रा. १।१।६
२ अरण्याभिमन्त्रणम्	२ अरणी अभिमन्त्र्य. आ. श्रौ. सू. ५।८।६.
३ अरणीप्रतीक्षणम्	३ यजमानः प्रतीक्षते. आ. श्रौ. सू. ५।८।६
४ अरणीप्रदानम्	४ यजमानाय प्रयच्छति. आ. श्रौ. सू. ५।८।७
५ अरणीप्रतिग्रहणम्	५ प्रतिगृह्य. आ. श्रौ. सू. ५।८।७
६ अरण्याभिमन्त्रणम्	६ अभिमन्त्रयते यजमानः आ. श्रौ. सू. ५।८।८
७ जपः	७ उभौ जपतः आ. श्रौ. सू. ५।९।१
८ अग्न्यायतनोद्धननम्	८ गार्हपत्यायतनमुद्ध्वस्य एव दक्षिणाग्रेराहवनीयस्य आ. श्रौ. सू. ५।९।१।२
९ अवोक्षणम्	९ अवोक्षति आ. श्रौ. सू. ५।९।१
१० अनुष्ठानेऽप्रानात्मानन्तर्यम्	१० एवमनुपूर्वाग्नेवैष्वत उर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते आ. श्रौ. सू. ५।९।३
११ संभारविभागः	११ सिकतानामर्धं दूधं निमज्ज्य एतेनैव कल्पेन पार्थिवान्संभारान् आ. श्रौ. सू. ५।९।५
१२ सिकतानिबपनम्	१२ सिकता निवपति तै. ब्रा. १।१।३
१३ ऊपनिबपनम्	१३ ऊपान्निवपति तै. ब्रा. १।१।३

विषयानुक्रमणिका	विधिवाक्यानि
१४ ध्यानम्	१४ अदो ध्यायेत् तै. ब्रा. १।१।३
१५ आसुकरीपानिर्षपनम्	१५ यदासुकरीपसंभारो भवति तै. ब्रा. १।१।३
१६ ध्वल्मीकवपानिर्षपनम्	१६ यद्वल्मीकवपासंभारो भवति तै. ब्रा. १।१।३
१७ सूदनिवपनम्	१७ यस्य सूदः संभारो भवति तै. ब्रा. १।१।३
१८ धराहविहतनिवपनम्	१८ यद्वराहविहतसंभारो भवति तै. ब्रा. १।१।३
१९ शर्करानिवपनम्	१९ शर्करा भवन्ति धृत्यै तै. ब्रा. १।१।३
२० द्वेष्यध्यानम्	२० द्वेष्य च मनसा ध्यायति आ. श्रौ. सू. ५।९।११
२१ संभारव्यूहनम्	२१ संभाराननुव्यूहति आ. श्रौ. सू. ५।१०।१
२२ वानस्पत्यसभारससर्जनम्	२२ वानस्पत्यान्ससृजेत् आ. श्रौ. सू. ५।१०।२
२३ सभारविभागः	२३ सिकतावद्विभागं कुर्यात् आ. श्रौ. सू. ५।१०।२
२४ संभारनिर्षपनम्	२४ निवपति आ. श्रौ. सू. ५।१०।२
२५ हिरण्यनिर्षपनम्	२५ यद्विरण्यमुपास्यति तै. ब्रा. १।१।३
२६ हिरण्याभिमन्त्रणम्	२६ उपास्तमभिमन्त्रयते आ. श्रौ. सू. ५।१०।४
२७ रजतप्रदानम्	२७ रजतं प्रयच्छति
२८ अपामुपस्पर्शनम्	२८ निरसनं कृत्वाप उपस्पृशेत् आप प. सू. २।९
२९ मन्यनदेशः	२९ अपोदूह्य मस्मान्नि मन्यति तै. ब्रा. १।१।९
३० अरणिस्थापनम्	३० दशहोत्रारणिमत्रदध्यात्, तै. ब्रा. २।२।१
३१ अश्वस्थितिः	३१ उपतिष्ठत्यश्वे आ. श्रौ. सू. ५।१०।९
३२ अश्वलक्षणम्	३१ श्वेतोऽश्वो विह्विन्नाश्वो भवति रोहितो वा सितजानुरपि वा य एव कश्चित्साण्डः आ. श्रौ. सू. ५।१०।१०
३३ अग्निमन्थनम्	३३ अग्निं मन्यति तै. ब्रा. १।१।९
३४ सामगानम्	३४ साम गायति आ. श्रौ. सू. ५।१०।११
३५ अग्नेरभिमन्त्रणम्	३५ अभिमन्त्रयते आ. श्रौ. सू. ५।१०।१२

विषयानुक्रमिका

विधिवाक्यानि

३६	चतुर्होतृवाचनम्	३६	चतुर्होतृन्यजमानं वाचयति आ. श्रौ. सू. ५।११।१
३७	जाताग्नेरभिमन्त्रणम्	३७	जातमभिमन्त्रयते आ.श्रौ. सू. ५।११।२
३८	वरदानम्	३८	वरं ददाति आ. श्रौ. सू. ५।११।३
३९	अभिप्राणनम्	३९	अभिप्राणिति आ. श्रौ. सू. ५।११।५
४०	अभिप्रहणम्	४०	अभिप्रह्य आ. श्रौ. सू. ५।११।६
४१	उपसमिन्धनम्	४१	उपसमिन्ध. आ. श्रौ. सू. ५।११।६
४२	प्रागुद्धरणम्	४२	प्राञ्चमुद्धृत्य आ. श्रौ. सू. ५।११।६
४३	गार्हपत्याधानम्	४३	निदधाति आ. श्रौ. सू. ५।१२।२
४४	आधानकाले सामगानादि	४४	रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च यथर्ष्याधा- नेन प्रथमया व्याहृत्या द्वाम्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीम्यां प्रथमेन च घर्मशिरसा । घर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । रथंतर- मभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने तै. ब्रा. १।१।८ त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति तै. ब्रा. १।१।९
४५	अभिमन्त्रणम्	४५	आधीयमानमभिमन्त्रयते आ. श्रौ. सू. ५।१२।३
४६	वाचनम्	४६	वाचयति आ. श्रौ. सू. ५।१२।३
४७	अग्न्यनुपस्पर्शनम्	४७	नाग्निमुपस्पृशति आ. श्रौ. सू. ५।१६।३
४८	आज्यौपधिहोमः (शमनहोमः)	४८	आज्यमौपधीथ जुहोति आ. श्रौ. सू. ५।१६।४
४९	आहवनीयाधानम्	४९	अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधानि, तै. ब्रा. १।१।४
५०	इष्मादीपनम्	५०	इष्ममादीपयति आ. श्रौ. सू. ५।१३।३
५१	सिकताप्रहणम्	५१	सिकताश्रोत्रपयमनीरुपकल्पयते आ. श्रौ. सू. ५।१३।३
५२	अग्न्युद्यच्छनम्	५२	अग्निमुद्धृष्यात् तै. ब्रा. १।१।९
५३	अग्नेर्धारणम्		उपयतं धारयति आ. श्रौ. सू. ५।१३।६
५४	वाचनम्	५४	वाचयति । आ. श्रौ. सू. ५।१३।७

त्रिपर्यानुक्रमणिका

त्रिधियाख्यानि

५५	दक्षिणाग्नेराधानम्	५५	दक्षिणमग्निमादधाति आ. श्रौ. सू. ५ । १३ । ८
५६	स मगानादि	५६	यज्ञायज्ञीये गीष्यमाने यथर्ष्याधानेन द्वितीयया ष्याद्भ्या तिसृभिः सर्पराज्ञीभिः द्वितीयेन च घर्मशिरसा । आ. श्रौ. सू. ५ । १३ । ८ वात' माण इत्यन्वाहार्यपचनम् । तै. ब्रा. १ । १ । ८
५७	अभ्यनुपस्पर्शनं शमनहोमश्च	५७	त्रिधि पूर्ववत्
५८	सामगानम्	५८	वामदेव्यमभिगावते । तै. ब्रा. १ । १ । ८
५९	साधामिप्रवजनम्	५९	अभिप्रवदन्ति आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । ५
६०	रथचक्रपरिवर्तनम्	६०	रथचक्रं प्रवर्तयति । तै. ब्रा. १ । १ । ६
६१	अग्निनयनम्	६१	इत्यग्ने हरति तै. ब्रा. १ । १ । ५
६२	अत्ररागमनप्रतिषेधः	६२	नाग्निमादित्यं च व्यनेयात् । आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १०
६३	पार्श्वनियमनम्	६३	दक्षिणत आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १
६४	वरदानम्	६४	वरं ददाति आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १२
६५	हिरण्यनि गानम्	६५	हिरण्यनिधाय श्रौ. सू. ५ । १४ । १३
६६	हिरण्यातिक्रमणम्	६६	अतिक्रमति आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १३
६७	अश्वस्य समाराक्रमणम्	६७	पार्श्वत आक्रमेत् । तै. ब्रा. १ । १ । ५
६८	अश्वस्यं प्रदक्षिणान्तर्तनम्	६८	आन्तर्तयिष्या आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १५
६९	अश्वस्य पुनराक्रमणम्	६९	पुनरावर्तयति तै. ब्रा. १ । १ । ५
७०	अश्वधारणम्	७०	अश्वं धारयति आ. श्रौ. सू. ५ । १५ । ६
७१	अश्वस्यैरिजानम्	७१	पूर्वमाटश्वो भवति आ. श्रौ. सू. ५ । १४ । १७
७२	जप	७२	यजमानः शिसा जपति आ. श्रौ. सू. ५ । १५ । २
७३	अभ्यभिवाचनम्	७३	अभिमन्थ्य । आ. श्रौ. सू. ५ । १५ । ५
७४	आहननीयाधानम्	७४	बृहति गीष्यमाने श्वैतमारवन्तीष्योर्वज्ञाय- त्रीये च यथर्ष्याधानेन सर्वाभिर्व्याहृतीभिः, मर्वाभिः सर्पराज्ञीभिस्तृतीयेन च घर्मशिरसा समोरपु निदधानि । आ. श्रौ. सू. ५ । १५ । ६ दृष्टानि वाग्ने । यद्वापरन्तृतीयमभिगावते

विपयानुक्रमणिका

त्रिधियाक्यानि

ईरतेन श्येती कुरते । अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयं
तै. ब्रा. १ । १ । ८

पञ्चभिराहवनीयम् तै. ब्रा. १ । १ । ५

७५ अभिमन्त्रणम्

७५ अभिमन्त्रयते । आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ११

७६ अनुवर्तनम्

७६ सर्वेष्वधानेषु यजमानोऽनुवर्तयते येन
येनादधाति आ. श्रौ. सू. ५ । १ । १६ । २

७७ आर्षोपाधिहोमः

७७ आज्यमौदर्याश्च जुहोति आ. श्रौ. सू. ५ ।
१ । १६ । ४

७८ समिधाधानम्

७८ समिध आदधाति आ. श्रौ. सू. ५
१ । २ । २ आश्वत्थः समिध आदधाति
५ । १ । ७ । २ आश्वत्थीः शमीमयः
समिध आदधाति ५ । १ । ७ । ४ शमी-
मयीः । औदुम्बरीमादधाति वैकङ्कती-
मादधाति शमीमयीमादधाति तै. स.
५ । ४ । ७

७९ प्राजापत्यहोमः

७९ प्राजापतिं मनसा ध्यायञ्जुहोति आ. श्रौ.
सू. ५ । १ । ७ । ७

८० द्वेष्याय प्रेषणम्

८० द्वेष्याय प्रहिणोति आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ७ । ८

८१ पूर्णाहुतिहोमः

८१ पूर्णाहुतिं जुहोति आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ८ । १

८२ वरदानम्

८२ वर दत्त्वा

८३ जपः

८३ शिवा जपति आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ८ । १

८४ प्रायश्चित्तहोमः

८४ प्रायश्चित्त विव्यपराधे विधीयते आ. श्रौ.
सू. ५ । १ । ११

८५ व्रतमन्त्रणम्

८५ व्रतानि संकल्पयति आ. श्रौ. सू. ५ । ५ । २

८६ होमः

८६ जुहोति आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ८ । १

८७ उपस्थानम्

८७ उपतिष्ठते आ. श्रौ. सू. ५ । १ । ८ । २

८८ आग्राहृतप

८८ आग्राहृतोर्हृत्या आ. श्रौ. सू. ५ । २ । १ । ५

८९ अत्रस्तधारणम्

८९ आधानाद्द्वादशरात्रमत्रस्ता आ. श्रौ. सू.
२ । १ । ३५

९० दग्धहोतृहोमः

९० दग्धहोतार हुवा आ. श्रौ. सू. ५ । २ । २ । २०

सविधिवाक्याधानविषयानुक्रमणम् ।

विषयानुक्रमणिका

विधिवाक्यानि

९१	अग्निहोत्रहोमः	९१	अग्निहोत्रं जुहोति
९२	दक्षिणादानम्	९२	दक्षिणा ददाति ५।२।३।१
९३	होमानुष्ठानम्	९३	एती होमौ पुरस्ताज्जुहुयात् तै. सं. ३। ५।१
९४	अन्वारम्भणीविष्टपनुष्ठानम्	९४	अन्वारम्भणीयामिष्टिं निरूपति आ. श्रौ. सू. ५।२।३।४
९५	दक्षिणादानम्	९५	मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्ध्यै तै.स. ३। ५।१
९६	चतुर्होतृहोमः	९६	चतुर्होतार जुहुयात्. तै. ब्रा. २।२।२।२
९७	दर्शपूर्णमासात्तरम्भः	९७	दर्शपूर्णमासात्तरभते आ.श्रौ.सू. ५।२।४।७
९८	पौर्णमासयागः	९८	पौर्णमासेन यजते. आ. श्रौ. सू. ५।२।५।१

इति सविधि आधानविषयानुक्रमणम् ।

आधानसंज्ञारस्मरणपाट्टिका ।

१	जायापती	अन्याधानादिकर्मानुष्ठानार्थम्	
२	श्रद्धिजः	पाजनार्थम्	
३	अन्यागारम्	विहारार्थम्	
४	अन्यायतनम्	अग्निस्थापनार्थम्	
५	अरणी	अग्निमन्थनार्थम्	
६	संघः	वेद्युद्धननादिनिमित्तक	
७	कपालानि	पुरोडाशाधिश्चरणार्थम्	
८	अग्निहोत्रहवणी	अग्निहोत्रादिकार्यार्थम्	
९	शूर्पम्	निर्वाणार्थम्	
१०	कृष्णाजिनम्	त्रीहवघाताद्यर्थम्	
११	शाम्या	आधिवपनार्थम्	
१२	उल्लूखलम्	}	
१३	मुसलम्		अबहनार्थम्
१४	दण्ड		पेषणार्थम्
१५	उपला	}	
१६	सुवः		आधानदानार्थम्
१७	सुहः		पुरोडाशादिहोत्रार्थम्
१८	उपभृत्	प्रयाजाद्यास्यधारणार्थम्	
१९	ध्रुवा	आस्यग्रहणार्थम्	
२०	वेदः	समाजैनाद्यर्थम्	
२१	पार्श्वी	पिष्टभर्जनार्थम्	
२२	आस्यस्थाली	आस्यनिर्वाणार्थम्	
२३	प्राक्षित्रम्	प्राक्षित्रावदानार्थम्	
२४	इडापात्रम्	इडावदानार्थम्	
२५	प्रणीताप्रणयनम्	अप्रणयार्थम्	
२६	योक्त्रम्	पन्था कटिवेधनार्थम्	
२७	मदन्तीपात्रम्	जैलतापनार्थम्	
२८	मेक्षणम्	पिष्टभर्जनार्थम्	
२९	वेदात्याणि	पात्रसमाग्राय	

३०	अन्वाहार्थेस्थाली	दक्षिणौदनत्रयणार्थम्
३१	उपनेपः	अङ्गारनिरूहणार्थम्
३२	पिट्टलेपफलीकरणपात्रम्	पिट्टलेपफलीकरणस्थापनार्थम्
३३	अग्निहोत्रस्थाली	पयोधिग्रयणार्थम्
३४	अग्निहोत्रस्तुनः	पयउन्नयनार्थम्
३५	धृष्टिः	भस्माङ्गारनिरूहणाद्यर्थम्
३६	दर्भा अपरिमिता	पवित्राद्यर्थम्
३७	सिकता. ऊषा. आस्तुकरीपम्, वल्मीकवपा, सूद -वराहनिहतम् शर्कराः-हिरण्यंम रजतम् अश्वत्थ -उदुम्बर.-पर्णः शमी-विकङ्कत'- अशनिहतवृक्षशकलम् पुष्करपर्णम्	गार्हपत्याद्यग्न्यायतनेषु स्थापनार्थम्
३८	नापितः	क्षौरार्थम्
३९	शीतोष्णजलम्	अनानार्थम्
४०	क्षौमरत्नचतुष्टयम्	जायापत्योर्धारणार्थम्
४१	गृह्याग्निः	ब्रह्मौदनाद्यर्थम्
४२	चित्रियाध्वयस्य समिधः सपलाशा फलन्यः	ब्रह्मौदनाग्नी निधानार्थम्
४३	आश्वघ्न्यो नव	
४४	शमीमय्यो द्वादश	गार्हपत्यादिषु होमार्थम्
४५	औदुम्बर्यस्तिस्रः	
४६	चैकङ्कल्यस्तिस्रः	
४७	पाकः	जायापत्योर्भोजनार्थम्
४८	तण्डुलाः	ब्रह्मौदनाद्यर्थम्
४९	पाजकम्	ब्रह्मौदननिर्वापार्थम्
५०	शरावाः षट्	अग्निप्रणयनाद्यर्थम्
५१	चरुस्थाली	ब्रह्मौदनाद्यर्थम्

५२	दर्वी	ब्रह्मौदनन्युद्धरणार्थम्
५३	पैतलपात्री	ओदनस्थापनार्थम्
५४	वृतं पर्वातम्	होमार्थम्
५५	वास्तवर्षस्तिरः	अध्वर्युदानार्थम्
५६	चत्वारो वराः	ऋत्विग्भ्यो दानार्थम्
५७	यज्ञिपवृक्षकाष्ठानि	अग्निप्रसमिन्धनार्थम्
५८	अजः कृष्णविन्दुः	बन्धनार्थम्
५९	ब्रह्मौदनाग्निधारणम्	अरणीनिष्पन्नार्थम्
६०	युवा अधः	पदस्थापनार्थम्
६१	वरः	अध्वर्यवे दानार्थम्
६२	सिकताः	अग्निप्रणयनार्थम्
६३	तिल, माप, व्रीहिपत्र, प्रियङ्गु, गोधूम, स्यामाक, वेणुवीज, नीमार, जर्तिल, गवीधुफ, मर्कटाः *	शमनदोषार्थम्
६४	रयो रयचक्र या	परिवर्तनार्थम्
६५	वरः	अध्वर्यवे दानार्थम्
६६	हिरण्यम्	अध्वनिधानार्थम्
६७	वरः	अध्वर्यवे
६८	सामिध, प्रादेशमात्र्यः	होमार्थं यथा पर्वाता भवेयुः
६९	पारिथयः बाहुमात्राः सामिधेन्यश्च अरणिमात्र्यः	इष्टयर्थं यथा पर्वाता भवेयुः
७०	तण्डुलविष्टम्	पुरोडाशार्थम्
७१	तण्डुला-स्थाली च	चर्यार्थम्
७२	दक्षिणा	ऋत्विग्भ्यो दानार्थम्

ऋत्विजा नामानि.

अन्वर्षु-
होता

ब्रह्मा
अग्नीत्

३०	अन्वाहार्यस्थाली ^१	दक्षिणौदनश्रपणार्थम्
३१	उपवेप	अङ्गारनिरूहणार्थम्
३२	पिट्टलेपफलीकरणपात्रम्	पिट्टलेपफलीकरणस्थापनार्थम्
३३	अग्निहोत्रस्थाली	पयोधिश्रयणार्थम्
३४	अग्निहोत्रस्तुन ^२	पयउन्नयनार्थम्
३५	धृष्टि ^३	भस्माङ्गारनिरूहणार्थम्
३६	दर्भा अपारमिता	पत्रिनाचार्थम्
३७	सिकता ऊपा आखुक्तीपम्, बल्मीकवपा, सूद -वराहनिहतम् शर्करा -हिरण्यम् रजतम् अश्वथ -उद्दुम्बर -पर्ण शमी-विकङ्कत - अशनिहतवृक्षशकलम् पुष्करपर्णम्	गार्हपत्याद्य ^४ यायतनेषु स्थापनार्थम्
३८	नापित ^५	क्षौरार्थम्
३९	शीतोष्णज ^६ म्	स्नानार्थम्
४०	क्षौमनत्रचतुष्टयम्	जायापत्योर्घोरणार्थम्
४१	गृह्याग्नि	ब्रह्मौदनाद्यर्थम्
४२	चित्रियाश्वथस्य समिधं ^७ सपलाशा फलवत्य	ब्रह्मौदनाग्नौ निधानार्थम्
४३	आश्वप्यो नभ	गार्हपत्यादिषु होमार्थम्
४४	शमीमप्यो द्वादश	
४५	अद्दुम्बर्यास्तिस्र	
४६	वैकङ्कल्यास्तिस्र	
४७	पाक ^८	जायापत्योर्भोजनार्थम्
४८	तण्डुला	ब्रह्मौदनार्थम्
४९	पाजकम्	ब्रह्मौदननिर्वापार्थम्
५०	शरान्ना पट्ट	अग्निप्रणयनाद्यर्थम्
५१	घरस्थाली	ब्रह्मौदनार्थम्

आधानप्रयोगः ।

चतुर्दश्यां प्रातरनुष्ठेयं कर्मजातम् ।

१ आधानसंकल्पः । दर्भेण्यस्तीनः सपत्नीको यजमानः पवित्रपाणिराचम्य 'ममोपात्त-
दुरितक्षयदाया परमेश्वरप्रार्थनार्थमग्नीनाधास्ये' ।

२ ऋत्विग्भरणम् । यजमानः 'अस्मिन्नाधाने चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं
त्वा वृणे' ।

ब्रह्मा 'महन्मे वोचो भर्गो मे वोचो भगो मे वोचो यशो मे वोचः स्तोमं मे वोचः
बलृप्तिं मे वोचस्तृप्तिं मे वोचो मुक्तिं मे वोचः सर्वं मे वोचः । चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते
ब्रह्मा ब्रह्मा...अहं ते मानुषः' ।

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने अग्निं होता स मे होता होतारं त्वा वृणे' । होता
'महन्मे वोचो भर्गो मे वोच' इत्यादि । 'अग्निं होता स ते होता होता...अहं ते
मानुषः' ।

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने आदित्यो मेऽध्वर्युः स मेऽध्वर्युरध्वर्युं त्वा वृणे' । अध्वर्युः
'महन्मे वोचो भर्गो मे वोच' इत्यादि । आदित्यस्तेऽध्वर्युः स तेऽध्वर्युरध्वर्युः...अहं ते
मानुषः' ।

['त्वा' इत्यस्याग्रे यजमानः ब्रह्मप्रभृतीना नाम वदेत् ।
...इत्थमङ्किते चिह्ने ब्रह्मप्रभृतयः स्वं स्वं नाम वदेयुः]

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने आप्रीध त्वा वृणे' ।

३ मधुपर्कहरणम् । यजमानः 'आधानाद्भुतमृत्विग्भ्यो मधुपर्कमाहारिभ्ये' इति
संकल्प्यासन दद्यात् । विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिनिवेद्यासनार्थमृत्विग्भ्यस्ते विष्टरं दद्यात् ।
ऋग्भिक्षु

'अहं वर्ष्म सजाताना विद्युतामिन् सूर्यः ।

इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिद्रासति' ॥ १ ॥

इत्युदाग्रे विष्टर उपविशेत् । ततोऽर्धेकेन पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति त्रिनिवेदितं पाद्यमु-
त्विग्गृहीत्वात् । ततोऽर्धेकस्तेनोदकेन त्रिजो दक्षिणसव्यपादौ क्रमेण क्षालयेत् । तत
ऋत्विक् पूर्वमग्निनिवेदितमर्धमञ्जलिना प्रतिगृह्यात्त्वमनीयेनाग्न्याचामति । तत्र मन्त्रः

'अधृतोपस्तरणमसि' ॥ २ ॥

तत आह्वियमाण मधुपर्कमीक्षते । तत्र मंत्रः

'मित्रस्य त्वा चक्षुषा पतीक्ष' ॥ ३ ॥

दक्षिणाद्रव्यम् ।

अग्नीधे अजं पूर्णपात्रं सार्वसूत्रमुपवर्हणम्

ब्रह्मणे अश्वम्

अध्वर्यवे अनडाहम्

होत्रे धेनुम्

सर्वेषां वासो मिधुनौ गावौ नवं च रथं गौः

अङ्गदक्षिणा

अध्वर्यवे तिस्रो वत्सतर्यः अश्वः वरचतुष्टयं च । ब्रह्मणे होत्रे अग्नीधे च प्रत्येकभेकेको वरः । यस्मै कस्मै अग्निहोत्रदक्षिणा गोः । अन्वारम्भणीयदक्षिणा । मिधुनौ गावौ । वरदाब्द-
घाघ्या गौः । इति आधानप्रभृति अन्वारम्भणीयान्त्वा सामान्यतः सामग्रीपट्टिका । याचा-
व्यार्थवती सा विचार्य शिष्टैः संपाद्या ।

इति आधानसंभारस्मरणपट्टिका ।

आधानप्रयोगः ।

चतुर्दश्यां प्रातरनुष्ठेयं कर्मजातम् ।

१ आधानसंकल्पः । दग्धेष्वासीनः सपत्नीको यजमानः पवित्रपाणिराचम्य 'ममोपात्त-
दुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमग्नीनाधास्ये' ।

२ अग्निन्नाधानम् । यजमानः 'अस्मिन्नाधाने चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं
त्वा वृणे' ।

ब्रह्मा 'महन्मे वोचो भर्गो मे वोचो भगो मे वोचो यज्ञो मे वोचः स्तोमं मे वोचः
बल्यति मे वोचस्तूर्ति मे वोचो भुक्ति मे वोचः सर्वं मे वोचः । चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते
ब्रह्मा ब्रह्मा...अहं ते मानुषः' ।

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वा वृणे' । होता
'महन्मे वोचो भर्गो मे वोच' इत्यादि । 'अग्निष्टे होता स ते होता होता...अहं ते
मानुषः' ।

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने आदित्यो मेऽप्वर्युः स मेऽप्वर्युरप्वर्युं त्वा वृणे' । अपवर्युः
'महन्मे वोचो भर्गो मे वोच' इत्यादि । आदित्यस्तेऽप्वर्युः स तेऽप्वर्युरप्वर्युः...अहं ते
मानुषः' ।

['त्वा' इत्यस्याग्रे यजमानः ब्रह्मप्रभृतीनां नाम वदेत् ।

...इत्यमङ्किते चिह्ने ब्रह्मप्रभृतयः स्वं स्वं नाम वदेषुः]

यजमानः 'अस्मिन्नाधाने आग्नीध्रं त्वा वृणे' ।

३ मधुपर्कहरणम् । यजमानः 'आधानान्नाभूतशुक्लिव्यथे मधुपर्कमाहारणे' इति
संकल्पपासनं दद्यात् । विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिनिर्वेद्यासनार्थशुक्लिव्यथे विष्टं दद्यात् ।
शुक्लिव्यथे

'अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिष सूर्यः ।

इदं तमाधितिष्ठामि यो मा कथाभिदासति' ॥ १ ॥

इत्युदग्रे विष्टर उपविशेत् । ततोऽर्चकेन पायं पायं पायंभिति विनिवेदिनं पादशु-
क्लिमृद्धीयात् । ततोऽर्चकस्तेनोदकेनर्विजो दक्षिणमग्न्यपादौ क्रमेण क्षण्डयेत् । तत
शुक्लिव्यक् पूर्ववन्निरिवेदितमर्धमञ्जलिना प्रनिगृह्याचमनोकेनान्नाहारयेत् । तत्र मन्त्रः

'अमृतोपस्तरणमसि' ॥ २ ॥

तत्र आह्वियमाणं मधुपर्कमीक्षते । तत्र मन्त्र

'मिषस्य त्वा चक्षुषा पतन्ति' ॥ ३ ॥

ततो मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इति त्रिर्दात्रा निवेदितं मधुपर्कं ३ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसपेऽधिर्नोर्वहुभ्या पूंगो हस्ताभ्या प्रलिङ्गहि ॥ ४ ॥ इत्यङ्गलिना प्रतिगृह्य मधु
घाता इति तृचेनावेक्षत ।

‘मधुघाता ऋतापते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माघ्वीर्नः सन्त्रोपधी ॥ ५ ॥

मधु नक्तमुतोपसो मधुमापाधिष रजः ।

मधु दौरस्तु नः पिता ॥ ६ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुर्भो अस्तु सूर्य ।

माघ्वीर्नोत्रो भवन्तु न ॥ ७ ॥

इत्यवेक्षणानिक्रिया चाहुष्टेन च त्रि प्रदक्षिणमालोक्त्य

‘वसवहृवा गायत्रेण च्छन्दसा भक्षयन्तु’ ॥ ८ ॥

इति पुरस्तादिमार्ष्टि । एव

‘रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्तु’ ॥ ९ ॥

इति दक्षिणतो निमार्ष्टि ।

‘आदिस्तास्त्वा जागतेन च्छन्दसा भक्षयन्तु’ ॥ १० ॥

इति पश्चान्निमार्ष्टि ।

‘विधे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्तु’ ॥ ११ ॥

इत्युत्तरतः । ततो मध्याभिर्गृहीत्वा त्रिरूर्ध्वं निक्षिपेत् । तत्र मन्त्रः

‘भूतम्यस्या’ इति ॥ १२ ॥

ततो मधुपर्कपारानम् । तत्र मन्त्राः

‘विराजो दोहोऽसि ॥ १३ ॥

इति प्रथम प्राप्त्वीयात् ।

‘विराजो दोहमधीप’ ॥ ४ ॥ इति द्वितीयम् ।

‘मयि दोह पदायै विराज ॥ १५ ॥ इति तृतीयम् ।

अथाचमनोयेनान्वाचानति

‘अमृतापिधानमासि’ ॥ १६ ॥ इति ।

‘सत्ये यज्ञः श्रीर्मेवि धी प्रथताम्’ ॥ १७ ॥ इति द्वितीयमाचमनम् ।

ततो रात्राचान्तोदकाय यौगौगौरिति निवेदिता गा

‘माता रुद्राणां दुहिता वसूनां एवसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र न वाचं चिक्वितुपे जनाय मा गामनागामदिति वधिष’ ॥ १८ ॥

इति जपिता ' ॐ उत्सृजत ' इति ब्रूयात् । ततो वा निवेद्यात्विभ्योः भोजनमपि दत्त्वाचम्य ' अनेन मधुपर्काख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः प्रीयताम् ' ।

सामग्री

(१) विष्टर आसनमुपवेशनार्थम् । (२) जल पादार्थमर्घ्यार्थमाचमनीयार्थं च ।

(३) मधुपर्कौ भक्षणार्थं प्रतिदिशं निक्षेपार्थं च । (४) गौर्क्षेत्रिभ्यो निवेदनार्थम् । (५) भोजनं च तेभ्यः ।

ऋविजा मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां धरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यमिति । काण्डानुसमयो नामैकस्मै च विष्टरादिगोनिवेदान्तं समाप्यः ततोऽन्यस्य ततोऽन्यस्येति । (ऋत्विग्वरणादि मधुपर्कान्तं कर्माश्वलायनगृह्ये १ । २३—२४)

४ अरण्याहरणम् । अर्घ्य्युः ।

‘ यो अश्वत्थः शमीगर्भं आकरोह त्वे सचां ।

तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञिभ्यः केतुभिः सह ’ (तै० ब्रा० १ । २ ॥

१ । २१) ॥

अत्राश्वलायनश्रौतसूत्राध्यायिना यजमानेताप्यरण्याहरणं कार्यम् ।

‘ अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणीं आहरेदनत्रेक्षमाणः ’ इति सूत्रात् । (आश्व० श्रौ० २ । १ । १६) । अत्र वृत्तिकारः ‘ अर्घ्य्युणारण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानोऽप्यनेन मध्येणाहरेत् ’ । तदा मन्त्रे ‘ तं त्वा हरामि ’ एतावान् भेदः । शेषं समानम् ।

५ अरप्यभिमन्त्रणम् । अर्घ्य्युः सर्वाणि यज्ञप्राजाप्यस्यत्राभिमृशोक्तेतुभिः सहेति-मन्त्रलिङ्गात् ।

‘ अश्वत्थाद्व्यवाहादि जातामग्रेस्तन् यज्ञिभ्यां सर्भराभि ।

शान्तयानि च शमीगर्भमग्नये प्रज्जन्यितवे ।

आयुर्मधिं धेह्यायुर्पज्जमाने (तै० ब्रा० १ । २ । १ । २०) ॥

६ पार्थिवसंमाराहरणम् । अर्घ्य्युः— औपासनदेशे

१ ‘ वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परित्स्वर्गा ।

स्थोन मा भिसन्तु नः ’ (तै० ब्रा० १ । २ । १) इति त्रिकताः ॥

१ अभिमन्त्रण नाम मन्त्रोच्चारणकाले तदर्थस्य संस्मरणम् ।

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।

शेषिण तन्मना मूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ।

पतदेवाभिमन्त्रय दृष्टानं वेदगापित्रम् (अश्व० श्रौ० वृषिः १ । १२)

ततो मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इति त्रिदाया निवेदितं मधुपर्कं देवस्य स्वा सविगुः
प्रसवेऽधिनोर्बहुया पूजो हस्ताम्भ प्रसिगृह्णति ॥ ४ ॥ इत्यञ्जलिना प्रतिगृह्य मधु
घाता इति तृचैनापेक्षत ।

‘मधुघाता कृतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।’

‘भार्गवैः सन्धोर्ध्वीः ॥ ५ ॥

‘मधुचक्रमुतोत्सो मधुमण्डिभ्य रजः ।’

‘मधु चौरस्तु नः पिता ॥ ६ ॥

‘मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुर्मा अस्तु सूर्यः ।’

‘भाष्पीर्गामे भवन्तु नः ॥ ७ ॥

इत्यपेक्षानामिकया चाहुष्टेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोक्य

‘वसवस्त्वा गावत्रेषु ष्टन्दा मधयन्तु’ ॥ ८ ॥

इति पुरस्तात्त्रिमार्ष्टि । एवं

‘रश्मिस्तु त्रैष्टुभेन ष्टन्दा मधयन्तु’ ॥ ९ ॥

इति दक्षिणतो निर्माष्टि ।

‘आदित्यास्त्वा जामतेन ष्टन्दा मधयन्तु’ ॥ १० ॥

इति पश्चान्निमार्ष्टि ।

‘विश्वे त्वा देवा धानुष्टुभेन ष्टन्दा मधयन्तु’ ॥ ११ ॥

इत्युत्तरतः । ततो मधुपर्कमूर्च्छित्वा त्रिकूर्पे निक्षिपेत् । तत्र मन्त्रः

‘भूतन्वस्य’ इति ॥ १२ ॥

ततो मधुपर्कप्राशनम् । तत्र मन्त्राः

‘विराजो दोहोऽसि ॥ १३ ॥

इति प्रथमं प्राश्रीयात् ।

‘विराजो दोहमर्हाय’ ॥ १४ ॥ इति द्वितीयम् ।

‘मयि दोहः पशायै विराजः ॥ १५ ॥ इति तृतीयम् ।

अथाचमनोपेनान्नाचामति

‘अपृतापिभानमति’ ॥ १६ ॥ इति ।

‘सन्धं वसः ध्रुमेषि धीः अयताम्’ ॥ १७ ॥ इति द्वितीयमाचमनम् ।

ततो दात्राचान्तोदपाय सौम्योरीरिति निवेदितां गा

‘मादा मद्राणां दुहिता वमूना स्वतादित्यानाममृतस्य नाभिः ।’

प्र न वाचं चिकित्से जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १८ ॥

२ ऊर्जः पृथिव्या अप्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवत्सो विरोह ।
त्वया वयमिपर्जं मर्दन्तो रायसोर्षेण समिग्रा मदेम [तै० ब्रा० १।२।१।१३]
इत्युदुम्बरम् ॥ १२

३ ' गायत्रिया हियमाणस्य यत्ते पर्णमर्पतत्तृतीयस्य दिवोऽर्धे ।
सोयं पर्णः सोमपर्णासि जातस्ततो हरामि सोमपीपस्यावच्छ्वे ॥
देवानीं ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरंस्तदर्थं रन्धीय साक्षात् [तै० ब्रा० १।२
१।१४-१५] इति पर्णम् ॥ १३

४ ' यथा ते सुष्टस्याग्नेरिति शंसमया प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय शमीं शान्धै हराम्यहम् ' [तै० ब्रा० १।२।१।१६]
इति शमीम् ॥ १४

५ ' यत्ते सुष्टस्यं यतो विकङ्कतं भा अर्द्धं जातवेदः ।
तयो भासा संमित उरुं नो लोकमनुप्रमाहि ' [तै० ब्रा० १।२।१।१७]
इति वैकङ्कतम् ॥ १५

६ ' यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द्यात् जातवेदो मरतोऽग्निस्तमयित्वा ।
एतत्ते तदंशनेः संभरामि सामां अग्ने संहृदयो भवेह [तै० ब्रा० १।२।१।
१८] इत्यशनिहस्तवृक्षशकलानि त्वचो वा ॥ १६

७ ' यापर्यपश्यत्सारस्य मर्ष्यं उर्ध्वमर्पश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् ।
तः पुष्करस्यायतनासि जातं पर्णं पृथिव्याः पथेनं हरामि [तै० ब्रा० १।२।१।
१९] इति पुष्करपर्णम् ॥ १७

८ संभारनिधानम् । अश्वर्युः संभारनाह्वय नृणां संभारानेकस्मिन्पात्रे संभृतान्कृत्वौ-
पासनदेशे निदध्यात् । तत्र मन्त्रः

१ 'यं त्वां समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यतम् ।
स संभृतः सोद शिवः प्रजाम्यं उरुं नो लोकमनुनेपि विद्वान् [तै० ब्रा० १।
१।१२२] ॥ १८

९ उदवासनम् । गुप्ताग्निगृहाद्विहारदेशे गमनम् । तद्यथा ।

२ ' यद्विदं दिवो यददः पृथिव्याः संजज्ञाने रोदसी संवभुवतुः ।
ऊर्याङ्कृष्णमवतु कृष्णमूर्पा इहोभयोर्ध्वञ्जिबमामिष्टाः ' (तै० ब्रा० १ ।

२ । १ । ४) इत्यूपान् ॥

३ ' ऊतीः कुर्वाणा यत्पृथिवीमचरो गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्यं ।
तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सधीराः '

(तै० ब्रा० १ । २ । १ । ५) इत्यासुकरूपम् ॥

४ ' ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम शरदः पुरूचीः ।

यर्वाभिरनुविचं गुहांसु श्रेत्रं त उर्व्यं बंधिरा भवामः ' (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ६) इति बल्मीकवपाम् ॥

५ ' प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोर्पहत्यै सुवितं नो अस्तु ।

उपमभिन्ननिपमूर्जं प्रजाभ्यः सूदं गृहेभ्यो रसमाभेरामि ' (तै० ब्रा० १ ।

२ । १ । ७) इति सूदम् ॥

६ ' यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दुद्गुहाप्रविष्टा सारिरस्य मध्ये ।

तस्येदं विद्वतमाभरन्तोऽष्टम्बट्कारमस्या विधेम ' (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ८) इति बराहविहतम् ॥

७ ' यामिरद्रेहजगतः प्रतिष्ठामुर्धामिमां विश्वजनस्यं अर्जाम् ।

ना नः शिवा शर्कराः सन्तु सर्वाः ' (तै० ब्रा० १ । २ । १ । १०)

इति शर्कराः ॥

८ अग्रे रेतंश्चन्द्रं हिरण्यमभ्यः संभूतममृतं प्रजासु ।

तत्संभरन्नुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरिति तरेयम् [तै० ब्रा० १ । २ । १ । ११

इति हिरण्यम् ॥ १०

द्वेष्याय रजतं प्रयच्छतोत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादन रजतस्य शकलत्रयात्मकः सप्रह. कार्यः ।
सुवर्णस्यापि तावानेव । इति पार्थिवा. सभाराः ।

७ अथ वानस्पत्यतेभाराहरणम् । अध्वर्युः

१ ' अधो रूपं कृत्वा यदक्षत्थेतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निठाय ।

तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सधीराः [तै० ब्रा० १ । २ । १ । १२

इत्यश्वधम् ॥ ११

२ ऊर्जः पृथिव्या अघ्न्यत्वितीऽसि धनरपते शतर्वत्सो विरेह ।
त्वया वयमिपमूर्जं मर्दन्तो रायसोवेण समिना मर्दम [तै० ब्रा० १।२।१।१३]
इत्युद्गम्यम् ॥ १२

३ ' गायत्रिणा हियर्माणस्य यचे पणमपंतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि ।
सोयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीधस्याधरुष्यै ॥
देवानां ब्रह्मवादे वदेतां यदुपाशृणोः मुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संमरंस्तदवन्धीय साक्षात् [तै० ब्रा० १।२
१।१४-१५] इति पर्णम् ॥ १३

४ ' यथा ते सृष्टस्याग्नेहेतिमशमयत्प्रजापतिः ।
तामिनामम्रंदाहाय शमीं शान्त्रै हरान्वहम् ' [तै० ब्रा० १।२।१।१६]
इति शमीम् ॥ १४

५ ' यचे सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा अर्छेज्जातवेदः ।
तया गृसा संमित उरं नो लोकमनुप्रभाहि ' [तै० ब्रा० १।२।१।१७]
इति वैकङ्कतम् ॥ १५

६ ' यने तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द्यातवेदो मरतोद्विस्तमयित्वा ।
पुतत्ते तर्दशनेः संभरामि साव्मां अग्ने सद्दयो भवेह [तै० ब्रा० १।२।१।
१८] इत्यग्निहतवृक्षशकलानि त्वचो वा ॥ १६

७ ' यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् ।
तद्युष्मरस्यागतनाद्धि जातं पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामि [तै० ब्रा० १।२।१।
१९] इति पुष्करपर्णम् ॥ १७

८ संभारनिधानम् । अध्वर्युः संभारानाह्वय तूर्ण्यो संभारानेकस्मिन्पात्रे संभृतान्कृत्वौ-
पासनदेशे निदध्यात् । तत्र मन्त्रः

१ 'यं त्वां समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तम् ।
स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्यं उरं नो लोकमनुनेवि विद्वान् [तै० ब्रा० १।
२।१।२२] ॥ १८

९ उदवासनम् । गृध्राग्निगृहाद्दिहारदेशे गमनम् । तद्यथा ।

यजमानः श्वात्तनिरोधं कृत्वा गृह्णाति गृहीत्वा गृहीतसंभारेणाध्वर्युणा सह विहारदेशे गच्छेत् ।

१० अग्निप्रतिष्ठापनम् । इपुमात्रावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य षड्लेखा उदागयता पश्चात्प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याति प्रतिष्ठापयेत् [आश्व० गृह्य० १।३।१] ।

११ देवयजनोद्धनम् । अभ्वर्युर्यज्ञिकाष्टमादाय प्राचीनप्रवणमुद्धन्यात् [आप० श्रौ० ५।४।१] ।

उद्धन्यमानमस्या अभिव्यमपंपापानं यजमानस्य हन्तु ।

शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नी गाता पृथिवी तोकसाता [तै० ब्रा० १ २।१।१] ॥ १६ ॥

१२ देवयजनाभोक्षणम् । अभ्वर्युः

‘ शं नी देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ’ (तै. ब्रा. १ । २ । १ । २) इत्यद्विरबोध्यम् ।

१३ शरणकर्मम् । तस्मिन्नुदीचीनशं शरणं करोति (आप० श्रौ० ५ । ४ । १) ॥

१४ अग्न्यायतनम् । अभ्वर्युः शरणस्याग्रेण मव्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं तस्मात्प्राचीनमशसु प्रक्रमेद्यु ब्राह्मणस्याहवर्नीयायतनं दक्षिणतः पुरस्ताद्विन्तृतीपदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्रेरायतनं कुर्यात् (आप० श्रौ० ५ । ४ । २ । ५) ।

१५ वपनस्ताने यजमानः केशमश्रु वपते नखानि त्रिचुन्तते स्नाति । एवं एनीं केशवर्जम् (आप० श्रौ० ५ । ४ । ९) ।

१६ क्षौमवस्त्रधारणं जायापत्योः (आप० श्रौ० ५ । ४ । १०) ।

१७ ब्राह्मीदनिकाग्रेप्राधानम् । अभ्वर्युरपरल्लेडधिवृक्षसूर्ये वा गृह्णात्प्रेरर्धमाहृत्यापरेण गार्हपत्यं स्थण्डिलं कृत्वा तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाद्भित्त्वोक्ष्याति प्रतिष्ठापयेत् (आप० श्रौ० ५ । ४ । १२) ।

१८ समित्सांपादनम् । अग्रे सूत्रकारेण त्रिनिमोगस्य वक्ष्यमाणत्वाद्येन केनापि कार्यम् । तद्यथा ।

त्रिप्रियाः समिथस्तिस्त्र आश्वत्थो नव एव च ।

शमीमप्यो द्वादश स्युरीदुम्बरसमिप्रथी ।

वैकाङ्क्यस्रथा तिस्रः शुष्का होमार्हतां गताः ॥

चित्रियास्तु समिध भार्द्रोः सपलासाः प्रादेशमाज्यः स्तिभिगवत्यः । [स्तिभिगवत्यः फलवत्यः] इतरा अपि प्रादेशमाज्यः (आप० श्रौ० ५ । ५ । १०) ।

१९ जायापत्नोर्हविष्यानभोजनं सपिर्मिश्रस्य पयोमिश्रस्य ।

२० सायं गृह्यहोमः । यजमान आचम्य 'भनोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायं गृह्यं परिचरिष्यामि' ।

'अग्नये स्वाहा । अग्नय इदं न मम ।

प्रजापतये स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम' ॥

आचम्य 'अनेन गृह्यपरिचरणेन परमेश्वरः प्रीयताम्' ।

२१ ब्रह्मौदननिर्वापः । अपर्युरपरणे ब्रह्मौदनिकं पाजके निशायां ब्रह्मौदनं चतुःशरायं निर्वपेत् (आप० श्रौ० ५ । ५ । १ । मन्त्राः

'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो ब्राह्मण्यां पृष्यो हस्ताभ्यां

ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामि । २१

देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां ब्रह्मणेऽपानाय जुष्टं निर्वपामि ।

देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां ब्रह्मणे व्यानाय जुष्टं निर्वपामि ।

देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां ब्रह्मणे जुष्टं निर्वपामि (आप० श्रौ० ५ । ५ । २) ।

(पाजकं वैदलं महानसोपकरणम्) ।

२२ ब्रह्मौदनपचनम् । अश्वर्युः कश्चन कुशलो वा चार्युदपात्राणि स्थाल्यामासिष्य श्रपयति । तण्डुलान्न प्रक्षालयेत् प्रस्त्रावयेत् । जीवतण्डुलमिव श्रपयेत् (आप० श्रौ० ५ । ५ । ४ । ७) ।

२३ ब्रह्मौदनाग्नौ होमः । अश्वर्युरदगुद्वास्योपस्तरणाभिघारणवर्जं दर्व्यां ब्रह्मौदनादुद्धृत्य जुहुयात् (आप० श्रौ० ५ । ५ । ८) ।

'प्रवेधसे कवये मेधाय वचो वन्दारं कृपमाय वृषे ।

यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवान्यजेहेऽथान्स्वाहा' (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । २३) ।

यजमानः 'प्र वेधस इदं न मम' । २२

२४ ब्रह्मौदनस्य पृथक्पात्रेषु निक्षेपः । यजमानश्चतुर्धा ब्रह्मौदनं व्युद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिष्य स्थाल्यां शेष निधत्ते (आप० श्रौ० ५ । ५ । ९) ।

२५ ऋत्विग्न्यो ब्रह्मौदनम् । यजमानोऽश्वर्यवे होत्रे ब्रह्मणेऽग्नीधे च प्रपच्छेत् । ते च हस्तेन गृहीतपिण्डा धृतपात्राश्च भवेयुः (आप० श्रौ० ५ । ५ । ९) ।

यजमानः श्वात्तनिरोधं कृत्वा गृह्याग्निं गृहोत्वाद गृहोत्तसंभारेणाश्वर्युणा सह विहारदेशे गच्छेत् ।

१० अग्निप्रतिष्ठापनम् । इषुमात्रवरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्त्योल्लिख्य षड्लेखा उदगा-
यतां पश्चात्प्रागापते नानान्तपोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठापयेत् [आश्व० गृह्य०
१।३।१] ।

११ देवयजनोद्धननम् । अश्वर्युर्ध्विजिज्ञाष्टमादाय प्राचीनप्रवणमुद्धन्यात् [आप०
श्री० ५।४।१] ।

उद्धन्यमानमस्या अग्निष्वग्नेपाप्मानं यजमानस्य हन्तु ।

शिवा नः सन्तु प्रदिशथर्तसः शं नो माता पृथिवी तोकंसाता [ते० ब्रा० १
२।१।१] ॥ १६ ॥

१२ देवयजनावोक्षणम् । अप्यर्युः

‘ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ’ (तै. ब्रा. १ । २ । १ । २) इत्यङ्गिरसोर्व्यम् ।

१३ शरणकरणम् । तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति (आप० श्री० ५ । ४ । १) ॥

१४ अग्न्यायतनम् । अप्यर्युः शरणस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं तस्मात्प्रा-
चीनमष्टानु प्रक्रमेथु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनं दक्षिणतः पुरस्तादितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य
नेदीपसि दक्षिणाग्रेरायतनं कुर्यात् (आप० श्री० ५ । ४ । २ । ५) ।

१५ वपनस्नाने यजमानः केशदमथु वपते नावानि निकृन्तते स्नाति । एवं पत्नीः केश-
वर्जम् (आप० श्री० ५ । ४ । ९) ।

१६ क्षौमवस्त्रधारणं जापापत्योः (आप० श्री० ५ । ४ । १०) ।

१७ ब्राह्मीदनिकाग्रेराधानम् । अप्यर्युरपराद्धेऽधिवृक्षसूर्ये वा गृह्याग्रेर्धमाह्वयापरेण
गार्हपत्यं स्थण्डिलं कृत्वा तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाङ्गिरसोऽप्याग्निं प्रतिष्ठापयेत् (आप०
श्री० ५ । ४ । १२) ।

१८ समिन्संपादनम् । अग्रे सूत्रकारेण त्रिनिमोगस्य वक्ष्यमाणनायेन केनापि कार्यम् ।
तद्यथा ।

चित्रियाः समिपस्तिस्त्र आश्वत्यो नव ए३ च ।

शमीमथ्यो द्वादश स्युरीदुम्बरसमिन्नयी ।

वैकङ्कल्पसुधा तिस्रः शुष्क्य रोमार्दतां गताः ॥

१ प्रजा अग्ने संजासयाशांश्च पशुभिः सह ।

राष्ट्राण्यस्मा आधेहि यान्यासन्सवितुः सत्रे (तै. ब्रा. १।१।३३) ॥

३३ यजमानव्रतचर्या । यजमानः ' अनृतात्सन्वमुपैमि मानुषाद्व्यमुपैमि देवीं वाचं यच्छामि ' । (तै. ब्रा. १।९।१।३८) ।

३४ अग्निप्रज्वालनम् । आप्रातः (अरणीनिष्ठपनपर्यन्तं) यथाऽग्निर्न शाम्येत्तथा प्रज्वा-
लयेत् (आप. श्रौ. ९।८।४) ।

१ शक्रेऽग्निभिन्धान उभौ लोकौ संनेमहम् ।

उभयोर्लोकयोर्ऋद्घ्यातिभृत्सुं तंराम्यहम् (तै. ब्रा. १।२।१।३९) ॥

॥ इति चतुर्दश्याम् आ-उपव्युपं कर्म ॥

१ अरणीनिष्ठपनम् । अर्ध्वयुस्तस्मिन् ब्रह्मैदनात्ता अरणी निष्ठयेत् (आप. श्रौ. ५।
८।५) ।

१ जातवेदो मुर्वनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्येत ।

अग्निर्मन्त्रत्यादधि हव्यवाहश्शमीगर्माज्जनयन्त्यो मयोभूः (तै. ब्रा. १।२।

१।४०) ॥

अयं ते योनिर्ऋचियो यतो जातो अरोचथा ।

त जानन्नं अरोहार्या नो वर्धया रयिम् । (तै. ब्रा. १।२।१।४१) ॥

' उत्तरत्र भस्मापोह्य ' (आप. श्रौ. ५।१०।७) इति सूत्रणाद्ब्राह्मोदनिकाग्निमनु-
गमयेत् (घामयेदित्यर्थः)

२ अप्यभिमन्त्रणम् । यजमानो निष्ठे अरणी अभिमन्त्रयेत् (आप. श्रौ. ५।८।६)

१ अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रतोचिरमर्थ्य ।

शुचिः पावक ईद्व्यं (तै. ब्रा. २।४।१।३२)

३ अरणीप्रतीक्षणम् । यजमान आह्वियमाणे अरणी प्रतीक्षेत (आप. श्रौ. ५।८।६)

१ मही विश्वली सदने ऋतस्यार्वाची एतं धरुणे स्योणाम् ।

अन्तर्ध्वनी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगाम् (तै. ब्रा. १।२।

१।३४) ॥

४ अरणीप्रदानम् । अर्ध्वयुर्पजमानाय प्रपच्छेत् ।

१ ' दोक्षा च ते दुग्धभृच्चोर्वरीं ते ते भार्गवेयं प्रयच्छामि (आप. श्रौ. ५।८) ।

७) ।

२६ समिद्धिवर्तनम् । अध्वर्युर्गामहस्तेन पात्रं गृहीत्वा पिण्डहस्तेनैव ब्रह्मौदनशेषं
संगृह्य तस्मिन्नाग्न्यशेषमानीय तस्मिन्निधियस्याश्वत्यस्य तिस्रः सपलाशा आर्द्राः प्रादेश-
मात्रीः फलपतीः समिधो विवर्तयेत् (आप० श्रौ० ५ । ५ । १०) ।

१ ' चित्रिवाद्दश्वत्थात्समृता बृहत्स्यः शरीरमभितस्त्रेताः स्थ ।

प्रजापतिना यज्ञमुखेन समितास्तिस्त्रिखिवृद्धिमिथुनाः प्रजापि (तै. ब्रा. १ ।

२ । १ । १९) ॥ २३

२७ समिदाधानम् । अध्वर्युः समिध आदध्यात्

१ ' समिधाग्निं दुयस्यत घृतैर्बोधयतातिधिम् ।

आस्मिन्हव्या जुहोतन स्वाहा (तै० ब्रा० १ । २ । १ । २४) ॥

यजमानः ' अग्नय इदं न मम ' । २४

२ उपे त्वाग्ने हविष्मतीर्धृताचीर्यन्तु हर्यत ।

जुपस्त्रं समिधो मम स्वाहा (तथैव २५) ॥

यजमानः ' अग्नय इदं न मम ' । २५

३ त त्वा समिद्धैरङ्गिरो घृतेनं वर्धयामसि ।

बृहच्छोचा यविष्ठय स्वाहा (तथैव २६) ॥

यजमानः ' अग्नय इदं न मम ' । २६

२८ वत्सतरीदानम् । यजमानः ' अध्वर्यो वत्सतरीत्रयनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये ' (आप०
श्रौ० ५ । ७ । १)

अत्र तूर्ण्यं प्रतिग्रहः । [वत्सतरी स्तनपानोपरता] ।

२९ ब्रह्मौदनप्राशनम् । सर्वे ऋत्विजो ब्राह्मणा ब्रह्मौदनं प्राश्नीयुः (आप० श्रौ० ५ ।
७ । २) ।

पूर्वगृहीताः पिण्डाः प्रथमप्रासा भवन्ति (आप० श्रौ० ५ । ५ । १०) ।

३० वरदानम् । यजमानः ' हे प्राशितवन्तो ब्राह्मणा समानवरनिष्कयद्रव्यं वो
दास्ये ' (आप० श्रौ० ५ । ७ । ३) । पूर्ववत्तूर्ण्यमिदं प्रतिग्रहः ।

३१ अध्वर्योर्व्रतचर्या । अध्वर्युः ' न मात्समभ्रामि न खिपमुपैमि ' (आप० श्रौ० ५ ।
७ । १६) ।

३२ अजबन्धनम् । अध्वर्युरुक्तेरेण गार्हपत्यायनं कस्मात्समं बर्धयात् (आप० श्रौ०
५ । ७ । १७) ।

१० अनुष्ठानेऽग्नौनामानन्तर्यम् । एवमेवानुपूर्वाभ्येवैश्वत ऊर्ध्वं कर्माणि कुर्यात् (आप. श्रौ. ५ । ९ । ३) ।

११ संभारविभागः । अध्वर्युः सिकतानामर्धं द्वैर्धं विमज्जार्धं गार्हपत्यायतने निवप-
त्यर्धं दक्षिणाग्नेरर्धमाहवनीयस्य । एतेनैत्र कल्पेन सर्वान्यार्धेषान्निवपति (आप. श्रौ. ५ ।
९ । ४-५) ।

१२ सिकतानिवपनम् । अध्वर्युः सिकता निवपेद्गार्हपत्यायतने (आप. श्रौ. ५ ।
९ । ६) ।

१ अग्नेर्मस्मास्यग्नेः पुरीषमसि (तै. ब्रा० १ । २ । १ । ४३) ।

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणाग्नेराहवनीयस्यायतने निवपेत् ।

१३ ऊपानिवपनम् । अध्वर्युरूपान्निवपेत् (आप. श्रौ० ५ । ९ । ६) ।

१ संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात् (तै. ब्रा. १ । २ । १ । ४४) ।

१४ ध्यानम् । अध्वर्युर्मनसा ध्यायेत्तस्य प्रकारः ।

यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्तु (आप. श्रौ. ५ । ९ । ७)

एतन्मूपनिवपनं ध्यानं च प्रत्यायतनं कार्यम् ।

१५ आलुकरीपनिवपनम् । अध्वर्युरालुकरीपं निवपेद्गार्हपत्ये (आप. श्रौ. ५ । ९ । ८) ।

१ उदेहाम्नि अधिमातुः पृथिव्या विश आविश महतः सधस्थात् ।

आयुं स्वा ये दधिरे देवपत्नो हव्यमाह भुवनस्य गोपाम् (आप. श्रौ. ५ । ९ ।

८) ।

एवं प्रत्यायतनम् ।

१६ वस्मीकवयानिवपनम् । अध्वर्युर्गार्हपत्यायतने वस्मीकवयां निवपेत् (आप. श्रौ.

५ । ९ । ८) ।

१ यत्पृथिव्या अनामृतं संवभूव त्वे सचा ।

तदग्निस्त्रेयं ददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् (आप. श्रौ० ५ । ९ । ८) । ४६-

[दक्षिणाग्न्यायतने] १ यदन्तारिक्षस्यानामृतं संवभूव त्वे सचा ।

तदग्निस्त्रेयं ददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् (आप. श्रौ. ५ । ९ । ९) ॥

[आहवनीयायतने] १ यद्विज्रोऽनामृतं संवभूव त्वे सचा ।

तदग्निस्त्रेयं ददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् (आप. श्रौ. ५ । ९ । ९) ॥

१७ सूदनिवपनम् । अध्वर्युर्गार्हपत्यायतने सूदं निवपेत् ।

५ अरणीप्रतिग्रहणम् । यजमानोऽध्वर्युदत्ते अरणी हस्ताभ्यां गृहीयात् (आप. श्रौ. ५।८।८)

१ आरोहं दशतं चार्कं रर्मगतेनां आर्युपा वर्चसा सह ।

ओग्जीवंत उर्तरानुचरां समा दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यज्ञे (तै. ब्रा. १।१।३५) ॥

२।१।३५) ॥

६ अरण्यभिमन्त्रणम् । यजमानः प्रतिगृह्याभिमन्त्रयेत् (आप. श्रौ. ५।८।८) २

१ ऋत्विष्यवतीस्थो अग्निरेतसौ गर्भं दद्याद्या ते वांमहं देदे ।

तत्सत्यं यद्दीरं बिभृथो वीरं ज्ञेनयिष्यथः ।

ते मत्प्रातः प्रजन्धिष्ये ते मा प्रजांते प्रज्जनयिष्यथः ॥

प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन मुग्धे लोकं (तै. ब्रा. १।२।१।३६-३७)

अभिमन्त्रणमारभ्य यावन्मन्थन हस्ते अरणी यजमानो धारयेत् ।

१ मन्त्रान्तोन प्रदाने स्पान्मन्त्रान्ते च प्रतिग्रहः ।

अरण्योर्युगपत्स्यातामध्वर्युयजमानयोः ॥

७ जपः । अध्वर्युयजमानौ जपतः ।

मन्त्राः १ मयिं गृह्याम्यग्ने अग्निं रायस्योपाय मुप्रजात्वाय सुवीर्योप ॥

मयिं प्रजां मयि वर्चो दद्याम्यरेष्टाः स्वाम तनुनां सुवीराः ॥ ३९

यो नो अग्निः पितरो हस्तन्तरमर्त्यो मर्त्यां आविवेश ।

तन्नामन्परिं गृहीमहे वयं मा सो अस्मा अं ब्रह्मय परायात् (तै. सं. ५।१।७

९।१-२) ॥

८ अग्न्यायतनोद्हननम् । अध्वर्युर्गार्हपत्यायतनमुद्हन्यात् ।

१ अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा थे च नूतेनाः ।

अदीदिदं यमो वसावं पृथिव्या अक्रान्तिमं पितरो लोकमस्मै (तै. ब्रा. १

२।१।४२)

९ अनोक्षणम् । अध्वर्युरद्विरवोक्षेत् । (आप. श्रौ. ५।९।१) ।

१ नो देवी रभिर्य आपो भवन्तु पीतेय ।

शंयोभिस्त्रवन्तु नः (तै. ब्रा. १।२।१।२)

एवमेव दक्षिणामेराहननीयस्य चोद्हननावोक्षणे कुर्यात् (आप. श्रौ. ५।९।२) ।

२५ हिरण्यनिवपनम् । अश्वर्युर्गार्हपत्यावतने सौख्यं हिरण्यशकलमुत्तरतः संभारेपु-
पास्येत् ।

‘ यास्ते शिवास्तनुगो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिनि याः पृथिव्याम् ।
ताभिः संभूय समणः सजोपा हिरण्यपोनिर्वह हव्यमग्ने (आप० श्रौ०
४ । १० । ३) ॥

२६. हिरण्याभिमघ्नणम् । अश्वर्युरुपास्तं हिरण्यमभिमघ्नयेत् ।

१ चन्द्रमग्निं चन्द्रायं हरित्वचं वैश्वानरमप्सुपदम् सुवर्षिदम् ।
विगाहं तूर्णि तविपीभिरायृतं भूर्णि देवात् इह सुभियं दधुः (आप०
श्रौ० ५ । १० । ४) ॥

२७ रजतप्रदानम् । अश्वर्युर्यजमानस्य द्वेष्यं शृष्ट्वा तस्मै रजतं प्रयच्छेत् (आप० श्रौ०
५ । १० । ४) ।

यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेद्या दिशं द्वेष्यं स्यात्तेन निरस्येत् । (आप० श्रौ०
५ । १० । ५) ।

२८ अपामुपस्पर्शनम् । अश्वर्युरप उपस्पृशति । एवं दक्षिणाग्न्याहवनीयावतनेऽ
हिरण्योपासनाभिमघ्नणनिरसमानि कुर्यात् (आप० श्रौ० ५ । १० । ६) ।

२९ मन्थनदेशः । ब्राह्मीदनिनाद्ब्रह्मणो ह्य तस्मिन् शमीगर्भादग्निं मन्थेत् । प्राच्यां
दिशि जातप्रकाशायाम् (आप० श्रौ० ५ । १० । ७) ।

३० अरणिस्थापनम् । अश्वर्युर्देशहोत्रारणो समवदधात् । (आप० श्रौ० ५
१० । ८) ।

१ चित्तिः सूरुः । चित्तमाज्यम् । वाग्बोर्दिः । आधीर्तं बर्हिः ।

केतो अग्निः । विद्वान्तमग्निः । वावर्षतिर्होता । मन उपवक्त्रा ।

प्राणो हविः । सामाश्वर्युः । (तै० वा० ३ । १) ।

३१ अश्वस्थितिः । मन्थनदेशसमीपेऽश्वं स्थापयेत् । यः कौ वा (आप. श्रौ. ५।१०।१०) ।

३२ अग्निमन्थनम् । अश्वर्युरग्निं मन्थेत् । प्रतिप्रयत्नं मन्त्रावृत्तिः ।

१ सहस्रेऽग्निना जायस्य सह रथ्या सह पुष्ट्या सह प्रजया

सह पशुभिः सह ब्रह्मनचक्षेन (आप. श्रौ ५ । ९ । १० ।) ।

३३ सामगानम् । ब्रह्मा मन्थमाने शक्ते साकृतेः साम गायेत् (आप. श्रौ. ५ ।
१० । ११) ।

धूमे जाते गाथिनः कौशिकस्य । ‘ अरण्योनिर्हितो जातवेदा ’ इति च (आप०
श्रौ० ५ । १० । ११) ।

१ ' उत्समुद्रान्मधुमा५ ऊर्मिरागास्ताम्राज्याय प्रतरां दधानः ।

अमी च ये मधुर्वानो वयं चेषमूर्जं मधुमत्संभरेम ' (आप. श्रौ. । ५ । ९

१०) ॥

एवं दक्षिणान्याहवनीयायतनयोः ।

१८ वराहविहतनिवपनम् । अध्वर्युर्वराहनिहतां मृदं गार्हपत्यायतने निवपेत् ।

१ इत्यल्पं आसीः (आप. श्रौ० ५ । ९ । १०) ।

एवमितरयोः पूर्ववत् ।

१९ शर्करानिवपनम् । अध्वर्युः शर्करा गार्हपत्यायतने निवपेत् ।

' अदो देवी प्रथमाना पृथग्यदेवैर्न्युक्ता व्यसर्पो महित्वा ।

अदृश्याः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्य(१) जयो लोकान्प्रदिशध्वत्स ' (आप०

श्रौ० ५ । ९ । ११) ॥

२० द्वेष्यध्यानम् । अध्वर्युर्यजमानं तद्द्वेष्यं पृष्ट्वा ध्यायेत् । (आप० श्रौ० ५ । ९ । ११)

एवं शर्करानिवपनं तदुत्तरं द्वेष्यध्यानं च प्रत्यायतने कार्यम् । निवपनं तु पूर्ववत् ।

२१ संभारव्यूहनम् । अध्वर्युः प्रत्यायतनं संभारान्प्रधयेत् ।

' ऋत५ स्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामृतेऽध्वग्निमादधे सत्येऽध्वग्निमादधे । (आप० श्रौ०

५ । १० । १) ।

२२ वानस्पत्यसंभारससर्जनम् । अध्वर्युर्वानस्पत्यान्संसृजति (आप० श्रौ० ५ ।

१० । २) ।

' स या वः प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः ।

आत्मा वो अस्तु संधियः संधियास्तनुवो मम (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ४६) ॥

सं वः सृजामि हृदयानि स५सृष्टं मनो अस्तु वः ।

स५सृष्टः प्राणो अस्तु वः ' (तै० ब्रा० १ । २ । १ । ४५) ॥

२३ संभारविभागः । अध्वर्युः सिकतावद्विभजति ।

२४ संभारनिवपनम् । अध्वर्युः प्रत्यायतन वानस्पत्यान्निवपेत् । आप० श्रौ० ५ ।

१० । २] ।

' इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाचोनेरधि जातप्रेदाः ।

स गौपत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं बंहतु प्रजानन् (तै० ब्रा०

१ । ४ । ४) ॥

२५ हिरण्यनिवपनम् । अर्घ्युर्गोर्हृपपायतने सौवर्णं हिरण्यशकलमुत्तरतः संभारेपु-
पास्येत् ।

‘ यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिवि याः पृथिव्याम् ।
ताभिः संभूय सगणः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने (आप० श्रौ०
४ । १० । ३) ॥

२६ हिरण्याभिमघ्नणम् । अर्घ्युर्हवास्तं हिरण्यमभिमघ्नयेत् ।

१ चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्त्वधं वैश्वानरमभ्युपद५ सुवर्षिदम् ।
विगाहं तूर्णं तविषीमिरावृतं मूर्णं देवास इह सुश्रियं दधुः (आप०
श्रौ० ५ । १० । ४) ॥

२७ रजतप्रदानम् । अर्घ्युर्यजमानस्य द्वेष्यं पृष्ट्वा तस्मै रजतं प्रयच्छेत् (आप० श्रौ०
५ । १० । ४ ।) ।

यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेयां दिशं द्वेष्यः स्यात्तेन निरस्येत् । (आप० श्रौ०
५ । १० । ५) ।

२८ अपामुवास्वर्षनम् । अर्घ्युर्वाप उपस्पृशति । एवं दक्षिणाम्ब्याहवनीयायतनेऽ
हिरण्योपासनाभिमघ्नणनिरसनानि कुर्यात् (आप० श्रौ० ५ । १० । ६) ।

२९ मन्थनदेशः । ब्राह्मोदनिःकाङ्क्षमापोह्य तस्मिन् शमीगर्मादग्निं मन्येत् । प्राच्यां
दिशि जातप्रकाशायाम् (आप० श्रौ० ५ । १० । ७) ।

३० अरणिस्थापनम् । अर्घ्युर्दशहोत्ररणी समवदध्यात् । (आप० श्रौ० ५
१० । ८) ।

१ चित्तिः स्वर्कः । चित्तमाज्यम् । वाग्बोधिः । आर्षीतं बर्हिः ।

केतोर् अग्निः । विद्वांतमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवृक्षा ।

प्राणो हविः । सामांघ्र्युः । (तै० आ० ३ । १) ।

३१ अश्वस्थितिः । मन्थनदेशसमीपेऽध्वं स्थापयेत् । यः को वा (आप० श्रौ० ५ । १० । १०) ।

३२ अग्निमन्थनम् । अर्घ्युर्वाग्निं मन्येत् । प्रतिप्रपन्नं मन्त्राश्रितः ।

१ सहामेऽग्निना जायस्य सह रत्या सह पुष्ट्या सह प्रजया

सह पशुभिः सह ब्रह्मवर्चसेन (आप० श्रौ० ५ । ९ । १० ।) ।

३३ सामगानम् । ब्रह्मा मध्यमाने शक्तेः साकृतेः साम गानेत् (आप० श्रौ० ५ ।
१० । ११) ।

धूमे जाते गाथिनः कौशिकस्य । ‘ अरण्योर्निहितो जातवेदा ’ इति चे (आप०
श्रौ० ५ । १० । ११) ।

३४ अग्नेरभिमन्त्रणम् । अश्वर्युरभिमन्त्रयेत् (आप. श्रौ. ५ । १० । १२) ६

१ 'उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजा रयिमस्मानु धेहजस्तो दीदिहि नो दुरोणे (तै. ब्रा. २ । ५ ।

८) ।

३५ चतुर्होतृवाचनम् । अश्वर्युर्पजमानं चतुर्होतृन्वाचयेत् (आप. श्रौ. ५ । ११ । १) ६

१ चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । दाम्भेदिः । आधीत वीहिः ।

केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता

प्राणो हविः । सामांश्वर्युः (तै. आ. ३ । १) ।

पृथिवी होता । द्यौरश्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता (तै. आ. ३ । २) ।

अग्निर्होता । अधिर्नाश्वर्युः । त्वष्टाग्नीत् । मित्र उपवक्ता (तै. आ. ३ । ३) । सूर्यं ते

चक्षुः । वारं प्राणः । यां पृष्टम् । अन्तरिक्षमात्मा । अन्नैर्पशुम् । पृथिवी शरीरैः

(तै. आ. ३ । ४) महाहविर्होता । सत्यहविरश्वर्युः । अच्युतपाजा अग्नीत् ।

अच्युतमना उपवक्ता । अनाधृष्यश्वाप्रतिबृष्यश्च यज्ञस्याभिगरो । अयास्य उद्गाता (तै.

आ. ३ । ५) ।

३६ जाताग्नेरभिमन्त्रणम् । अश्वर्युर्जातमग्निमभिमन्त्रयेत् ६

१ अजन्नग्निः पूर्वं पृथेभ्यः पयमान शुचिः पावक ईद्व्यः (आप. श्रौ. ५ ।

११ । २) ।

३७ वरदानम् । यजमान. 'अश्वर्यो वरनिष्कयद्रव्यं ते दासे' (आप. श्रौ. ५ ।

११ । ३) ।

३८ अभिप्राणनम् । यजमानो जातमग्निमभिप्राण्यात् (उपरि उच्यते) (आप. श्रौ.

५ । ११ । ५) ।

१ प्रजापतेरुवा प्राणेनाभिप्राणिमि पुष्णः पोषेणं मह्यम् ।

दीर्घानुत्पत्यं शतशारदारं शतशारद्वय आयुषे चर्चसे जीयान्ते पुष्याय (तै. ब्रा.

१ । २ । १ । ५१) ।

३९ अभिग्रहणम् । अश्वर्युर्जातमग्निमञ्जलिनाभिगृहीयात् (न्यञ्जमञ्जलिमग्नेरुपरि कुर्यात्)

(आप. श्रौ. ५ । ११ । ६) । प्रसग्न्याधानमश्वर्युमाग्नीध्र चान्वारभेते जायापती ।

१ अर्जोऽनन्नमृतं मर्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं नीदुर्जम्भम् ।

दत्त स्तसरो अमुद्वः समोचीः पुमांसं जातमभिसर्गमन्ताम् । (तै. ब्रा. १।

२।१।५०) ॥

४० उपसमिन्धनम् । अश्वर्युरग्निं यज्ञियकाष्ठैः प्रञ्चालयति

‘सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वोन्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्नपरपाप

(आप० श्रौ. ५।११।६) इत्यनेन मन्त्रेण ।

४१ प्रागुद्धरणम् । अश्वर्युरग्निं प्राञ्चमुद्धरेत् (आप. श्रौ. ५।११।६)

(प्रागुद्धरणम्—ऊर्ध्वाञ्जलिना ग्रहणम्)

४२ गार्हपत्याधानम् । अश्वर्युरासीनः सर्वेषां मघ्नाणामन्तेनाग्निं संभारेषु निदध्यात्

(आप. श्रौ. ५।११।६) ।

‘भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि’

इति भार्गवस्यादध्यात् ।

‘अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि’

इति यो मादृण्य आङ्गिरसः स्यात्तस्य आदध्यात् ।

‘आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि’

इत्यन्यामां ब्राह्मणानां प्रजानामादध्यात् (आप. श्रौ. ५।११।७) ।

भूर्भुवः—१ । ‘भूर्भुव्ना वीरिरेणान्तारिक्षं महित्वा ।

उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्मन्नादमन्नाद्यादधे ॥

आयं गौः पृथ्निरक्रमीदत्सन्मातरं पुनः ।

पितरं च प्रयन्सुवः’ (तै. सं. १।५।३) ॥

‘धर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्मुसत् ।

छर्दिस्तोकाप तर्नपाप यच्छ’ (तै. ब्रा. १।१।७ ॥)

यास्ते शिवास्तनुजो जातवेदो या अन्तारिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।

तामिः संभूय सगण्यः सजोपा हिरण्ययानिर्बह हव्यमग्ने (आप. श्रौ. ५।१२।२) ॥

‘प्राणं त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय मोत्तरं गुप्त्यै’ (तै. ब्रा. १।२।

१।६३) ॥

‘दिवस्त्वा वीथेण पृथिव्यै महिम्नान्तारिक्षस्य षोषेण पशूनां तेजसा सर्वपशुमादधे ।

अग्ने गृहपतेऽहे बुभ्य परिपद्य दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द पजमानाय ।

पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके ।

यो नो अग्ने निदधो योऽनिदधोऽमिदासतीदमह तं त्वयामिनिदधामि (आप. श्रौ. ५

१२।२] ॥

४३ सामगानम् । ब्रह्मा रथेतरं यज्ञायज्ञीयं च गार्हपत्याधानकाले गायेत् (आप. श्रौ. ९ । ११ । ६)

यजमानोऽपि व्याहृत्यादि यास्ते शिवाः पर्यन्ते पठेदभ्यर्चुणा साकम् ।

४४ अभिमन्त्रणम् । यजमानो गार्हपत्यमाधीयमानमभिमन्त्रयेत् (आप. श्रौ. ९ । १२ । ३)

१ सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीरुपसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् ।

अग्ने सपला अपवार्षमानो शयस्योयमिपर्जमस्मानु धेहि (तै. ब्रा. १ ।

२ । १५४) ॥

४५ वाचनम् । अर्च्युर्धर्मशिरांसि यजमानं वाचयेत् ।

१ धर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ॥ ७४ ॥

छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ (तै० ब्रा० १ । १ । ७ । १) ॥

वातः प्राणस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत्

स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच (तै० ब्रा० १ । १ । ७ । २) ॥

अर्कश्चशुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत्

यदे शुक्रं शुक्रं वर्षः शुक्रा तन् शुक्रं ज्योतिरजस्रं तेन मे दीदिहि ।

तेन त्वादधेऽग्निनाग्ने ब्रह्मणा (तै० ब्रा० १ । १ । ७ । ३ । ४) ॥

४६ आन्यनुगस्पर्शनम् । आहितगार्हपत्यस्य शमनहोमेन विनीद्वोधनस्पर्शनादि न कार्य-
मेवमन्ययोरपि (आप. श्रौ. ९ । १६ । ३) ।

४७ शमनहोमः । अर्च्युस्तिष्ठमाप्रव्रीहियत्रप्रियङ्गुगोधूमत्रेणुश्यामाकनीवारजार्तिलग-
वीधुकारण्यजमर्कटा एताः सर्वा ओषधीराज्यमिथाः कृत्वा शुद्धामानीय पुनः पुनरादाय प्रति-
मन्त्रं शृणुयात् । यथासंभवमोषधिलभः ।

या रो अग्ने पशुत्र परमाना प्रिया तनूर्भा पृथिव्यां याऽग्नौ

या रथंतरे या गावने छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा (आप. श्रौ. ५ । १६ । ४) ।

यजमानः 'अग्नेः परमानायै प्रियायै तन्वा इदं न मम' ।

'या ते अग्नेऽस्य पावका प्रिया तनूर्याऽन्तारक्षे या वायौ या वामदेवे

या द्रैष्टुभे छन्दसि ता त एतेनावयजे स्वाहा' (आप० श्रौ० ५।१६।४) ।

यजमान 'अग्ने पावकायै प्रियायै तन्वा इद न मम' ।

या ते अग्ने सूर्ये शुचि प्रिया तनूर्वा दिवि यादित्ये या बृहति

या जागते छन्दसि ता त एतेनायजे स्वाहा' (आप० श्रौ० ५।१६।४)।

यजमान 'अग्ने. शुच्यै प्रियायै तन्वा इद न मम' ।

४८ आहवनीयाधानम् । अश्वर्युरर्धोदिते सूर्य आहवनीयमादधाति (आप० श्रौ० ५।१३।१) ।

४९ इष्मादीपनम् । अश्वर्युर्गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्थमिन्धमादीपयेत्सिकताश्चोपयमनी-
रुपकल्पयेत् (पात्रेण सिकता गृहीयात्) (आप० श्रौ० ५।१३।३) । (उपयमनीः
सिकताविशेषणम्) ।

५० अन्युद्यच्छनम् । अश्वर्युरादीप्तमिन्धमुद्यच्छेत् (आप० श्रौ० ५।१३।४) ।

ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे कृपणे शुम्भायायुषे वर्चसे ।

सपत्नतूरसि वृत्रतः (तै० ब्रा० १।२।१।५६) ॥

यस्ने देवर्षु महिमा सुवर्गो यस्ने आत्मा पशुषु प्रविष्ट ।

पुष्टिर्या तै मनुष्येषु पप्रथे तया नो अग्ने जुपमाण एहि (तै० ब्रा० १।२।१) ।

दिव पृथिन्या पर्यन्तरीक्षाद्वातात्पशुभ्यो अच्योपधाम्य ।

यत्र यत्र जातवेद सबभूय ततो नो अग्ने जुपमाण एहि (तै० ब्रा० १।२।१) ।

उदु त्वा विधे देसा अग्ने मरन्तु चिच्छिभि । स नो भव शिर्वर्तमः मुप्रतीको विमार्वमु

(तै० स० ४।६।३।१) ॥

५१ अग्नेर्वारणम् । अश्वर्युरुच्यतमुपयत धारयेत् (आप० श्रौ० ५।१३।६) ॥

(उपयतं सिकताभिरुपगृहीतम्) ।

५२ वाचनम् । अश्वर्युर्यजमानमग्निनूरश्वस्य द्रक्षिणे कर्णे वदन्वाचयेत् ।

१ या वाजिन्नग्ने पशुषु पयमाना प्रिया तनूस्तामात्रह ।

या वाजिन्नग्नेसु पावका प्रिया तनूस्तामात्रह ।

या वाजिन्नग्ने सूर्ये शुचि प्रिया तनूस्तामात्रह (आप० श्रौ० ५।१३।७) ।

५३ दाक्षिणाप्रराधानम् । आग्नीध्रो गार्हपत्यादग्निमाह्वोर्ध्वजुरासीनो दक्षिणमग्निमाद-
ध्यात् (आप० श्रौ० ५ । १३ । ८) ।

‘ भृगूणा त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ’

इति भार्गवस्वादध्यात् ।

‘ अङ्घ्रिरसा त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ’

इति यो ब्राह्मण आङ्घ्रिरसः स्थातस्य आदध्यात् ।

१ आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ।

इत्यन्यासा ब्राह्मणीनां प्रजानामादध्यात् (आप० श्रौ० ५ । ११ । ७) ।

‘ भुवः—भूमिर्भूमिना द्यौर्वरिणान्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थं ते देव्यदितेऽग्निर्मन्नादमन्नाद्यायादधे ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमोदसन्न्मातरं पुनः ।

पितरं च ह्यनसुवः ॥

त्रिंशद्धाम वि संवति वाक्पंतङ्गायं शिश्रिये ।

प्रत्यस्य वहस्युभिः ’ (तै. सं. १ । ५ । ३) ॥

वातः प्राणस्तदधमग्निं संप्रियं पशुभिर्भुवत् ।

स्वदित तोकाय तनेषाय पितु पंच (तै० ब्रा० १ । १ । ७ । २) ॥

२ यास्ते शिवास्तनुवो जातभेदो या अन्तारिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।

ताभिः संभूय सगण्यः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने (आप० श्रौ० ५ ।

१२ । २) ।

ध्यानं द्यामृत आर्ध्यामदन्नादमन्नाद्याय गोतर गुह्यं (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ६ । ३) ।

१ एतदुन्व्याहरणमाश्वलायनसूत्र ‘ एकयोनय इत्येके । इति सूत्रित्वात् । अतोऽन्वाश्व-
लायनसूत्रानुसामनुष्ठानं कुर्वतां विकल्पोऽभ्युपगच्छे. सह ।

शौचापनानामप्येवमेव । तदीयं हि सूत्रम् ।

‘ अपि वा गार्हपत्यादेवान्नाहार्षपचनमाधधाति ’ (श्रौ० श्रौ० २ । १७)

आपस्तम्बसत्यापार्थिवानां तु स्वसूत्रोक्त एव पक्षो युक्ततन इति । एव ह्यापस्तम्बसूत्रम् ।

‘ अपाग्नीध्रो लौकिकमग्निमाहृत्य मधिरा वा ’ इति स्वसूत्रोक्त एवैव सत्यग्वान्यसूत्रोक्तपक्ष-
मद्विकुर्वतां स्वसूत्रस्यागयुक्तपत्यथायः समापतित इत्युत्पत्तिप्रपञ्चेन ।

दिवस्वा वीर्येण पृथिव्यै महिष्ठान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां

तेजस्य सर्वपशुमादधे (तै० ब्रा० १ । २ । १ । ४९) ॥

‘अग्नेरुपा मयोमुव सुशेव दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात्प्रोक्तं विन्द यजमानाय ।

पृथिव्यास्ता मूर्धन्स्तादयामि यज्ञिये लोके ।

यो नो अग्ने निष्टपो योऽनिष्टयोऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामि (आप० श्रौ० ५ ।

१३ । ८) ।

५४ सामगानम् । ब्रह्मा यज्ञापज्ञियं साम गायेत् (तथैष) ।

५५ अभ्यनुपस्पर्शनं, शमनहोमश्च पूर्ववत् । तत्र शमनहोममाग्नीध्रो जुहुयात् ।

५६ सामगानम् । ब्रह्मा वानदेव्यमभिगाथेदाहवनीय उद्वियमाथे (आप० श्रौ० ५ ।

१४ । ४) ।

५७ साम्याभिप्रव्रजनम् । अन्वयुपजमानाश्वाः प्राञ्चः प्रव्रजेयुः (आप० श्रौ० ५ । १४ । ५) ।

पत्न्यापि । मन्त्ररुवध्वर्युपजमानयोः ।

१ प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेस्मि पुरो अग्निर्भवेह ।

विधा आशा दीर्धानो निभहार्जं नोऽधेहि द्विपदे चतुष्पदे (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ५९) ॥

विक्रमस्य महा० अंसि वेदिष्मन्मानुषेभ्यः ।

त्रिष्टु लोकेषु जागृहि प्रजयां च धनेन च (तै० ब्रा० १ । २ । १ । ६१) ॥

इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायं आभि प्रजाभिर्देह सर्वस्य ।

इहो इडां तिष्ठतु विष्वक्स्थी मय्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः (तै० ब्रा० १ । २ ।

१ । ५५) ॥

६८ रथचक्रप्रवर्तनम् । ब्रह्मा विहास्य दक्षिणतो रथं रथचक्रं वा वर्तयति । अन्व-
चक्रं त्रिः परिपत्तयते तावति काले (आप० श्रौ० ५ । १४ । ६) ।

६९ अग्निनयनम् । अश्ववर्जानुदग्नेः धारयमाणस्तृतीयमप्यनोऽग्निं हरेन्नाभिदत्ते तृती-
यमास्पदग्ने तृतीयं न कर्णदग्नेमनुदृङ्गीयात् (आप० श्रौ० १ । ५ । १४ । ८) ।

६० अन्तःसगमनप्रतिषेधः । अभ्यगास्तथा नाग्निमादित्यं च व्यवेयु- (आप० श्रौ० ५ ।

१४ । १०)

६१ पार्श्वनियमनम् । अश्ववर्जदक्षिणपार्श्वतो हस्ताभ्या धारयन्कोत् । (आप० श्रौ० ५ ।

१४ । ११ ।

६२ वरदानम् । यजमानः ‘अश्वयो वरनिष्कयद्भ्यं ते दास्ये’ (आप० श्रौ०

५ । १४ । १२) ॥

६३ हिरण्यनिधानम् । अश्वर्युरर्धोप्ये हिरण्यं निधत्ते (आप० श्रौ० ५ । १४ । १३) ।

६४ हिरण्यतिक्रमणम् । अश्वर्युर्निहित हिरण्यमतिक्रमेत्

'नाकोऽसि ब्रह्मः प्रतिष्ठासक्रमणः' (आप० श्रौ० ५ । १४ । १३)

६५ अश्वस्य सभारानाक्रमणम् । अश्वनेताह्वनीयदेशं प्राप्य प्राञ्चमश्वं दक्षिणेन

पदोत्तरत सभारानाक्रमयेत् (आप० श्रौ० ५ । १४ । १४) ।

१ अश्वस्यादिश्याः पृथना अरातीस्तदग्निराह तद्गु सोमं आह ।

बृहस्पतिं सविता तन्मं अह पूषा माधात्मुहृतस्यं लोके (त. स. ४ । २

८ । १) ॥

६६ अश्वस्य प्रदक्षिगमारतमम् । अश्वनेता प्रदक्षिगमश्वमावर्तयित्वा पुनरेवमाक्राम-
येत् (आप० श्रौ० ५ । १४ । १५) ।

यदक्रन्दः प्रथम जायमान उच्यन्तेमुद्राद्भुत वा पुदीपात् ।

येनस्यं पक्षा हरिणस्यं बाहू उपेतुत जनिम तत्ते अरन् (तै० स० ४ ।

२ । ८ । २) ॥

६७ अश्वधारणम् । अश्वनेताह्वनीयस्य पुरस्ताद्ग्राह्यनुत्तमश्वं धारयेत् (आप० श्रौ०
५ । १४ । १६) ।

६८ जप । यजमानो जपति (५ । १५ । २-३)

'१ ये ते' अग्ने शिवे तनुवीं सप्ताद् चाभिमूष्य ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् ।

ये ते' अग्ने शिवे तनुवीं विमूष्य परिमूष्य ते मां विशतां ते मां जिन्वताम् ॥

ये ते' अग्ने शिवे तनुवीं विराद् च स्वराद् च ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् ।

ये ते' अग्ने शिवे तनुवीं प्रमूष्य च प्रमूष्य ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् ॥

यासें अग्ने शिवास्तनुस्ताभिस्त्वादधे' (तै० ब्रा० १ । १ । ७) ।

यासें अग्ने घोरास्तनुरं । क्षुच तृणां च । अस्तुक्वानां हृत्तिश्च । अस्तनया चं पिपा-
सा चं । सेदिश्वामतिश्च । एतासें अग्ने घोरास्तनुरंताभिः । पाम्पानं गच्छ ।

योऽस्तान्द्रेष्टि' । यं चं षप द्विष्मः (तै० आ० ४ । २२)

शिवच स्त्रीहृत्तिश्च किहृत्तिश्च । उष्णा चं शीता चं ।

उमा चं भीमा चं सदात्री सेदिश्वानिरा । एतासें अग्ने घोरास्तनुरं ।

ताभिः पाप्मानं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टिं यं च यं द्विष्मः (तै० आ० ४ । २३) ॥

६९ अग्न्यभिमन्त्रणम् । अघ्वर्युराहवनीयाधानार्थमाहृतमग्निं प्राङ्मुख एवामिमन्त्रयेत्
(आप० श्रौ० ५ । १५ । ५) ।

१ यद्विदं दिवो यददः पृथिव्याः क्षमिदने रोदंसी संवभुवर्तुः ।

तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः शम्भूः प्रजाम्पेस्तनुवे स्योनः (तै. ब्रा. १ । २

१ । ६२ । ९६) ॥

७० आहवनीयाधानम् । अघ्वर्युराहवनीयायतनस्य पुरस्तात्तिष्ठन्नाहवनीयमादध्यात्
(आप. श्रौ. ६ । १५ । ६) । आधानकाले ब्रह्मा बृहच्छयैत, वारवतीपं यज्ञाय-
ज्ञीय चेति सामानि गायेत् । तथैव । यथाघ्वर्योर्मन्त्रसमातेरनन्तरं सामगान न स्याच्छया
प्रागेव गातव्यम् । सामगानमन्त्रसमाप्तिराधानं च युगपत् 'गीयमान आदधाति' इति सूत्र-
प्रामाण्यात् ।

' भृगूणा त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ।

इति भार्गवस्यादध्यात् ।

आङ्गिरसा त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ।

इति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यात्स्यादध्यात् ।

आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ।

इत्यन्यासा ब्राह्मणीनां प्रजानामादध्यात्' (आप० श्रौ० ५ । ११ । ७) ।

भूर्भुवः सुवः ' भूमिभिन्ना दैर्वाशैणान्तरिक्ष महित्वा ।

उपस्ये ते देव्यदितेऽग्निमेनादमभावायापारधे ॥

आयं द्यौः पृथिरक्रमीदसंनन्मातरं पुनः ।

पितरं च प्रयन्सुव ॥

त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये ।

प्रत्यास्य वह शुभिः ॥

१ अस्य प्राणार्दपानत्यन्तर्धरति रोचना । व्यस्यन्महिषः सुवः' (तै० सं० १ ।

६ । ५ । ३) ।

अर्कधधुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रिवः पशुभिर्भुवत् ।

यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजसं तेन मे दीदिहि

तेन त्वादधेऽग्निनाग्ने ब्रह्मणा (तै. ब्रा. १ । १ । ७) ।

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीयाः ।

ताभिः संभूय सगणः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने (आप० श्रौ० ५ । १५६)

अपानं त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोसारं गुप्यं (तै० ब्रा० १ । २ । १६३)

दिवत्वा धीयेण पृथिव्यै महिमान्तरिक्षस्य पोषेण पशूना तेजसा सर्वपशुमादधे

(आप० श्रौ० ५ । १५ । ६) ॥

अग्ने सम्राडजैकपादाहवनीयादिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाच्छोकं विन्द यजमानाय

(तथैव) ।

पृथिव्यात्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके ।

यो नो अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासतीदमहं तं त्वपाभिनिदयामि (तथैव)

७१ अभिमघ्नणम् । यजमान आर्थापमानमभिमघ्नयेत् (तथैव ५ । १६ । १) ।

१ आनशे व्यानशे सर्पमायुर्व्यांनशे (तै० ब्रा० १ । १ । ७) ।

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ।

ममैव सन्वहं हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः (तथैव १ । २

१ । ५२)

७२ अनुवर्तनम् । यजमानो गार्हपत्याधानानुवर्तनवदनुवर्तयेत् (आप० श्रौ. ५ ।

१६ । ३)

७३ अग्न्यनुपस्पर्शनं शमनहोमं च पूर्ववदम्प्युः कुर्यात् । (तथैव ५ । १ । ३) ।

७४ समिदाधानम् । अम्पर्युस्तिल आश्वत्थीः समिध एकैऋस्मिन्नादध्यात् (तथैव

५ । १७ । २)

१ अग्ने अयूँपि पयस आमुवोर्जमिदं च नः ।

आरे वाधस्व दुध्नुना स्वाहा (तै० स० १ । ३ । १४) ॥

यजमानः ' अग्नये पवमानायेदं न मम ' ।

१ अग्ने पवस्व स्वपा अग्ने वर्चः सुधीर्यम् ।

दधत्योषं रथि मयि स्वाहा (तथैव) ॥

यजमानः ' अग्नये पत्रमानायेदं न मम ' ।

१ अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः ।

तमीमहे महागयं स्वाहा (तै० आ० २ । ५) ॥

यजमानः ' अग्नये पवमानायेदं न मम '

प्रत्यूचं गार्हपत्ये दक्षिणाम्नावाहवनीये च तिस्रस्त्रिस्त्रिस्तिस्रः समिधः

शमीमथो घृतान्वक्तास्त्रिभस्त्रिस्तिस्र एकैकस्मिन्नदध्यात् (आ० श्रौ० सू० ५ ।
१७ । ४) ।

शमीमथ्यः शमीमयीरित्यर्थः ।

१ समुद्रादूर्निर्मधुमा उदारदुपः शुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः स्वाहा (तै० आ०
१० । १२) ।

यजमानः—' आदित्यात्मने ब्रह्मण इदं न मम '

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतेनास्मिन्पक्षे धारयामा नमोभिः ।

उपे ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽग्नीश्वर एतत्स्वाहा (तै० आ०
१० । १२) ॥

यजमानः—' यज्ञात्मने ब्रह्मण इदं न मम '

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा ब्रह्मो वृषभो रोरवीति महो देवो नर्या आविविश स्वाहा (तै०
आ० १० । १२) ॥

यजमानः—' यज्ञात्मने ब्रह्मण इदं न मम '

इति प्रत्यूचं गार्हपत्ये दक्षिणाम्नावाहवनीये च नव समिधः । एवं नानावृक्षाया
घृतान्वक्ताः । तत्र—औदुम्बरीमादध्यात् । (आ० श्रौ० ५ । १७ । ५) ।

प्रेक्षो अग्ने दीदिहि पुरो नाऽजस्त्रया सूर्ध्वा यविष्ट ।

त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजाः स्वाहा । (तै० सं० ४ । ६ । ५ ।)

यजमानः—' अग्नय इदं न मम ' । वैकङ्कतीमादध्यात् (आ० श्रौ० सू० ५ ।
१७ । ५) ।

१ विधेम ते परमे जन्मक्षणे विधेम स्तोमैर्वरे सधस्थं ।

यस्माद्योनेर्हदारिधा यजे तं मत्से हवीं श्विं जुह्वरे समिधे स्वाहा (तै० सं० ४ ।
६ । ५) ॥

यजमानः—' अग्नय इदं न मम ' । शमीमयीमादध्यात् (५ । १७ । ५ ।)

तां संविनुर्वे रेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वर्जन्याम् ।

यामस्य कञ्चो अदुहत्प्रपीनां सहस्रंधारां पयसा महो गां स्वाहा (तै० सं०

४ । ६ । ५)

यजमानः—‘सवित्र इदं न मम’ । एवं दक्षिणाप्राराहवर्नाये च मिलित्वा समिधो नव ।

७५ प्रजापत्यहोमः । अयमग्निहोत्रस्थानीयः । अश्वयुर्द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतये मनसा ध्यायन् जुहुयात् (आ० श्री० ५ । १७ । ७) ‘प्रजापतये स्वाहा’ ।

यजमानः—‘प्रजापतय इदं न मम’ ।

७६ द्वेष्याय भेषणम् । यजमानो—घोरां जपेत्

यास्ते अग्ने घोरास्तनुर्वेः । क्षुब्ध तृष्णां च । आस्तुक्चानां हृत्तिथिः ।

अशनया च पिपासा च सेदिधामतिथिः ।

एतास्ते अग्ने घोरास्तनुर्वस्ताभिः पाप्मानं गच्छ ।

योऽस्मान्दोष्टं ये च वयं द्विष्मः (तै० आ० ४ । २२) ।

स्निक्च स्नीहितिथिः स्निहितिथिः । उष्णा च शीता च ।

उन्मा च भीमा च सदाग्नीं सेदिरनिरा ।

एतास्ते अग्ने घोरास्तनुर्वस्ताभिः पाप्मानं गच्छ ।

योऽस्मान्दोष्टं ये च वयं द्विष्मः (तै० आ० ४ । २३)

७७ पूर्णाहुतिहोमः—अश्वयुर्द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्तयथा पूर्णाहुतिं जुहुयात् (आ० श्री० सू० ५ । १८ । १)

१ सप्त तै अग्ने समिधः सम जिह्वाः सप्तययः सप्त धामे प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तथा त्वां यजन्ति सम योनोरापूर्णास्या घृतेन स्वाहा (तै० सं०

४ । ६ । ५) ॥

यजमानः—‘अग्रये सप्तयत इदं न मम’ ।

७८ वरदानम् । यजमानः—‘अश्वयो वरनिष्कयद्रम्यं ते दास्ये’ ।

७९ जपः । यजमानः शिवा जपेत् ।

ये ते अग्ने इत्यारम्य ताभिस्यारदधे इत्यन्तम् (तै० मा० १ । १ । ७) ।

८० प्रायश्चित्तहोमः । अश्वयुंराहवर्नाये सर्वाणि प्रायश्चित्तानि ।

यद्यन्प्रायेण त्वोऽनादिः दशदास्यादुर्नामुदुपान् (आ० श्री० १ । १२ । ३)

१ उद्धयं तमसस्पादि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगम ज्योतिरुत्तमं स्वाहा । (तै० सं० ४ । १ । ७) ।

यजमानः—' सूर्यायेदं न मम ' । सर्वत्राप एवमेव त्यागः ।

उदु त्वं जातयेदसं देवं बहन्ति केतवः ।

इमे विश्वाय सूर्यं स्वाहा । (तै० सं० १ । ४ । ४३) ॥

चित्रं देवानामुद्देगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तारिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्तस्तस्युपंश्व स्वाहा । (तै० सं० १ । ४ । ४३) ।

अस्मिन्कर्मणि ज्ञाताज्ञातकृतदोषपरिहारार्थं वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमभ्यर्चयित्वात् ।

१ अनाज्ञात यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथुं ।

अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्यं यथातथं स्वाहा । (तै० ब्रा० ३ । ७ । ११)

यजमानः—' अग्नय इदं न मम ' ।

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः ।

अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्यं यथातथं स्वाहा । (तै० ब्रा० ३ । ७ । ११) ॥

त्यागः पूर्ववत् ।

यापाकत्रा मनसा दीनदक्षा न मञ्जस्य मन्वते मर्तातः ।

अग्निद्व्यद्वोतां क्रतुविर्दिजानन्यजिष्ठो देवांश्चतुशो यजति स्वाहा । (तै० ब्रा० ३ । ७ । ११) त्यागः पूर्ववत् ।

कर्मोन्तरितकर्मरिपर्याप्तार्थम्

१ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवं यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वाहितमः शोशुचानो विश्वा द्वेपांसि प्र मुमुग्धमस्तस्वाहा । (तै० सं० २ । ५ । १२) ॥

यजमानः—' अग्नीवरुणाभ्यामिदम् ' ।

१ स त्वं नो अग्नेऽग्ने मंत्रोती नोदिष्ठो अस्या उपसो म्युष्टी ।

अवं यश्च मो वरुणं रराणो धीहि मृडाकं मुहर्मे न एधि स्वाहा । (तै० सं० २ । ५ । १२) ॥

यजमानः—' अग्नीवरुणभ्यामिदं न मम ' ।

१ त्वमग्ने अयास्ययासम्मनसा हितः ।

अयासहव्यमहिषेऽया नो धेहि भवजं स्वाहा । (तै० ब्रा० २ । ४ । १) ॥

यजमानः—‘अयसेऽग्रय इदं न मम’ ५

चाह्नियमलोपप्रायश्चित्तार्थम्

१ इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पद्म् ।

समूढमस्य पाशुरे स्वाहा (तै० स० १ । २ । १३) ॥

यजमानः—‘विष्णव इदं न मम’ ।

२ व्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकामिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्स्वाहा (तै० स० १ । ८ । ६) ॥

यजमानः—‘व्यम्बकायेदे न मम’ ॥

स्वराक्षरवर्णादिलोपप्रायश्चित्तार्थम्

१ आभिर्गीर्भिर्वदतो न ऊनमाप्पायय हरिवो वर्धमानः ।

यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजसि भूयिष्ठभाजो अर्ध ते स्याम स्वाहा (तै०

मा० ३ । ७ । ३१) ॥

यजमानः—‘इन्द्राय हरिवते वर्धमानायेदे न मम’ ।

ऋत्विज्यौद्व्यप्रायश्चित्तार्थम्

१ यद्विद्वास्तो यदविद्वास्तो भुग्वाः कुर्वन्पृत्विज ।

अग्निर्मा तस्मादेनसः श्रद्धा देवी च भुञ्जतास्व स्वाहा । (आ० श्रौ० सू०

३ । १२ । १) ॥

यजमान—‘अग्नेये श्रद्धयै देव्या इदं न मम’ ५

अग्न्युपघातप्रायश्चित्तार्थम्

२ पुनस्त्रादित्या रुद्रा वसवः सर्भिन्यतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।

घृतेन त्वं तनुषो वर्धयस्व सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा—

(तै० सं० ४ । २ । ३)

यजमानः—‘अग्नेये वसुनीथायेदे न मम’ ५

आप. श्रौ. सू. } भूः स्वाहा
 } भुवः स्वाहा

यजमानः—‘अग्रय इदं न मम’

”—‘वायव इदं न मम’

(९ । १६ । ४) } सुवः स्वाहा

”—‘सूर्ययेदे न मम’

} भूर्भुवः सुवः स्वाहा

”—‘प्रजापतय इदं न मम’ ।

यजुर्भेषपायधितार्थं दक्षिणाम्नी जुहुयात् (९ । ६ । ४) ॥

मुनः ' स्वाहा वायव इदं न मम ' ।

८१ आहिताग्नेर्नैतसंकल्पः ।

यजमानः—'अनृतं न वदिष्यामि । अनाश्राप्तं ब्रह्मणं न वासयिष्ये ' सूर्योदनातिथिं वसत्यै नापरोत्थे । ऋवीसपकस्य नाशिष्ये । क्लिन्नं दारु नाम्नावाधास्ये । अन्तर्नामपो नाशिष्ये स्वकृतं शरीणे नोष्ये पुष्यः स्यात् । द्विकृत्य स्त्रियमुपैष्यामि । सायमहुतावहुतायां नाशिष्ये । प्रातराहुतावहुतायां नाशिष्ये । नक्तमनादन्यन्न दास्ये । एतस्मिन्संबत्सरे पशुनामिद्वा मासं न भक्षयिष्ये (आ० श्रौ० ५ । २५ । ३—१९) ।

८२ होमः । अर्धवर्षः ।

१ ये अग्रयो दिवो ये पृथिव्याः समानच्छन्तोपमूर्जं दुहानाः ।

ते अस्मा अग्रयो ब्रविणं दरोद्याः प्रीता आहुतिभोजो

भूत्वा यथालोकं पुनस्तं परेत स्वाहा (आ० श्रौ० ५ । ८ । १) ॥

यजमानः—' अग्निभ्य इदं न मम ' ।

८३ उपस्थानम् ।

यजमान उपतिष्ठते

१ ' अधर्वपेतुं मे गोपायान्नं प्राणेन संमितम् ।

त्वया गुप्ता इपमूर्जं मदेन्तो रापसोपेण समिपा, मदेम ' (आ० श्रौ०

५ । १८ । २) ॥

इत्यन्वाहार्यपचने (दक्षिणामिम्) ।

१ ' नर्जं प्रजा मे गोपाय मूर्जं लोकस्य संततिम् ।

आत्मनो हृदयान्निर्मितां तां ते परिदधाम्यहम् ' (आ० श्रौ० ५ । १८ । २) ॥

इति गार्हपत्यम् ।

१ ' शशय पग्नूमे गोपाय विश्वस्यं धनं वसु ।

गृहाणा पुष्टिमान्द्रं तां शते परिददाम्यहम् ' (आ० श्रौ० ५ । १८ । २) ॥

इत्याहवनीयम् ॥

१ ' पञ्चधाग्नीर्ग्यक्रामद्विराद् सृष्ट्य प्रजापतेः ।

ऊर्वासेहदोहिणी मोनिरमेः पतिष्ठितिः (आ० श्रौ० ५ । १८ । २

इति सर्वानग्नीपतिष्ठेत ।

इत्याधानप्रयोगः ।

आग्नेयादीष्टयः । तत्राग्नेयेष्टिः ।

यज्ञमानः सपर्णाकः प्राणानापम्य 'परमेधप्रीत्यर्थमाग्नेयं हविर्निर्भक्ष्ये' । विद्युदसि० । पौर्णमासं सन्त्रम् । अथौ कपालानि । अग्निर्देवता । आसादनान्ते बल्लसिसामनसीभ्यामग्नी-
न्दजमान उपतिष्ठते । प्रोक्षणादि मन्त्रेणाभिधारणम् । प्रियेणेत्यासादनम् । यज्ञोऽसि० । न
पार्वणहोमः । नारिष्ठादि । त्रिरुच्य प्राशिप्रम् । वक्ष्यमाणानुधानदक्षिणा । यज्ञदानं च । अग्नय
इदम्० ॥ अग्नेरहमुज्जितिमनूजेयम् । अगन्माम्नीनग्नीनगन्म संदशस्त इत्यादि । यज्ञो
बभूव यज्ञशंभमवर्जम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत । अथाग्न्याहुतयः । अग्नेये पवमानाय
स्वाहा । यज्ञ० । अग्नेये परमानायेदम्० । अग्नेये पावकाय स्वाहा । यज्ञ० । अग्नये पावकाये-
दम्० ॥ अग्नये शुचये स्वाहा । यज्ञ० । अग्नये शुचये इदम्० । सोमाधान
आग्न्याहुतीनां निवृत्तिः ।

अथेष्टिप्रपक्षो लिख्यते ॥

सपर्णाकयज्ञमानः संकल्पं करोति । इष्टया पक्षे । विद्युदसि० । अय यज्ञाय० ।
यस्य तिथौ तस्याः कीर्तनम् । ऐष्ट्य हविः । पौर्णमासं तत्रम् । पञ्चदश सामिधेन्यः ।
बर्हिराहव्य व्रतप्रवेशः । परिस्तरणम् । देवा देवेषु । पात्रासादनकाले द्वारिशल्कपालानि ।
अन्याहार्यस्थालीवर्जमितराणि प्रकृतिवत् । निर्वपणकाले । अग्ने जुष्टं निर्व० । अग्ने
पवमानाय जुष्टं नि० । अग्नेये पावकाय जुष्टं नि० । अग्नेये शुचये जुष्टं नि० । इदं देश-
नामित्यादि० । अग्ने 'हव्यं रक्षस्वोमे पवमान हव्यं रक्षस्वामे पावक हव्यं रक्षस्वामे
शुचे हव्यं रक्षस्व' इत्युपसादनम् । समूक्त्याग्नित्यादि । प्रोक्षय्यभिमन्त्रणान्तं कृत्वा न
प्रोक्षणम् । अथ यज्ञमानः कृत्तिसामनसीभ्यामग्नीनुपतिष्ठते । तत्र मन्त्र ' कल्पेता यावा-
पृथिवी कल्पन्तानाम ओपयोः । कल्पन्तामनय पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सवताः । येऽग्नयः
समनसोऽन्तरा दावापृथिवी । दासन्तिकावन् अमिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंवि-
शन्तु ' । शैशिराष्ट्रन् इति शैशिरे । प्रोक्षादिकर्म प्रतिपद्यते । ' अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्य-
ग्नये परमानाय वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नये पावकाय वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नये शुचये वो जुष्टं
प्रोक्षामि ' । एवमधिगपः संवापथ । अग्नये जुष्टमधिरपामि । अग्नये जुष्टं संवपामीति
विज्ञेयः । पुरोडाशविण्डं कृत्वा । यथाभागं व्यानर्तयन् । व्यानर्तयाम् । इदमग्नेः पावकस्य ।
इदमग्नेः शुचेः । मन्त्रेणाभिधारणम् । प्रियेणेत्यासादनम् । यज्ञोऽसीति चतुर्णाम् । अयं यज्ञ
इत्यादि पौर्णमासवत् । पञ्चरणकाले । आग्नेयस्य प्रकृतिवत् । अग्नये पवमानायानुब्रूहि ।
अग्निं पवमानं यज्ञ । अग्नये पवमानायेदं० । अग्नेः परमानस्यहं देवयज्यकाकदे
भूयासम् । अग्नये पावकायानुब्रूहि । अग्निं पावकं यज्ञ । अग्नये पावकायेदं० । अग्नेः

पावकस्याहं० आदौ भूपत्तम् । अग्नये शुचयेऽनुमूहि । अग्निं शुचिं यज्ञ । अग्नये शुचय इदं० । अग्नेः शुचैरहं देवपथ्याऽन्नादौ भूपत्तम् । न पार्षणहोमः । नारिष्ठदि । सर्वेषां विरोजनप्राशिप्रचतुर्धाकरणानि । चतुर्धाकरणमध्यान्ते आधानदक्षिणादानम् । ' अग्नी-
दजपूर्णपत्रसार्त्तसूत्रोपचर्हणनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये । ब्रह्मन्नश्चनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये । अध्व-
र्यो अनहुनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये । होतर्धेनुनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये ' । ऋत्विजो वासो गोमि-
थुनद्वयनवरपगोनिष्कयद्रव्यं यो दास्ये ' । अग्नये परीहितमदखानं च । तूष्णीमेव
प्रतिग्रहः । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्यादि ।

अग्ने. परमानस्याहमुज्जिति० । अग्ने. पावकस्याहमुज्जिति० । अग्नेः शुचैरहमुज्जिति० ।
अग्न्याग्नीनाग्नीनाग्नम् संदत्तास्त इत्यादि । यज्ञो बभूव यज्ञसंघमवर्जम् । सिद्धमिष्टिः संति-
ष्ठते । अपारित्यग्याग्नीन् । यजमान इष्टया यज्ञे इति संकल्पयेत् । त्रिगुदसि । तेष्वेवा-
मित्यन्वाधानादि० । ऐष्ट२हविः । ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वादात्मावास्यं तन्त्रम् । अन्वाधाय
ब्रह्मप्रवेशः । सप्तदश सामिधेन्यः । वेदं वृत्वा वेदिः । पात्रप्रयोगकाळ एकादश पत्रास्थानि
स्थालीं एषवध द्रंद्रमन्त्राहार्यस्थालीवर्जमिन्नराजि प्रवृत्तिवत् । निर्वेपगकाळ इन्द्रामिष्वा
जुष्टं निर्वेपामि । अदित्ये जुष्टं निर्वेपामि । इन्द्राग्नीं हव्य२रक्षेयामदिते हव्य२रक्षस्व ।
उच्यते त्रिनिर्वाय । यथाभागं व्यावर्तयाम् । इन्द्रमिन्द्राग्नयोः पुरोडाशीयन् । इन्द्रमदित्या
इति चर्चयन् । वृष्णाग्निनादानादि । इन्द्रामिष्वा जुष्टमधियसामि । कपालानामनुपधानकाळे
मन्त्रैरष्टानुपधाय । तूर्गां श्रीणि । भुक्तेऽग्नीति चरस्थालीमुपदधाति । पिष्टानुप्य
तण्डुलानुपुनाति । देवस्या सवितेति । घृतमुप्य पश्चात्पुनाति । उदरुवत्यां स्थाल्यां
पूजमासिञ्चेत् । पुरोडाशमधिभ्रिञ्ज तेनैव मन्त्रेण तण्डुलानामपति । प्रथमादि पुरोडाशास्येव ।
द्वयोः पर्यग्रेररणम् । अदित्ये जुष्टमभियारयामि । आदौ भुवनस्येति चशेरुद्रात्तनम् ।
द्विदेणेन्यासादनम् । यज्ञोऽसि । अयं यज्ञः । यो नः कर्तव्यः । ममग्ने० । पश्यहोता० ।
इयेनैरासन्नाभिमर्शनम् । प्रवृत्तिवद्रेन्द्राग्रस्य प्रचरः । अदित्या अनुमूहि । अदितिं यज्ञ ।
अदित्या इदं० । अदित्या अहं देवयग्यया प्र प्रजया चपनुभिध जनिर्वाय । न पार्षणहोमः ।
नारिष्टादि चर्हं विरुष्य प्राशिप्रम् । चतुर्धाकरणवत्ते वृत्तं चर्हं ब्रह्मणे परीहरेत् । तमृत्विजो
भक्षयन्ति । इदं यजमानस्येति निर्दिश्य वेदेन परीहरति । गोनिष्कयद्रव्यमन्तर्धेयामामाद्य ।
ब्रह्मन्ब्रह्मातीति० । ब्रह्माभिमृशति । ब्रह्म विन्दस्व० । सप्तस्यरसुरागधीपमाणम् ।
तराधार पृथिवीमन्तर्धेयं दिवं च तेन गोनिष्कयद्रव्येणाति० । दक्षिण एत० । इदं यो
गोनिष्कयद्रव्यं यथाभागं पतिगृहीष्यन् । नरन् देवि दक्षिणे उद्यानराज्ञीरसः पति-

गृह्णात् । तेनामृतत्वमदयानिष्यादि प्रतिग्रहमन्त्रः । अगन्माग्नीनयम संदशस्त इत्यादि । यज्ञो बभूव यज्ञशं चमवर्जम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । अपरित्यज्याग्निं । यज० । इष्टवा यज्ञे । विद्युदसि० । तेभ्येनाग्निं स्नाधानादि । ऐष्ट० हविः । पौर्णमासं तन्नम् । बहिराह्वयं व्रतप्र-
वेशः । पञ्चदश सामिधेन्यः । पात्रासादनकाले द्वाविंशत्कपालानि स्थाली च । शिष्टानि सान्वाहार्यस्थालीनि प्रकृतित्वत् । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं निर्भ० । अग्नेपोमभ्यां जु० । विष्णवे शिपिविष्टाय जु० । अग्नाविष्णु हव्यं रक्षेपामग्नोपोमौ हव्यं रक्षेयाम् । विष्णो शिपिविष्ट हव्यं रक्षस्य इत्युपसादनम् । उत्करे त्रिनिनीष । यथामागं व्याव-
सेषम् । 'इदमग्नाविष्णोरग्नीपोमीययोः' इति पुरोडाशार्थान् । 'इदं विष्णोः शिपिविष्टस्य' इति चर्मयान् । वृष्णाजिन्वादानादि । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टमभिवपाम्पग्नीपोमभ्यां जुष्टमभिव-
वपामि धान्य० । कपालानि मन्त्रेणाष्टाशुपथाय तूष्णीं शीमि । एमग्नीपोमीयस्य । ध्रुवोऽसीति स्थालोमासाद्य । अधिभ्रयणादि पूर्ववत् । पुराडाशौ तूष्णीमभिवार्य विष्णवे शिपिविष्टाय जुष्टमभिवारयामि । त्रियण्येत्यासादनम् । यज्ञोऽयय यज्ञो ममान्ने चतुर्होता प्रचरणकाले अग्नाविष्णुभ्यामनुब्रूहि । अग्नाविष्णु यज । अग्नाविष्णुभ्यामिदं० । अग्नाविष्णोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् । अग्नीपोमीयस्य प्रकृतित्वत् । विष्णवे शिपिविष्टायानुब्रूहि । विष्णुं शिपिविष्टं यज । निष्पन्ने शिपिविष्टायैदं० । विष्णोः शिपि-
विष्टयाहं देवयज्ययान्नादो भूयासम् । न पार्वणहोमः । नोरिष्टादि । अन्वाहार्यो दक्षिणा । अगन्माग्नीनयम संदशस्त इत्यादि । यज्ञो बभूव यज्ञशं चमवर्जम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

इति इष्टिप्रथमं समाप्तः ।

अथोष्टिद्वयपक्षाश्रयेण प्रयोगो लिख्यते ।

अग्निं धृते चर्हं सप्तदशसामिधेनीकं धेनुदक्षिणं सर्वेषामनुनिर्वापाणां स्थाने वाजसनेमिनाः समामनन्ति । पूर्वेत्तत्राग्नेयैष्टिं समस्त्यापरित्यज्याग्नीनाभ्यां कुर्वीत जुहुयात् । यजमा० । सर्वेषा-
मनुनिर्वापणं स्थाने । इष्टवा यज्ञे । विद्युदसि० । तेभ्येनाग्निं स्नाधानादि । ऐष्ट० हविः । पौर्णमासं तन्नम् । सप्तदश सामिधेन्यः । पात्रप्रयोगकाले स्थाली रक्षस्य द्रंष्टम् । शम्पा-
द्वयदुपसान्वाहार्यस्थालीवर्जमितराणि प्रकृतित्वत् । उत्पवनपात्रं च । पवित्रहरणादि । अदित्रै जुष्टं निर्भवामि । अदिते हव्यं रक्षस्य नोषैः समाहन्तः । हस्तेन तुषोषयापः । ध्रुवोऽसीति स्थालोमासादनम् । तण्डुलानुरूपं घृतमुपूपापधोतूपं स्थाल्यामग्नीयं घर्मोऽसीति तण्डुलानुरपति । अग्नेरित्यं रक्षः । कविदहन्तः प्रपयत । स्थादानादि । सूर्यज्योति० ।

अदियै जुष्टमभिवारयानि । आद्रौ भुवनस्येयुद्वासनम् । अलं ह्यत्र प्रियेणैसात्सादनम् ।
 ब्रह्मोऽसीत्यादिप्रचारः पूर्ववत् । नात्र ब्रह्मणे पारहरणम् । चतुर्धाकरणमेव । धेनुनिष्कय-
 द्रव्यं दक्षिणा । ब्रह्मन्त्रसासीत्यादि । सहस्रधारसुसमशीयमाणं तदाधारः । तेन धेनुनि-
 ष्कयद्रव्येणा० । इदं वो धेनुनिष्कयः । नयतु देवि दक्षिणे । उचानस्वाङ्गीरसः
 प्रतिगृह्यतु । सेनामृतत्वमश्या० । अगन्मानीनानीनगन्म सुंदरस्य इत्यादि । यद्वो बभूव ।
 यद्वशंचमवर्जम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

इतीष्टिद्वयपक्षः समाप्तः ।

अथाश्वलायनसूत्रोक्तपदद्विविधेष्टिर्लिख्यते ।

पूर्ववदाग्नेयादीष्टिद्वयान् । यजमान आचमनादि कृत्वा ' अग्निं परमानमग्निं पावकमग्निं
 शुचिर्मिन्द्रानी अदितिं चाग्नेयेन समानतश्च कर्तुं निष्टया यक्ष्ये । विद्युदसि० । तेष्वेवाग्नि-
 धन्वाधानादि । ऐष्ट२ हरिः । पौर्णमासं तन्नम् । सतदस्य सामिधेन्यः । त्रिचचारंशतक्रया-
 लानि । स्थाली च । उदयनपात्र च । अन्वाहार्येस्थादीन्वर्जमितराणि प्रकृतिवत् । निर्-
 पणफाले । अग्नये जुष्टं नि० । अग्नये परमानाय जुष्टं नि० । अग्नये पावकाय जुष्टं
 नि० । अग्नये शुचये जुष्टं नि० । इन्द्रामिष्यो जुष्टं नि० । अदियै जुष्टं नि० । उक्ते
 त्रिर्निनीय । यथाभागं व्यावर्तयम् । ' इदमग्नेस्त्रे । परमानस्याग्ने । पावकस्याग्नेः शुचेरि-
 न्द्राम्योः ' इति पुरोडाशार्थान् । इदमदित्याध्वर्थात् । पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तयम् ।
 यथाभागं व्यावर्तयामिन्यन्तयोर्निर्देशः । इदमिन्द्राम्योरिदमदित्याः । उपाधेय प्रचारः सभे-
 याम् । मार्जानन्त आग्नेयादीनां चतुर्णां चतुर्धाकरणं कृत्वा बर्हिपदं करोति । ततोऽदिति-
 चरं ब्रह्मणे पारहरति । पूर्ववद्ब्रह्मयन्ति । आधानदक्षिणादानम् ।

यजमानः ' अग्नीदजपूर्णपाश्र्वसार्धसूत्रोपरर्हणनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये । ब्रह्मन्त्र-
 निष्कयद्रव्यं ते दास्ये । अप्यथो अनहुनिष्कयद्रव्यं ते दास्ये । होतर्धेनुनिष्कयद्रव्यं ते
 दास्ये । ऋत्विनो यासोगोमिधुनद्वयनयत्थर्गानिष्कयद्रव्यं वो दास्ये । सतदस्य ह्योऽ-
 पाननादीनां निवृत्तिः । तूर्णामिष्य प्रतिग्रहः । अप्यथैवे परिहितवस्त्रदानं च । ब्रह्मन्त्र-
 स्थास्याम इत्यादि पवनाभेष्टियत्कार्यम् । सिद्धमिष्टि संतिष्ठते । इत्याधानं समाप्तम् ।

अजस्रधारणम् ।

आधानाद्द्वादशरत्रमजस्रा अग्नयः ।

द्वादशाहमजस्रोप्यग्निषु यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयादप्रवसन्नहतं वासो विमर्ति ।
दशहोतृहोमः । अग्निहोत्रमारप्यमानो दशहोतारं मनसानुद्गृह्णाहवनीये समहं हुत्वाथ
सस्यमग्निहोत्रं जुहोति ।

यजमान आचम्य प्राणानायम्य अग्निहोत्रमारप्ये तेन वायजीवं होष्यामीति संकल्प्य
पुनः अग्निहोत्रमारप्यमानो दशहोतारं होष्यामीति संकल्प्य दशहोतृहोमकर्मणि अर्च्युं
त्वा वृणे इत्यर्घ्युं वृणुयात्—

अर्च्युः ऌकित्वाज्यं जुह्वां सकृद्गृहीतं चतुर्गृहीतं वा गृहीत्वा तस्मिन्नेवांश्वपदिके
दशहोतारं मनसानुद्गत्य जुहुयात् । मन्त्रस्तु—

ऌचिचिः स्रुक् चिचमाज्यं वाग्भेदिः आर्घतं बर्हिः केतो अग्निः विज्ञातमग्निः वाक्प-
तिर्होता मन उपवक्ता प्राप्नो हविः सामापर्च्युः । इति संततं मनसा जपित्वा । अधोपा-
शुवाक्यशः पाठश्च ।

वाचस्पते विधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेह्यमरमांकं माच । याचस्पतिः सीनं
पिबतु । आस्पसु नृणं धात्वाहा । यज० । वाचस्पतये ब्रह्मण इदम् । अग्निहोत्रहोमः ।
यजमान आचम्य स्वयमग्निहोत्रं पयसा होष्यामीति संकल्प्य यथासूत्रं जुहुयात् । अप-
स्तम्बीयस्तु—तस्मिन्सायनग्निहोत्रे व्याहृतीभिर्हविरपचादयेत् । निवस्तु उपसादनमन्त्रो
निवर्तते । तत आरभ्य संबन्धरेऽतीते यदनन्तरं सायमग्निहोत्रहोमस्तत्राप्येवमुपसादयेत् ।
दक्षिणादानम् । त्रयोदशेऽङ्गि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाजस्रोऽस्मै कृत्वा यं प्रथममग्निहोत्राय दोषि
तां मां ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । सारस्वतहोमानुष्ठानम् । संस्थिते सैष्टिकेऽ-
भ्याधेधे यानन्तरं पौर्णमासी तस्यां पौर्णमास्यां तत्पूर्वदिने वा यजमानः प्रातः
ग्निहोत्रं हुत्वा दर्शपूर्णमासावारममाणः सारस्वतौ होमी होष्यामीति संकल्प्य आग्निन्तार-
स्वतहोत्रेऽर्च्युं त्वामहं वृणे इति वृणुयात् । अर्च्युराहवनीये विहस्य ऌकित्वाज्यं
बुद्ध्वा सकृद्गृहीतं गृहीत्वा पूर्णा पश्चाद्भुत पूर्णा परस्तादुन्मथतः पौर्णमासी
जिगाय तस्यां देवा अघिसंक्वसन्तद्भुत्तमे नाफ इह मादयन्ताः स्वाहा । पौर्णमास्य
इदं० । पुनर्गृहीत्वा । यचे देवा अदधुर्नामिधेयममावास्ये संयसन्तो महित्वा ता
नो यहं पिपूहि विश्वकारे रयि नो धेहि मुमगे मुनीरः स्वाहा । अमावास्या इदं० ।
अग्निं गीरस्वजेत् । अन्वारम्मणीयेऽपनुष्ठानम् । यजमान आचम्य दर्शपूर्णमासा-
वारप्पमानोऽन्वारम्मणीयया यस्ये । निदुशति० । अस्यान्वारम्मणीययामर्च्युं त्वामहं
वृणे । इत्यर्घ्युं वृणोयात् । एवं ब्रह्माणं होतारमधीर्षं च । विहरणादि । चतुर्दशी ये प्रविष्टाः

पञ्चदशी वा । आन्वारम्भाणीवत् हविः । पौर्णमासं तन्त्रम् । पञ्चदश सामिधेन्यः । एकत्रिंशत्कपालानि स्थाली च । उत्पन्नपात्रम् । अन्वाहार्यस्थालीवर्जमितराणि प्रकृतिवत् । देवस्य त्वा० । हस्ताभ्यामग्राविष्णुभ्यां जुष्टं निर्वपामि । सरस्वत्यै जुष्टं निर्वपामि । सरस्वते जुष्टं निर्वपामि । अग्नये भगिने जुष्टं निर्वपामि । अग्नाविष्णु इव्यत् रक्षेधात् सरस्वति हव्यत् रक्षस्व सरस्वन्हव्यत् रक्षस्वाम्ने भगिन्हव्यत् रक्षस्वेषुपसादनम् । देवस्य त्वा० अग्नाविष्णुभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि सरस्वत्यै वो जुष्टं प्रोक्षामि सरस्वते वो जुष्टं प्रोक्षाम्पग्नये भगिने वो जुष्टं प्रोक्षामि । उक्तेरत्रिर्निनीय । यथाभागं व्यावर्तयाम् । इदमग्नाविष्णोः सरस्वतोऽग्नेर्भगिनः । पेणार्थान् । इदं सरस्वत्याः । इति चर्चार्थान् । देवस्य त्वा० अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टमधिवपामि सरस्वते जुष्टमधिवपाप्यग्नये भगिने जुष्टमधिवपामि धान्यद० । मन्त्रेणाष्टौ कपालान्युपधाय । तूर्णीं श्रीणि । ध्रुवोऽसीति स्थालीम् । ततो द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमानामावृत्त्या द्वादश कपालानि सरस्वतः । ततोऽष्टाव नेर्भगिनः । पिष्टान्युत्पूय तण्डुलानुपुनाति । अप उत्पूय स्थाल्यामानयति । पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तयाम् । व्यावर्तयाम् । इदं सरस्वतः । इदमग्नेर्भगिनः । प्रथममधिश्रित्य तण्डुलानोप्योचरात्रधिभ्रपति । प्रथमं पुरोडाशानामन्तारितत्सर्वेषाम् । प्रथमं तूर्णीमभिचार्य मन्त्रेणेतराणि । सरस्वत्यै जुष्टमधिवास्यामि सरस्वते जुष्टमभि० । अग्नये भगिने जुष्टमभि० । पूर्वचतोरदासनम् । प्रियेज्यासादनम् । प्रथमवर्जं यज्ञोऽस्मीति त्रयाणाम् । अयं यज्ञो ममाम्ने चतुर्होतृत्वात्सत्राभिमर्शनम् । प्रथमस्य पूर्ववत्प्रचारः । अनुमन्त्रणं च । सरस्वत्या अनुवृद्दिहि । सरस्वती यज्ञ । सरस्वत्या इदं० । सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्त्रायं पुनेयम् । सरस्वते अनुवृद्दिहि । सरस्वन्तं यज्ञ । सरस्वत इदं० । सरस्वतोऽहं देवयज्ययान्नादो भूयासम् । अग्नये भगिनेऽनुवृद्दिहि अग्नि भगिनं यज्ञ । अग्नये भगिन इदं । अग्नेर्भगिनोऽहं देव० ऋदो भूयासम् । न पार्षणहोमः । नारिष्टान्हुत्वा । तत्रो जुष्टात्सकृन्मकृद्गृहीत्वा । चितं च स्वाहा । चित्तायेदं० । चित्तिथ स्वाहा । चित्या इदं० । आकृतं च स्वाहा । आकृतायेदं० । आकृतिथ स्वाहा । आकृत्या इदं० । विज्ञातं च स्वाहा । विज्ञानायेदं० । विज्ञानं च स्वाहा । विज्ञानायेदं० । मनश्च स्वाहा । मनस इदं० । शकरोश्च स्वाहा । शकरोम्य इदं० । दर्शश्च स्वाहा । दर्शायेदं० । पूर्णमासश्च स्वाहा । पूर्णमासायेदं० । गृहश्च स्वाहा । गृह्य इदं० । रपंतं च स्वाहा । रपंतरायेदं० । प्रजापतिर्जघनिन्द्राय वृष्ट्ये प्रायच्छ्रुपः पृतनाभ्येष्टु तस्मै विशः समनवन्त सर्वाः स उप्रः स हि हव्यो वमूर स्वाहा । प्रजापत्य इदं० । खिष्टकृतादि । प्रथमवर्जं चतुर्ध्वरणं करोमि । दक्षिणप्रदानम् । गोमिथुननिष्कपद्रव्यमन्तर्वेद्यसाद्य । ब्रह्मन्त्रासीति । सहस्रप्रसमुमनशीयम्भणं तत्र मर० । तेन गोमिथुननिष्कपद्रव्येणा० । इदं वो गोमिथुननिष्कपद्रव्यं० । देवि दक्षिण उत्तानस्वाहीरसः प्रतिगृ-

ह्यस्तु । तेनामृतत्व० । अग्नाविष्णोरहमु० । सरस्वत्या अहमु० । सरस्वतोऽहमु० । अग्ने-
र्भागीनोऽहमु० । अग्न्यं दर्शपूर्णमासावारस्यमानं दर्शपूर्णमासावारस्यमानमग्न्यं संदशास्त
इत्यादि । यज्ञो नभून् यज्ञशाचमवर्जन् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

चतुर्होतृहोमः ।

दर्शपूर्णमासावारस्यमानश्चतुर्होतारं मनसानुदुव्याहवनीये समहं हुन्वाथ दर्शपूर्णमासा -
वारभते । यजमान आचम्य दर्शपूर्णमासावारममाणश्चतुर्होतारं होष्यामीति संकल्प्य
अस्मिन्चतुर्होतृहोमेऽप्यर्घुं त्वामहं वृण इति वृणुयात् । अप्यर्घुः—आहवनीयं विद्वत्
लौकिकायं जुहा० सक्तृदृहीतं गृहीत्वा । पृथिवी होता । शौरव्यर्घुः । रुद्रोऽग्नीत् ।
बृहस्पतिरुपवका । इति संततं मनसा जपित्वा । अयोपाशुजपः । वाचस्पते वाचो वीर्येण ।
सभृततभेनायक्षसे । यजमानाय ऋषम् । आसुनस्कररसै । वाचस्पतिः सोमं पिवतु ।
जजगदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा । इति वाक्यसः पाठश्च । वाचस्पतये ब्रह्मण इदं । अग्निं
पारिस्वजेत् । इति चतुर्होतृहोमः ।

अथ दर्शपूर्णमासाारम्भः ।

यजमान आचम्य प्राणानायस्य परमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शपूर्णमासाभ्या यक्ष्ये । तत्र प्रधानदे-
वता । तत्र पौर्णमास्याम् ।

१ अग्निः २ विष्णुः ३ आग्नीषोमी ।

अमावास्यायाम् । १ अग्निः । २ विष्णुः ३ इन्द्राग्नी । इति अर्सनयतः । सन्नयतः
पौर्णमास्या पूर्ववत् । अमावास्यायाम् अग्निः विष्णुः महेंद्रः । आपस्तम्बानां तु । पौर्ण-
मास्याम् । अग्निः प्रजापतिः ।

अमावास्यायामग्निः इन्द्राग्नी । इत्यसन्नयतः । सन्नयतस्तु पौर्णमास्यामग्निः प्रजापतिः
आग्नीषोमी ।

अमावास्यायामग्निः वर्षपर्यन्तमिन्द्रः । अनन्तरं महेंद्रः ।

अथ पौर्णमासयागः ।

संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैशुधाय पुरोडाशमेवादशाक्षपाठमनुविश्वसति ॥ १ ॥
समानतन्त्रमेके समामनन्ति ॥ २ ॥
समानतन्त्रपश्चादभ्येण प्रयोगो लिख्यते ।

यजमान आचम्य पवित्रपाणिः श्रीपरमेश्वरपीत्यर्थमैन्द्रवैमृधेन समानतन्त्र कुर्वन्पौर्णमासेन यक्ष्ये । इति प्रथमपौर्णमासयागे संकल्पः । द्वितीयादौ पौर्णमासेन यक्ष्ये इति सकल्प्य यथासूत्र यागं कुर्यादिति शम् ।

प्रथमपौर्णमासे व्याहृतिभिर्हवीषि आसादयेत् । संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेत् ।

इतीष्टयः ।

आधानप्रयोगमन्त्रज्ञाप्यम् ।

अहं वर्षं सजातानां विद्युतामित्र सूर्यः ।

इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति ॥ १ ॥

(आश्व० गृ० १ । २४ । ८)

भाष्यम्—कुलज्ञानाचारवपुर्वयोर्गौरहं सजातानां समानानां मध्ये वर्षं श्रेष्ठः श्रेष्ठ इति यावत् । विद्युतां प्रकाशवतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव इदम् इमं तम् । विष्टरम्, अधितिष्ठामि, अभितिष्ठामि, तं पुरुरमुदिश्य विष्टरवद्भ्रमम् । अभिलक्षीकृत्य अभिभूय वा तिष्ठामि, अथः कृत्वा उपर्युपविशामि, यः कश्चन मा माम् । अभिदासति, उपक्षीणं कर्तुमिच्छति दसु उपक्षये ।

अमृतोपस्तरणमसि ॥ २ ॥ (आ० गृ० १ । २४ । १२)

अमृतस्य उपस्तरणम् । आच्छादनमसि, अथवा अमृतं जलरूपम् । उपस्तरण-माच्छादनमसि ।

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ ३ ॥ (आ० गृ० १ । २४ । १३)

मित्रस्य चक्षुषा त्वा त्वां प्रतीक्षे अवलोकयामि मित्राधिष्ठितं चक्षुः अथवा मित्रस्य आदित्यस्य मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः । अथवा हे मधुपर्कं जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा स्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा अशुशुलोऽयमिति बुद्ध्युपादानाय मित्रशब्द-प्रयोग इत्याह “ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मित्रत्वाय ॥ तै. ब्रा. ३ । २ । ४ प्रेक्षे प्रतीक्षे एतावान्भेद उभयत्र ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेभिनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ॥ ४ ॥

(आ० गृ० १ । २४ । १४)

भाष्यम्—देवस्य त्वाशब्देन मधुपर्कं उच्यते, देवस्य सवितुः प्रसवे अम्पनुज्ञाय वर्तमानः देवेन सवित्रा प्रसूतः अश्विनोर्बाहुभ्यां न स्वाभ्याम् । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु पूष्णो हस्ताभ्याम् । न स्वाभ्याम् । पुषा हि देवानां भागधुग्मागपूरकः प्रतिगृह्णामि स्वी करोमि मधुपर्कमिति यावत् ।

मधुपर्कः—दधिमिध्रितं मधु दधिमिध्रितं सर्षिर्वा ।

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्वोपधीः ॥ ५ ॥ ऋ० सं० म० १ । १४ । ९ । १६

भाष्यम्—ऋत्वाद्ये ऋतां यज्ञमात्मन इष्टते यजमानाय पाता वायवो मधु माधुषोपितं कर्मकृते क्षरन्ति वर्षन्ति प्रपञ्चन्तीत्यर्थः । तथा विन्धवः स्वप्नशीला नयः समुद्रा मा मधु माधुषोपितं स्वर्गाय रमं क्षरन्ति, एवं नोऽस्मभ्यमोषधीः फल्गुकाकान्ता ओषधमध ताश्च माप्सीर्माधुषोपिताः सन्तु भवन्तु ।

मधुनक्तमुक्तोपसां मधुमत्पार्थिवै रजः ।
मधु धौरस्तु नः पिता ॥

भाष्यम्—नक्तं रात्रिनोऽस्माकं मधु मधुमती माधुषोपितकृत्प्रदा भवतु । उतापि चोपस उप.कालोपश्रितान्वहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवै रजः पृथिव्याः संबन्धी टोकोऽस्माकं मधुमन् माधुर्यविशिष्टकृत्प्रदो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता धौरुद्रोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमौ अस्तु सूर्यः ।
मार्धीर्मायो भवन्तु नः ॥

नः अस्माकं वनस्पतिर्मनानां पात्रयिता स्याभिमानी देवो मधुमान्माधुषोपितकृत्प्रदानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रपञ्चयित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य भेदकः सयिता च मधुमानस्तु । मायः अग्निहोत्रादर्थो धेनुश्च नोऽस्माकं मार्धीर्माधुषोपितेन पयसा युक्तौ भवन्तु ।

वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु ।
(आश्व० १ । २४ । १४)

वसवः एवा तान् गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु । एवं सर्वत्र ।

रुद्रास्त्वा प्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु ।
आदित्यास्त्वीं जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु ।
विभे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु ।
भूनेभ्यस्त्वा ।

भूनेभ्यः प्राणिनाभ्यस्त्वा त्वमुक्षिपामित्यर्थः ।

विराजो दोहोऽसि ॥ १ । २४ । १६

प्राणधारणादिगुणैः सत्त्वसौन्दर्येण विभिद्यता राजन इति चित्तजरास्य विराजो दोहः परिणाममारो रमः स त्वमसि तस्मात्तं प्राश्रम्यित्यर्थः ।

विराजो दोहमशीष ॥

हे उदक सं तां विराजो दोहं परिणाममारभ्य रममशीष अधुपे, श्यामुपायम् ।

मायि दोहः पद्यायै विराजः ।

किंच मायि विषये या पद्या पाद्या पादयो साधी सपर्यो तस्यै तदर्थं विराजो दोहः ।
मन्त्रसरकृतं नञ् नरोति शेषः ।

अमृतापिधानमसि । (१ । २४ । २१)

अमृतरूपमाच्छादनमसि । तस्मात्प्राणाचामीत्यर्थः ।

सत्यं यशः श्रीर्मायि श्रीः श्रयताम् । (१ । २४ । २२)

सद्य यश श्रीः मयि श्रयताम्, आश्रय करोतु इत्यर्थः ।

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ॥

प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय यागामनागामदितिं वधिष्ट ॥

अमृतस्य धीरस्य नाभिराश्रयः सुवितर्कं छन्दसि व्यथहिताद्येयुक्तेरुपसर्गस्य बौच-
मिलान्नान्वयः प्रयोचं ब्रवीमि, चिकितेषु, चेतनारते जना यूपम् इमा गाम् । मा वधिष्ट मा
श्रताम् । किंभूताम् अनागामनपराधाम् । अदिति देवमातर पयोदानात् । माता रुद्राणा-
मित्यादिस्पष्टार्थम् ।

यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सत्ता ।

तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सह ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । १)

हे अरणे त्वे त्वयि निमित्तभूताया सत्या शमीगर्भो योऽश्वत्थः स च तत्रा शम्भा
समेत आरुरोह समारूढ प्रवृद्धस्त तादृशमश्वत्थं ते तदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियै केतुभि-
र्यज्ञाहोर्लाञ्छनेरभिभ्रणान्दिनक्षयमाणसत्कारैश्च सह हरामि यज्ञभूमिवाचयामि ।

अत्र केतुभिरितिपदेन कौश्वेत्प्राणि इत्युक्त्वा तेषामपि अभिर्माः प्रयुज्यते ।

अश्वत्थाद्व्यवाहाद्धि जातामग्नेस्तनूं यज्ञियां संभरामि ।

शान्तयोनिं शमीगर्भमग्नये प्रजनयितथे ॥ १ । २ । १)

हव्यं वहतीति हव्यवाढमिस्तद्रूपोऽयमश्वत्थोऽश्वरूप धृत्वाग्नेस्तास्मिन्वृक्षे प्रविश्य सवत्स-
रमवस्थितत्वात्तस्मादश्वत्थाज्जातास्युपजामरणिं संभरामि सपादयामि । कीदृशीम् । अग्नेर्यज्ञिपत्
तनू छौक्रिवदाहपाकादि हेतुर्यज्ञिया तनू । अग्निरूपा तु या यज्ञार्हा शान्तयोनिं दाहप्र-
काशाचनमिव्यक्त्या शान्तामम्युत्पादकत्वेन योमिश्च शमीगर्भं शमीवृक्षेष्टिताश्वत्थवृक्षज-
न्दत्वेन शमीगर्भकीदृशीमरणिमग्नये प्रजनयित्वेऽग्नेरत्पादनाय संभरामिति पूर्वान्वयः ।

आयुर्मायि धेहायुर्व्यजमाने ॥ (आय० श्रौ० सू० ५ । १ । ४)

हे अरणे मयि यजमाने च आयुर्धारय, आयुष्मात् धुर इति अघ्युर्मायि धार्यते ।

वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्या परिस्रसा ।

स्पोनया विशन्तु नः ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० विधेया नराणा हितकारी वैश्वानरोऽग्निस्तस्याग्ने स्वरूपं पृथिव्यां परिस्तत्ता परितः, पारयत्य सिकता स्योन सुख यथा भरति तथा नोऽस्माक देवयजनमाविशतु ।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संजज्ञाने रोदसी संभूवतुः ।

ऊपान्कृष्णमवतु कृष्णमूपा इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठाः ॥ १ । २ । १

सा० भा० दिव सन्नधि यदिदमूपररूप पृथिव्या स्थापित पृथिव्या सन्नधि यददः कृष्णरूप चन्द्रमसि स्थापित तत्र यद्वृषद्वय सजज्ञाने सम्यगगच्छन्वौ रोदसी चावां पृथिव्यौ संभूवतु परस्परसंगते अभूताम् । तत्र यन्कृष्णरूप चानापृथिवीरूपमस्ति तदेतदपान् दिव स्वरूपभूतानगत रक्षतु । ते चोपास्तकृष्णमवन्तु । उभयोर्द्यावापृथिव्योः सर्वाधि यज्ञिय यज्ञयोग्यमशद्वयमिह देवयजन आगमिष्ठा आगच्छतु ।

ऊतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरो गुहाकार मारुरूपं प्रतीत्य ।

तत्ते न्यस्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥ ६ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे अग्ने त्वमारुरूप मूपकरूप स्वीकृत्य गुहाकार पर्यंतगुहाया आकारो यथा भरति तथोतीर्बिलानि कुर्वाण पृथिवीमचरो भूम्यां चरितगानसीति यत्तत्र न्यक्त निगूढ ते त्वदीय सारमिह देवयजने संभरत सपादयतो वय सवीरा पुत्रभूम्यसहिता शरद शत शतसहस्राकान्सयसरान् जीवेम सर्वा रा वीरे सहिता क्षत्रियमूर्धन्यसहिता इति वय राजन्यवान् ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य विशेषितरात्तथा प्रार्थना अर्पयुक्ता इति उच्यते । वीरशब्दोऽपि तत्रैव योद्धृतेमे रूढ । इत्यनवयम् ।

ऊर्जे पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम शरदः पुरुचीः ।

वध्नीभिरनुवित्तं गुहासु श्रोत्रं त उर्व्यसधिरा भरातः ॥ ७ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० पृथिव्या रस सारमूर्ज क्षीरा दिवसमान वल्मीकवपारूप संभरतो वय शत शरदो जीवेम । कीदृशी शरद पुरुची पुरुषाणि बहूनि भोग्यान्वञ्चन्ति सपादयन्तीति पुरुष्यस्तादृशी । कीदृश रस गुहसु भूतिद्वेषु वध्नीभिः पिपीलिकासदृशीभिरनुवित्तमनुक्रमेण लब्धम् । हे ऊर्जे तच्छ्रोत्रं त्वदीयश्रोत्रस्थानीयां वल्मीकवपामाह्वय वयमवधिरा अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया भूयासम ।

प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोपहत्यै सुवितं नो अस्तु ।

उपप्रभिन्नमिपमूर्जे प्रजाभ्यः सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि ॥ ८ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० या प्रजा प्रजापतिसृष्टास्तासां क्षुधिसारणाय नोऽस्मन्सन्धीद कर्दमरूप सुवितं सुपु प्रप्तमस्तु । येषमिदं यच्चोर्षत, उभय प्रजाभ्यः प्रजाधनुप्रभिन्नमत्यन्तसामंष्य यथा भरति तत्रैकीभूत तादृश सूदरस पद्मरूप गृहेभ्यो बहूनां नामायतनार्थमहरामि इष्टानयामि ।

यस्य रूपं विश्वदिमामविन्दद्गुहाप्रविष्टा सरिरस्य मध्ये ।

तस्येदं विहतमाभरन्तोऽम्बुद्वारमस्यां विधेम ॥ ९ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० पुरा प्रजापतिर्धस्य वराहस्य रूपं विश्वद्वार्यमाण इमां पृथिवीमविन्ददलभत ।
पीदसी सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्यान्तर्गुहा गोप्य स्थान पातालरूपं प्रविष्टाम् ।
तस्य वराहस्य विहतं पात्रोत्खातमिदं मूड्वन्मभरन्त आनयन्तो वयमस्या पृथिव्यामच्छ-
मद्वारं वैषधं यथा न भवति तथा विधेम कर्माण्यनुतिष्ठेम । सरिरं नाम सञ्चल जलम् ।

याभिरद्वन्द्वजगतः प्रतिष्ठासुर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम् ।

ता नः शर्कराः सन्तु सर्वाः ॥ १० ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० जगत स्नानरादे प्रतिष्ठायाश्चभूता विश्वजनस्य भर्त्री सत्पादिकारा सर्वजन-
स्य पोषयित्रीमिमासुर्वीयाभि शर्कराभिरद्वन्द्वदृढीकृतमान् प्रजापति । शर्करा क्षुद्रपाषाणाः ।

अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यमदम्यः संभूतममृतं प्रजासु ।

तत्संभरन्नुत्तरतो निधायतिमयच्छन्दुरिति तरेयम् ॥ ११ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० तद्विरण्यं तत्संभरन्सपादयन्तग्नेर्नामस्तानिनारण्योत्तरपार्श्वे तद्विरण्यं निधाय
द्वेष्याय रजतमतिप्रयच्छन्नहं दुरितिं दुर्गतिं तरयम् ।

अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निलाय ।

तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सतीराः ॥ १२ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे अग्ने त्वं यद्यदाश्वः सस्तदीयं रूपं च सम्पृकृत्वा देवेभ्यो निलाय गूढोप-
क्रम्य सवत्सरं निरन्तरमश्वथे स्थितवानसि । तत्तदा ते त्वदीयं नक्तमश्वथे निगूढं तेजः
सारमिह यज्ञभूमौ संभरन्तः सपादयन्तो षय सतीरा पुत्रभृत्यसहिता शतं शरदो जीवेम ।
अन्वार्थं पूर्ववदवगन्तव्यम् ।

ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह ।

त्वया वयमिपमूर्जे मठन्तो रायस्योपेण समिषा मदेम ॥ १३ ॥ (तै. ब्रा. १ । २ । १)

सा० भा० हे वनस्पते उदुम्बरवृक्ष ऊर्जो रसनिनिष्कातस्त्रिये पृथिव्या अध्युत्थि-
तोऽसि भूमेरूपारं प्ररूढोऽसि अतोऽस्माभिश्चिञ्चोऽपि पुन शतवल्श शतशाखायुक्तो
विरोह त्रिशेत्रेण प्रादुर्भूतः । त्वयोपकृता वयमिपमन्नमूर्जे रसं च मदेतो हर्षपुरं सरं प्राप्नुवन्तो
रायस्योपेण धनपुष्ट्या समीचीनाज्ञेन युक्ता मदेम पुनरपि हृष्पासम् ।

गायत्रिया ह्ययमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि ।

सोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुध्यै ॥ १४ ॥

देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।

ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरं स्तदवगन्धीय साक्षात् ।

सा० भा० हे सोम तृतीयस्यै दिवोऽधीमं लोकमारभ्य मणनायां तृतीयस्य दुलोकस्यो-
परि गयत्रिया हियमाणस्य गायत्रीदेवतया ब्रह्मदाहियमाणस्य ते तत्र यत्पर्णं भूमावपतत्सोऽयं.
पर्णः पलाशवृक्षः स च सोमपर्णाज्जात इति पर्णनामधेयेनैव प्रसिद्धः । तत्रस्तरगात्कारणात्सो-
मपीधस्यावर्धये सोमपानस्य सिद्धये हरामि त्वामिहानयामि । किंच पलाशवृक्षच्छायायामुप-
विश्य ब्रह्मवादं वदतामात्मनिपयं संवादं कुर्वता देवाना संबन्धं ब्रह्मनादं यद्यस्मात्कारणात्त्वमुपा-
शृणोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि । अत एव सुश्रवा इति नाम्नेन त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि
तत्तस्मात्कारणात्प्रदानयने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्चसमाविशतु । तत्तादृशं पर्णाख्यं संभरन्नहं ब्रह्म-
वर्चसं साक्षादवरुन्धीय विलम्बमन्तरेण प्राप्तवाम् ।

यथा ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिः ।

तामिमामप्रदाहाय शमीं शान्त्यै हराम्यहम् ॥ १५ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे शमीवृक्ष ते तद्वीथया यथा शाखया प्रजापतिः स्वसृष्टस्याग्नेर्हेतिं
प्रदाहरूपमायुधमशमयत्तामिमां शमीं पूर्वस्य दाहस्य शान्त्या इत ऊर्ध्वमप्रदाहाय च हरामि
यज्ञभूमावानयामि ।

यत्ते सृष्टस्य यतो विकङ्कन्तं भा आर्च्छज्जातवेदः ।

तया भासा संमित उहं नो लोकमनुप्रभाहि ॥ १६ ॥

सा० भा० हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य यतः शीघ्रं गच्छतस्ते तत्र मा या दीतिर्विकङ्क-
तवृक्षमाच्छेत् प्राप्नोत्तया भासा संयुक्तः सन्नोऽस्मदर्धमुरु विस्तीर्णं लोकं स्थानमनुप्रभाहि
अनुक्रमेण प्रकाशय ।

यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दज्जातवेदो मरुतोऽद्रिस्तमयित्वा ।

एतत्ते तदशनेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेह ॥१७ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे जातवेदः पुरा कदाचिन्मरुतो देवा चिद्वेपादद्भिस्त्वदीयां ता ज्वालां तम-
यित्वा शमयित्वा म्बानि प्राप्य तान्तस्य म्बानि प्राप्तस्य ते तत्र यद्बृहदयमाच्छिन्दंस्तदेतत्ते
हृदयमशनेः सकाशादहं संभरामि । छिन्नस्य हृदयस्याशनौ प्रविष्टत्वात् । ततः संभरणं,
युक्तम् । तस्य हृदयस्य मया संभृतत्वादिह देवयजने हेऽग्ने त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयो
हृदययुक्तश्च भव ।

यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् ।

तत्पुष्करस्यायतनाद्धि जातं पर्णं पृथिव्याः प्रथमं हरामि ॥१८॥ (१ । २ । १)

सा० भा० जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रतिष्ठामाधारभूतामूर्धो लब्धुकामः प्रजापतिः
सरिरस्य मध्ये प्रलपकाढीनजलस्यान्तर्गतपुष्करपर्णमपश्यत्तत्पुष्करस्य पर्णं हरामि देव-
यजनभूमौ नयामि । कर्द्वशमायेतनाद्धि जलमध्ये निमग्नादधाराद्दुत्पन्नम् । दिशन्तो ब्राह्मण-
प्रसिद्धिं सूचयति । तथा पृथिव्या, प्रथमभूमोर्विस्तारस्थानम् ।

शं त्वा समभरं जातवेदो यथाशरीरे भूतेषु न्यक्तम् ।

स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उरुं नो ज्येष्ठमनुनेपि विद्वान् ॥ १९ ॥

(तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० हे जातवेदो ये त्वामृदिजः समभरन्तमारयुक्तं कृतवन्तः । कीदृशं त्वं भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तच्छरीरमनतिक्रम्य न्यक्तमौदर्यामिच्छेत्पेण निगूढं स तादृशत्वं संभृतः संभारयुक्तः प्रजाभ्यः शिवः प्रजानां मुखप्रदो भूत्वा सीदेद् देवयजनस्थानमुपाविश । विद्वान्सर्वलोकाभिज्ञस्त्वं नोऽस्मदर्थं मुरुं प्रिस्तीर्णं लोकमनुनेष्वनुक्रमेण सपादय ।

उद्धन्यमानमस्या अमेध्यमपपाप्मानं यजमानस्य सन्तु ।

शिवा नः सन्तु प्रदिशथतस्रः शंनोमाता पृथिवी लोकसाता ॥ २० ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० अस्याः पृथिव्याः संवन्धि यत्स्वानं निष्ठीवनादिभिरुपहतत्वादमेध्यं यज्ञयोग्यं तदिदानीमुद्धन्यमानं सद्यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राणादि चतस्रः प्रकृष्टा दिशो नोऽस्मान्प्रति शिवा सुखप्रदाः सन्तु लोकसाता लोकसातयेऽपस्यलभावः पृथिवी माता नोऽस्माकं शं मुखं करोतु ।

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिस्रवन्तु नः ॥ २१ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० आपो देवीरिमा जनदेवता नोऽस्माकमभिष्टयेऽमीष्टप्रारथ्यं पीतये पानाय शं भवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किंच नोऽस्माकं शं मुखं सपादयितुं योः दुःखं पृथक्त्वं चाभि-
स्रवन्तु सर्वतः प्रवर्तन्ताम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामि ॥ २२ ॥ (तै० सं० १ । १ । ४)

ब्रह्मणव्याख्यानम्—देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानमध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । ब्रह्मणे प्राणाय प्राणभूताय ब्रह्मणे जुष्टं निर्वपामीत्याह । ब्रह्मण एवैनां जुष्टं निर्वपति ।

सा० भा० एतान्नीहीन् (तण्डुलान्वा) प्रियं हविर्विधा भवति तथा निर्वपति एवं चतुर्ध्वपि मन्त्रेषु खडगन्तव्यम् ।

प्रवेधसे कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवान्यजे हेड्यानस्त्राहा ॥ २३ ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० वेधसे कर्मद्वारा जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्पज्ञाय मेध्याय यज्ञयोग्याय वृषभाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामाना वर्षपित्रे वह्नये वन्दारु वचो नमस्तारतील वाक्यमस्माभिः प्रारब्धम् । प्राणिनां यतो यन्मात्सर्यकाम्यं तत्तस्मान्नोऽस्माकमभयमस्तु । देवान्कोशयोग्या-

नस्मद्भिरोधिना देवानरयजे विनाशयामि । “ न ममेति स्वस्वताया (स्वसत्ताया) निवृत्तिमपि कीर्तयेत् ” इतिवार्तिककारोक्त्वा यजमानेन सर्वत्र उदेश्यागौ वक्तव्यौ । सूत्रकारास्तत्र न सूत्रपात्रभूवुरित्यपरम् ।

चित्रियादश्वत्यात्संभृता बृहत्याः शरीरमभिसंस्कृताः स्थ ।

प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिस्रस्त्रिवृद्धिमिथुनाः प्रजात्यै ॥ २४ ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० ग्रामतडागादिचित्रभूतः प्रसिद्धोऽश्वत्थिचित्रियः । हे समिधो यूयं चित्रियादश्वत्यात्संभृता मया संपादिता अत एव बृहत्यो महत्यः पूज्यास्तथा शरीरमभिसंस्कृताः स्थ चरुमते महत्याभ्ये विवर्तनेन कृत्स्नं स्वशरीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किंच प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेण प्रादेशमात्रेण संमितास्तुर्यास्तादृश्यास्तिस्रः समिधस्त्रिवृद्धिर्भविष्यदाहवनीयादिरूपेण त्रिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजोत्पादनार्थं मिथुनीभूताः ।

समिधाऽग्निं दुवस्यत घृतैर्वोधयतातिथिम् ।

अस्मिन्हव्या जुहोतन स्वाहा ॥ २५ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे ऋत्विजोऽनया प्रक्षिप्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत अतिथिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनीयमेनमग्निं घृतैर्वोधयत दीपयत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींभ्या जुहोतन सर्वत्र जुहुत ॥

उपत्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुपस्व समिधो मम ॥ २६ ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० हे हर्यत भजनीय बहे हविष्मतीर्ब्रह्मोदनाख्यहविष्मत्यो घृताचीर्वृताच्यो घृतसंपृक्ता एताः समिधस्त्वामुपयन्तु । मम समिधो जुपस्व प्रीत्या सेवस्व ।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठथ ॥ २७ ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्टवयुक्त बहे त तादृशं सर्वकर्मसु प्रसिद्ध त्वां समिद्धिर्घृतेन च वर्धयामसि वयं वर्धयामः । हे यविष्ठथ युवतमाग्ने बृहच्छोचा महत्त्वं यथा भवति तथा दीप्यस्व ।

प्रजा अग्ने संवासयाशाथ पशुभिः सह ।

राष्ट्राप्पस्मा आधेहि यान्यासन्सवितुः सवे ॥ २८ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० तत्राग्निशब्देनाजः संबोध्यते तस्याग्निशब्दवित्वात् । “ आग्नेयी वा एषा यदजा ” इति श्रुत्यन्तरादग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाच्च । हे अग्नेऽजात्मन्प्रजा अस्मदीयाः पशुभिः सहाशा दिवर्तिनः प्राणिनश्च संवासय संवासनेन पाठय । यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे परमेश्वरस्याज्ञाया पूर्वमासस्तानि राष्ट्राणि अस्मै यजमानायाधेहि सर्वतः संपादय ।

शक्करिमिन्धान उभौ लोकी सनेमहम् ।

उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वाति मृत्युं तराम्यहम् ॥ २९ ॥ (तै० ब्रा० १।२।१)
सा० भा० अहं शक्के काष्ठलेहीः (काष्ठशकलः) अग्निमिन्धानः प्रञ्चालयन्नुभौ
लोकावेतल्लोकपरलोकौ सने संजयेयम् । तयोरुभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वा समृद्धो भूना मृत्युमहमति-
शयेन तरामि ।

जानवेदो भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते ।

अग्निमश्वत्पादधि हृष्यवाहं क्षमीगर्भाज्जनयन्वो मयोभूः ॥ ३० ॥ (१।२।१)
सा० भा० हे जातवेदो ब्रह्मोदनिकाग्ने भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्या-
मिरूपमिह सिञ्च अनयोरस्थोर्निषिञ्च । यद्वेतस्तपसोऽस्मात्संतपनाञ्जनिष्यत उत्पस्यते
तादृश रेत सिञ्चेति पूर्वश्रान्वयः ।

अयं ते योनिर्ऋत्विषो यतो जातो अरोचथाः ।

सं जानन्नप्र आरोहाथा नो वर्षया रयिम् ॥ ३१ ॥

सा० भा० हे जनयितव्याग्नेऽपमरणिद्वयस्यते तत्रोत्पत्त्यर्थमृत्विषो योनिर्ऋतुयुक्तमुप-
त्तिस्थान यतो योनिर्जातसन्नमरोचथा लोके दीप्तिमान्नासी । योनिगेतदरणिरूपं जानन्ना-
रोह । अथानन्तर नोऽस्माक रयिं धन वर्षय ।

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रं शोचिरमर्त्यः ।

शुचिः पावक ईक्ष्यः ॥ ३२ ॥ (तै० ब्रा० २ । ४ । १ ।)

सा० भा० अयमग्नी रक्षांसि प्रतिषेधति । कीदृशोऽग्निः शुक्रशोचिः निर्मलदीप्तिरमर्त्यो
मरणरहितः शुचिः शुद्ध पावकोऽन्धेषामपि शोधक ईक्ष्यः स्तुत्यः ।

मही विश्वत्नीं सद्ने ऋतस्पावाची एतं धरुणे रयीणाम् ।

अन्तर्वत्नीं जन्यं जातवेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगाम् ॥ ३३ ॥ (१।२।१)

सा० भा० रयीणां धनानां धरुणं धारयिष्ये हेऽरणी मही, महत्यो पृथ्वीये विश्वानी
प्रजानां पाठयिष्ये पावर्वाची अभिमुख सत्यौ ऋतस्य सद्ने यज्ञस्य स्थाने एतमागच्छतम् ।
अन्तर्वत्नीं गर्भिण्यौ युवा जन्य जनयितारमग्निं जातवेदस जाताना वेदितारमध्वराणां
पुरोगां यज्ञानामप्रगामिण जनयथ उत्पादयतम् ।

दोषा च ते दुग्धभृच्चोर्वरी ते ते भागधेयं प्रयच्छामि ॥ ३४ ॥ (आ०श्रौ०

सू० ५।८।७)

+ ये अरणी दोषा दुग्धभृन् । उर्वरीति द्विनचनार्थ एतवचनमार्थम् । दोषा काम-
रणसमर्थे दुग्ध दुग्धनद्राकृष्ट मथितमित्यर्थः । अग्निं विभर्तीति दुग्धभृन् । उर्वरी विपुल-
सामर्थ्ये ते ते प्रसिद्धे अरणी ते तुम्य प्रयच्छामि ।

+ एतच्चिह्नद्विव भाष्य वाजसनेयपदिनाभाष्येऽग्निः पाठकापाहः भीभरशर्मभिः कृतमित्या-
वेद्यामि ।

आरोहत् शकरीर्ममते नात्र आयुषा वर्चसा सह ।

ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरा समां दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यज्ञे ॥ ३५ ॥
(तै० ब्रा० ३ । २ । १)

सा० भा० हेऽरणी मम मदीयाः शकरीः शक्तियुक्ता अङ्गुल्यो याः सन्ति तासां दशतं दशसंख्यायुक्तवर्गमारोहत् । हे अग्नेऽरणिगर्भस्य त्वमपि ऋणेन यज्ञेनायुषाऽस्मदीयेन दीर्घायुष्येण वर्चसा बलेन दशतमारोह । वयं ज्योत्सर्द्धकालं जीवन्त उत्तरामुत्तरा समा-मुत्तरोत्तरसंबन्धे विच्छेदमन्तरेण दर्शं पूर्णमासं च यज्ञं यथा यज्ञे यथा यजाभि तथा स्वमारोहेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ऋत्वियवती स्यो अग्निरेतसौ गर्भं दधायां ते चामहं ददे ।

तत्सत्यं यद्वीरं विभृथो वीरं जनयिष्यथः ।

ते मत्प्रातः प्रजनयिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः ।

प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके ॥ ३६ ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० हेऽरणी युवामृत्वियवती ऋतुः प्रातोऽस्येवृत्वियो योनिः स ययोररण्योस्ते ऋत्वियवती प्रजननाभिमुखगर्भवत्यौ अग्निरेव रेतोरूपेण गर्भो ययोस्ते अग्निरेतसौ तादृशौ स्यो भवथः । तादृशौ युवां गर्भं दधायां गर्भं पोषयन्तं ते तादृशौ चो युवामहं दद आ-दत्तवानस्मि । ते युवां वीरं कर्म सुशूरं पुत्रं विभृथो धारयथः । अतो वीरमेव जनयिष्यथ इति यत्सत्यं न तु मिथ्या । ते युवां मन्मतो निमित्तभूतात्प्रातः प्रजनयिष्येथे पशुः प्रातः काले सर्वथा वह्निसुत्पादादिष्यथः । प्रजाते वह्निसुत्पादितस्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं कारिष्यथः अतःसर्वे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्यामीति शेषः ॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।

मयि प्रजां मयि वर्चो दद्यान्परिष्ठाः स्याम तनुवा सुवीराः ॥ ३७ ॥

(तै० सं० ५ । ७ । ९)

सा० भा० अग्ने परकीयस्याग्नेधपनात्पूर्वगग्निं स्वकीयं पूर्वसिद्धं वरिणं गृह्णामि स्वात्म-न्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वी करोमि किमर्थं धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनभृत्या (वीर्या) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात्प्रजामुत्पत्स्यमानां पुत्रादिका मयि स्थापयामि । वर्चः शारीरं बलं च मयि स्थापयामि । सुवीराः शोभनपुत्रभृत्योपेता वयं तनुवा मदीयेन शरीरेण सहा-रिष्यार्हिसारहिताः स्याम ॥

यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्या मर्त्या आविवेश ।

तमात्मन्परिगृह्णीमहे वयं मासो अस्मा अवहाय परागात् ॥ ३८ ॥

(तै० सं० ५ । ७ । ९)

सा० भा० हे पितरः पाळका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रियविशेषा अमर्त्यो मरणरहितोः योऽग्निर्हस्तन्तर्हृदयावयवेषु मय्य मर्त्यान्मरणयोग्यानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं यममात्मपरिगृह्णीमहे स्वशरीरं पृथग् धारयामः । सोऽग्निरस्मानवहाय परित्यज्य मा परागा-
द्व्यग्र मा गच्छतु ।

चयनप्रकरणस्थे इमे ऋचे उच्छ्रय्य भगवता आपस्तम्बेन आधानप्रकरणे अश्वर्युः यजमानयोर्जपार्थं विहिते । तत्र चक्रनात्पूर्वमित्यत्र आधानात्पूर्वमिति व्याख्येयम् ।

अपेतं वीतं विद्य सर्पता नो येऽत्रस्थ पुराणा ये च नूतनाः ।

अदादिदं यमो वसानं पृथिव्या अक्रन्निर्मं पितरो लोकमस्मै ॥ ३९ ॥

(तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० यमपुराणाः संबोध्यन्ते । हे यमपुराणा अत्रास्मिन्देशे पुराणा ये मयं स्यान्त-
नाश्च ये पूयं स्थ ते सर्वेऽप्यतो देशादपेतापगच्छत । वीतं परस्परं विपुक्ता गच्छत पुनरपि विदुर-
सर्पत । यमो राजेदमवस्थानमदाद्यजमानाय दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानविशेषमस्मै
यजमानार्थमक्रन्कृतवन्तः ।

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥ ४० ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे सिकतेऽग्नेर्भस्म भासमानहेतुस्त्वमसि तथाग्नेः पुरीषं पूरणहेतुस्त्वमसि ।

संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात् ॥ ४१ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हे ऊप संज्ञानं सम्पन्नज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धास्यहेतुश्च त्वमसि ते
त्वदीयं यत्कामधरणं सामर्थ्यं तन्मम्यपि भूयात् ।

यददधन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्तु ॥ ४२ ॥ (तै० ब्रा० १ । १ । ३)

नाथं मद्भस्तथापि सूत्रकारेण ऊपनिषपनानन्तरं स्थानं विहितं तत्प्रकारोऽयं ब्राह्मणे
विधीयते । यत् अदः इदं भूसांरं दृश्यमानं चन्द्रमसि कलङ्करूपं कृष्णं तस्माद्भूसांरत्वाद्-
पाणां निषपनशाले ताकृष्णरूपमत्र तिष्ठतीति ध्यायेत् । तथा सति शुभोक्तसंबन्धिन्पूजे भूलो-
कसंबन्धिनि कृष्णे चाग्निराहितो भवति । इति विद्यारण्यचरणा वमापिरे ॥

उदेद्ये अपि मातुः पृथिव्या विश आविश महतः सघस्थात् ।

आसुं स्वा ये दधिरे देवयन्तो हव्यवाहं भुवनस्य गोपाम् ॥ ४३ ॥

(आ० श्रौ० सू० १५ । ९ । ८)

+ हे अग्ने ! अधिमातुः पृथिव्या उदेहि उद्वच्छ । तथा सघस्थात् पृथिव्या सह निय-
मानान्महत उदकात् 'महदित्युदकनाम । इति निघण्टविकराजसंख्याकोदकनामसु पठितम् ।
विश गच्छ । आविश आगच्छ । निरङ्कुशप्रप्रेतोनास्तुना बहिरुपमीयते । वडवानलस्यो-
दधौ श्वितिः प्रसिद्धा भुवनस्य गोपां रक्षक हव्यवाहं त्वां देवयन्तो यजमाना आसुं आसु-
न्ति विदारपति पापानीत्यास्तुस्त पापविदारणं त्वा दधिरे आश्रितवन्तः ॥

यत्पृथिव्या अनामृतं संवभूव त्वे सचा ।

तदग्निरग्नयेऽददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् ॥ ४४ ॥

(आप० श्रौ० सू० ५ । ९ । ८)

+ यत्पृथिव्या सचा सहानामृतममरणधर्मकं निर्जलं वा वल्मीकं त्वे अग्नस्मै कीट-
सर्पाद्यैः संवभूव उदपचत । तद्वल्मीकवपासंभाररूपमग्निर्लक्षणया तदुपासको यजमानः
अग्नयेऽग्न्यर्धमददादगृह्णात्तस्मिन्वल्मीकजप, रूपसंभारेऽयमग्निराधीयतां स्थाप्यताम् ।

उत्समुद्रान्मधुमा५ ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतरां दधानः ।

अमी च ये मधवानो वयं चेपनूर्जमधमत्संभरेम ॥ ४५ ॥

(आप० श्रौ० सू० ५ । ९ । १०)

+ समुद्रादग्निदासिनो हृदात् साम्राज्याय साम्न ज्यं प्रतराम् उच्छ्रितरं दधानो धारयन्
मधुमान् मधुरसस्युत ऊर्मिस्तरङ्ग उदागात् ऊर्ध्वमयात् । तैमधमदकम्यम् ऊर्जं बलवन्तमिषं
रसं येऽमी मधवान इन्द्रप्रमुखा देवा धनवन्तो वा वयं च संभरेम पूर्येम । अनेन संभारे
स्थापितेन वहिना बलवद्रसोपलब्धिरिति तात्पर्यम् ।

इयत्यग्र आसीः । ४६

+ हे बराहविहते मृत्क्षेत्रे अग्रे सृष्टयुत्पत्तिकाले त्वमियतीं प्रादेशमात्रपरिमाणा आसीः ।

अदो देवी प्रथमाना पृथग्यदेवैर्न्युसा व्यसर्पो महित्वा ।

अह५ हयाः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्यजयो लोकान्प्रदिशश्चतस्रः ॥ ४७ ॥

(आप० श्रौ० सू० ५ । ९ । ११)

+ प्रथमाना विस्तृता देवी दीप्यमाना पृथिवी देवैः पृथङ्न्युसा स्थापितेति यदंदः
मृत्स्यं वा तत्र महि यशो व्यसर्पः व्यमृपद्रमयपदित्यर्थः । त्वं शर्कराभिरहं हया दृढा अमू-
रयं त्रिविष्टप्यजयस्त्रिविष्टपे स्वर्गे भवो दिव्य इति यावत् जयश्चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्स्थान्
लोकान् व्याप्नोतीति शेषः ।

ऋत५ स्तृणामि पुरीपं पृथिव्यामृतेऽध्यग्निमादधे सत्येऽध्यग्निमादधे ॥४८॥

(५ । १० । १)

+ ऋतं सत्यस्वरूपं संभारं स्तृणामि, प्रथयामि । पृथिव्यां बराहविहतादिमृदि विद्यमानं
पुरीपं मलभूतभागम् ऋतेऽध्यग्निमसौ तथा सत्येऽध्यग्निमादधे स्थापयामि । समारान्तर्गतम-
शुचिपदार्थं बहौ विनाश्य सत्यं शुद्धपदार्थं प्रथयामीत्यर्थः ।

संयावः प्रियास्तनुवः संप्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु

संप्रियः । संप्रियास्तनुवो मम ॥ ४९ ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । १ ।)

सा० भा० हे वानरपत्यं समारा वो युष्माकं याः प्रियास्तनुवस्तः समृज्यन्तमिच्छस्मि-

त्रेव कार्यं प्रवर्तन्ताम् । तथा वो युष्माक प्रियाणि हृदयानि च ससृज्यताम् । तथा वो युष्माक प्रिय आत्मा जीमथ ससृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवोऽपि ससृज्यताम् । एक-
स्मिन्कार्ये प्रवर्तन्ताम् । ऋत्विग्भि सह शरीरमह्वत्म् ।

सं वः सृजामि हृदयानि ससृष्टं मनो अस्तु वः ।

ससृष्ट प्राणो अस्तु वः ॥ ५० ॥ (१ । २ । १ ।)

सा० भा० हे वानस्पय समारो वो युष्माक मनो वचथ ससृष्टमस्तु । हृदयत्रयधेन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षित । मनोमकथेन कार्येभ्यैकमलयम् । तथा वो युष्माक प्राणश्च ससृ-
ष्टोऽस्तु । अनेनैकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता ।

प्राय ब्राह्मणगतामन्त्रा आपस्तम्बेन पुन सूत्रे पठ्यते । सहितागतास्तु न पठ्यते सहिताया ब्राह्मणे च विद्यमानांऽपि पुनर्न पठ्यते । यथा सत्राय प्रिया इति मन्त्र उभयत्र सहितायां ब्राह्मणे च पठितस्तथापि सूत्रकारेण प्रतीकमात्र गृह्यत्वा सहितास्मोऽयमिति ध्वनितम् । ब्राह्मणक्रमोऽपि अयथाकृत इत्यत्र स्वतन्त्रकृपिरेन प्रमाणम् ।

इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वार्चानेरधिजातवेदाः ।

सगायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्य वहतु मजानन् ॥ ५१ ॥

(तै० ब्रा० १ । ४ । ४ ।)

सा० भा० जातवेदा उपश्रसर्वजगदभिज्ञोऽग्नि स्वाद्योने स्वकीयान्कारणादितोऽरणे प्रथममुपन । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयेण सहकारिणा देवा हविश्च प्रकर्षेण जानन्नस्पदीय हव्य देवेभ्यो वहतु ।

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिवि याः पृथिव्याम् ।

तामिः संभूय सगणः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ ५२ ॥

(आ० श्रौ० सू० ५ । १० । १३)

+ हे जातवेद । हे अग्ने यास्ते तवान्तरिक्षे दिवि पृथिव्या च तव शिवा पदप्राणकारिण्यस्तनुवस्तत्र शरीराणीत्यर्थ । तामिरतनुभि समभूयैकीमूय सगण, ससमूह सजोषा मुशीतो भूत्वा हिरण्ययोनिर्हिरण्यस्य योनिर्निदान तत्र हव्य हविर्द्रव्य वहैर्द्रवरूपादि-
देवता प्रापयेत्यर्थ ।

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वच वैश्वानरमप्सुपदं सुचर्विदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविधीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुत्रियं दधुः ॥ ५३ ॥

(आ० सू० ५ । १० । ४)

+ देवास देवा इह सुत्रियं च द्रमाह्लादक च द्ररथमारुह्यदकरथयुक्त हरित्वच मनोहारि शरीर वैश्वानर विश्वेषा नराणा हितकृतमप्सुपद कार्यभूतनृते निवसत सुचर्विद स्वर्गोत्तार विगाह दुष्प्रेतस्य तूर्णिं त्वराशील तविधीभि सर्वप्रकारकवलयैऽनृत युक्त भूर्णिं पोषक मुक्षिय शोभनमग्निं दधुर्धारयामासु ।

चित्तिः स्रुचिचत्तमाज्यं वाग्वेदिः आधीतं बर्हिः केतो अग्निः विज्ञातमग्निः
वाक्पतिर्होता मन उपवक्ता प्राणो हविः सामाध्वर्युः ॥ ५४ ॥
(तै० आ० ३ । १)

सा० भा० आदौ सिसृक्षुः प्रजापति सृष्टयर्थं केन विधानेन आध्यामिकेनेष्टयान् ।
तथागवर्तिन स्तुगादय एतेषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते । अत्र चित्तिचित्तशब्दाभ्यां निर्विक
ल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्त करणवृत्तिभेदौ विवक्षितौ, वाक्प्रसिद्धा आधीत
उच्चार्यमाण केतविज्ञातशब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयते । वाक्पति-
शब्देन वाक् प्रवर्तक कण्ठतादिस्यानेषु सयुज्यमानो वायुरुच्यते । मन प्राणौ प्रसिद्धौ ।
सामशब्देन तद्धेतुवर्णोच्चारणशक्तिरुच्यते । एव चियादयो दश शरीरगता पदार्थविशयाः
स्तुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादका । अग्निशब्दद्वयेन आहवनीयगार्हपत्यौ विवक्षितौ ।
उपवक्तृशब्देनानुबचनकर्तृहाम । प्रैपरक्ता मैत्रावरुणो विवक्षित । यद्वा प्रोक्षणादि-
श्वनुज्ञाया पृष्टाया ब्रह्मा समीपे स्थित उ० प्रोक्षेत्यादिना तदनुज्ञा वक्ति तस्मादयमुपवक्ता ।
चित्यादय शरीरगतपदार्थाः स्तुगादिरूपा इतिवाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे स्तुगादीना
होमसाधनानां दशानामभिहितत्वं दश होतेत्युच्यते ।

सहाग्नेऽग्निना जायस्व सह रथ्या सह पुष्ट्या सह प्रजया सह पशु-
भिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ ५५ ॥ (आ० श्रौ० सू० ५ । १० । ९)

+ हे अग्ने ! अग्निना मध्यमानवह्निना सह रथ्या धनेन सह पुष्ट्या पोषणेन सह
प्रजया सतत्या सह पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ब्राह्मेण तेजसा सह जायस्वोपति उभस्व । रथि-
पुष्टिप्रजापशुब्रह्मवर्चसानि मद्य देहीत्यर्थः ।

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजा रथिमस्मासु धेह्यजस्रो दीदिहि नो दुरोणे ॥ ५६ ॥

(तै० ब्रा० २ । ५ । ८)

सा० भा० हे जतवेद पुनरपि त्वमुपावरोहारण्यो सकाशाद्भूमावतर । अवतीर्य च
प्रजानन्नस्य देवरेद हविरिति प्रकर्षेण जानन्नोऽस्मदीय हव्य देवेभ्यो वह प्रापय । आयुरा-
दिक्रमस्मासु सपादय । अजस्रो निरन्तर वर्तमानस्व नो दुरोणेऽस्मदीये गृहे दीदिहि दीप्यस्व ॥

पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीत् बृहस्पतिरुपवक्ता ॥ ५७ ॥

(तै० ३ । २)

सा० भा० तत्र पृथिव्यादय प्रसिद्धा तथा होत्रादयश्च उपवक्तृशब्देन समीपे स्थिताः
तत्कर्मस्वनुज्ञानानो ब्रह्मा विवक्षित ।

अग्निर्होता अभिनाध्वर्यु त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्ता ॥ ५८ ॥

(तै० आ० । ३ । ३)

सा० भा० अन्यादयः प्रसिद्धा ब्रह्मर्ष्यु प्रतिप्रस्थाता वेत्येवमध्वर्युद्विजेन होतृपञ्चकं पूर्णोवम् । अस्य मन्त्रस्य पञ्चहोतृमन्त्र इति याज्ञिकसमाख्या तस्मात्कथं पञ्चमिति चेदध्वर्युद्विजेनेति गृहाण इति भाष्यकार ।

सूर्ये ते चक्षुः वातं प्राणः धां पृष्ठम् अन्तरिक्षमात्मा
अङ्घ्र्येऽङ्गम् पृथिवीं शरीरैः ॥ ५९ ॥ (तै० आ० ३ । ४)

सा० भा० अस्य विनियोगः पशुबन्धावुत्तरतदनुसारेण विद्यारण्यैर्भाषितोऽयं मन्त्रः । हे पशो योऽयं सूर्यः स ते चक्षुः यो वायुः स ते प्राणः या धीः स पृष्ठभागः उपरिवर्तित-
सामर्थात् । यदिदमन्तरेक्ष तत्रदीपो जीवात्मा मध्यमर्तित्वसामर्थात् । यानि हृदयादीनि
अङ्गानि तैः यज्ञं संपादयतीति शेषः । यानि अन्यानि अस्पृष्टादीनि शरीरगतानि तैः
पृथिवीं प्राप्नुहि इति शेषः । यजमानपक्षेऽपि अयं योजयितुं शक्यः पशुस्थाने यजमान इति
संबोधनीयम् । प्रकृते यजमानपक्षे एव योजनीयं कुन इति चेत् । आधाने “ अथ
चतुर्होतृव्यजमान वाचपति ” इति आपस्तम्बेन तत्र विनियुक्त्वात्-चित्तिं सुगित्वादि-
पञ्चानुनाकाश्चतुर्होतार इति याज्ञिकसमाख्या । विद्यारण्यास्तुभयथा समापिरे ।

महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा अग्रीत् ।
अच्युतमना उपवक्ता । अनाधृष्यश्रामतिधृष्यश्च यज्ञस्या-
भिगमौ । अयास्य उद्राता ॥ ६० ॥

सा० भा० महाहविः सत्यहविः अच्युतपाजाः अच्युतमना अनाधृष्यः अप्रतिधृष्यः
अयास्यः एते सप्तपेशो महर्षयः । तन्महर्षिस्वरूपा अनया होत्रादयः यज्ञस्य सौमयास्य
अभिगमौ अभित उद्रातुः पुरस्तात्पश्चाच्च गृहीतप्रस्तपप्रतिहारभगौ गावेत इति प्रस्तोतु-
प्रतिहर्तावभिगमौ । होताध्वर्युराग्रीधो ब्रह्मा प्रस्तोता प्रतिहर्ताद्रातेति सप्तसरयाका ह्येभुः
निष्पादका अत्रोक्ताः । अयं मन्त्रः सप्तहोतृव्युच्यते ।

अजन्मभिः पूर्वेः पूर्वैभ्यः पवमानः शुचिंः पावक ईक्ष्यः ॥ ६१ ॥
(आप० श्रौ० सू० ५ । ११ । १२)

+ पूर्वैभ्यः पूर्वक्षिरततः पवमानः सत्यशुद्ध शुचिर्दिव्यमानः पावकोऽपस्य शोधक
ईक्ष्यस्तुत्योऽग्निरजन् प्रादुरभूत् ।

प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिभि पूण्यः पोषेण मयम् ।
दीर्घायुत्वाय शतशारदाय शतं शरद्भ्यः । आपुषे वर्धने
जीवात्वे पुण्याप ॥ ६२ ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । ११)

सा० भा० हे अग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वानभिर्द्वर प्राणिभि शानं करोमि ।
तथा पूण्यो देवस्य पोषेण सानर्थेन चाऽभिप्राणिभि । किन्तु न मरम् । मम शतशारदाय
दीर्घायुत्वाय शतसत्त्वरपरिमितं पक्षीर्ष्युस्तपिद्वये । किंच न मरम् ; शतसत्त्वा-

हेम्य. संरसरेव्य ऊर्ध्वमप्यायु सिद्धये वर्धते वडाय जीवात्तै जीवनीयमाय पुण्याय
मुहृतसिद्धये च ।

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् । दश स्वसारो

अग्रुवः समीचीः पुमाश्चं जातमभिसंरभन्ताम् ॥ ६३ ॥ (१।२।१)

सा० भा० मर्त्यासो मनुष्यकृत्विकोऽमृतं मरणरहितमग्निं देवमजीजनन् । उत्पादि-
तघ्नन्तः । कीदृशमग्निमस्त्रेमाणमग्न्यमशोपणीय वा स्त्रिवु गतिशोपणयोरिति धानुः ।
तरणिं दुःखेभ्यस्तारक वीडुजम्भ दृढरन्तमृन्मपुत्रोऽङ्गुल्यस्ताश्च शरीरेण सहोपन्नत्वात्स-
सारो भगिनीसमानाः । दशसख्याक स्ता अङ्गुलयः समीचीरनुकृत्र भूत्वा जातमभिरूपं
पुमासमभिसंरभन्तामभिनः संगहन्तु ।

सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्न-
पत्याय ॥ ६४ ॥ (आ० श्रौ० सूत्र० ५।११।६।)

+ हे अग्ने ! त्वं सम्राट् राजराजो विराट् विशेषेण शोभमानोऽसि । सारस्वतौ जल-
घन्तावुत्सौ मेघानन्नादमन्ने भक्षक त्वा त्वामन्नपस्यायान्नाधिपत्याय समिन्धाता प्रदीपयताम् ।
अविन्धनं तेज इति तु प्रसिद्धम् ।

भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ॥ ६५ ॥ (आप० श्रौ० सू०
५।११।७।)

सा० भा० हे व्रतपते कर्मसामिन् ये मनुष्या भृगुगोत्रेत्पन्ना. तेपा सबन्धिना व्रतेन
कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन त्वामादधामि इहायतने स्थापयामि । देवानामिति सूत्रे विशेषः ।
तस्यार्थस्तु देशाना भृगूणां च व्रतपते इति ।

अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ॥ ६६ ॥ (आप० श्रौ० सू०
५।११।७।)

सर्वं पूर्ववत् अङ्गिरोगोत्रेत्पन्नानामिति विशेष ।

आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि ॥ ६७ ॥ (आप० श्रौ०
सू० ५।११।७।)

अन्येषामन्दगोत्रोपजानां ब्राह्मणानामादित्याना त्वा इति विशेष. । तेषामादित्या
एव देस्ता. । एतेषां मन्त्राणामप्यर्थोऽग्नेऽग्निं अनुसर्वातव्यः ।

भूमिभून्ना धार्वरिणान्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे

ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ६८ ॥ (तै० सं० १।५।३)

सा० भा० हे गार्हपत्यप्रदेश त्व लोकप्रयात्मकोऽसि । तत्र भून्ना वाङ्मत्येन भूमिरसि धरिगा
धरिगा श्रेष्ठेन धीरसि । महित्वा महत्त्वेनान्तरिक्षमग्निं । हेऽदिते भूमे ताम्रदेशरूपे देवि
तत्रोत्सङ्गेऽनभोत्कार गार्हपत्याग्निं यजमानस्यादनयोऽप्यान्नमिद्वयं गदादधे ॥

आयं गौः पृथिरत्रमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च मियन्त्सुवः ॥ ६९ ॥
(तै० सं० १।५।३।)

सा० भा० अथ गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौर्गमनशील पृथि श्वेतवर्णो जगदात्-
मीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टी क्रियते । पुनर्मातरं पृथिवीगतनत् । आसीदत् ।
प्राप्नोदित्यर्थः । सुप्त स्वर्गरूपेण पितरं च प्रथमकर्षेण गच्छन्वस्थितं चैव पिता पृथिवी
मातेति श्रुत्य तत्रात्तयोर्मातापितृत्वम् ॥

घर्मः शिरस्तदयमग्निः संमियः पशुभिर्भुवत् ।

उर्दिस्तोऽनाय तनयाय चच्छ ॥ ७० ॥ (तै० ब्रा० १।१।७)

सा० भा० घर्मो दीप्तिकर्वाला स च घर्मोऽग्निशरीरस्य शिरस्थानीयः । तत्र शिरः
अथ पुत्रोऽर्तो गार्हपत्योऽग्निः । तादृश हे गार्हपत्याग्ने त्वमस्मदीये पशुभिः सह सप्रियो
भुनक्त्यन्वर्षीति युक्तो भव । ततोऽस्मदपत्याय च उर्दिपच्छ तेजो देहि ।

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।

ताभिः संभूय सगणः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ ७१ ॥

(आ० श्रौ० सू०)

+ हे जातवेद । हे अग्ने ! यास्ते तत्रांतरिक्ष उतापवा पार्थिवी पार्थिव्य पृथिव्या
विद्यमाना शिवा कल्याण्यस्तनव शरीराणि ताभिस्तनुभिः संभूयैकीभूय सगण ससमूह
सजोषा सुप्रीतो भूवा हिरण्ययोनिर्हिरण्यस्य योनिर्निदान त्व हव्य हविर्देव्य बहेम्भवा-
द्यादिसमीप प्रापय ।

माणे त्वामृत आदधान्यन्नादमन्नाद्याप गोप्तारं गुप्त्यै ॥ ७२ ॥

(तै० ब्रा० १।२।१)

सा० भा० हे गार्हपत्य पाणेऽस्मदीये निमित्तभूते सति तद्रक्षार्थममृतं त्वामादधामि ।
मन्नाद्यासिद्धयेऽन्नाद मम गुप्त्यै रक्षणसिद्धये गोप्तारं त्वामादधामि ॥

द्विचस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा

सर्वपशुमादधे ॥ ७३ ॥ (आप० श्रौ० सू० ५।१२।२ तै० ब्रा०

१।२।१)

सा० भा० हे गार्हपत्य शुद्धोक्तस्य यदीर्यं पृथिव्याथ यो महिमा अन्तरिक्षस्य यपोप
सामर्थ्यं पशूनां यत्तेजस्तै सर्वैरपि पशुप्रदानसामर्थ्यं त्वामिह आधत्तव आदधे ।
अत्र मन्त्रद्वये ब्राह्मणे सूत्रे च पाठभेद — प्रथममन्त्रे — प्राणे इति सप्तमीरिमक्तिर्ब्रह्मणे-
सूत्रे प्राणमिति द्वितीया । द्वितीये मन्त्रे “ पशूनां तेजसा ” इति पदद्वय ब्राह्मणे नास्त्ये-
षसूत्रे अस्ति । विनियोगस्तुभयोरपि भाष्यकारेण आपस्तम्बसूत्रोक्त एवाङ्गीकृत्य ॥

प्रथमद्वितीयमन्त्रौ बोधावनः यथा ब्राह्मणं सूत्रयात्रभूष । प्रथममन्त्रे भगवत आप-
स्तम्बस्य मन्त्रेण अनृते इति संतमी ब्राह्मणे द्वितीया तदनुमारमर्थोऽनुसंधेयः । वस्तुतस्तु
ब्राह्मणेन आहवनीयाधाने विनियुक्तो मन्त्रः । विभक्तिपरिणामेन अत्र विनियुक्तः उभय-
प्रापि विभक्तिपरिणामः समानः । अत एव वयं न किंचिद्विशेषमाचक्ष्महे । तत्र तु प्राण-
मिन्यस्य स्थाने अग्रान इति प्रकृत्युह आपस्तम्बेन सूत्रित इत्यन्यदेतत् ॥

अग्रे गृहपतेऽहे बुध्न्यपरिपद्य दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा लोके
वेन्दु यजमानाय । पृथिव्यास्त्या मूर्धेन्मादयामि यज्ञिये लोके ।
मोन्ता अग्रे निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासतोद्महं ते त्वयाभिनि-
दयामि ॥ ७४ ॥ (आ० श्रौ० सू० ५ । २ । २)

+ हे अग्रे गृहपते गार्हपत्य अहे अयनादहिर्गमनशील इत्यर्थः । तत्संजुद्धिः । बुध्न्य
अन्तरिक्षनिवासिन् । बुध्नमन्तरिक्षमिति निरुक्तम् । परिपद्य परिपदे हितः । परिपद्यः परितः
सीदन्ति कर्मानुष्ठिते य ऋचिगादपस्तेभ्यो दृष्टादृष्टकलप्रदत्तेन हितस्तसंबुद्धिः । दिवः
पृथिव्या अन्तरिक्षापरि परस्तास्वर्गलोकं यजमानाय यजमानमित्यर्थः । वेन्दु प्रापय न
अहमन्यर्षुत्वां पृथिव्या मूर्धन् मूर्धनि यज्ञिये लोके सादयामि निदयामि । हे अग्रे । यो निष्टयः
समीपस्थः । नितस्त्यपोऽनिष्टयो दूरस्थः शत्रुर्माभिदासति पीडयति इदमिमं तमहं त्वया
हस्ताहाप्येनेत्यर्थः । अभिनिदयामि विनाशयामि ॥

सुगार्हपत्यो विददन्नरातीरुपसः श्रेयसीदेषत् ।

अग्रे सपत्ना अपवापमानो रावस्पोपमिपमूर्धेन्मस्मामु धेहि ॥ ७५ ॥ तै.
ब्रा. १ । २ । १-

सा० भा० शोमनो गार्हपत्योऽपमग्निः अरातीरिपियो विशेपेण दहलुपसो दिशसाग्ने-
यस्यैः धेवसीर्दधदुत्तरोत्तरश्रेष्ठान्कुर्वन्वर्तते । हेऽग्रे गार्हपत्य सपत्नानग्मदीयान् शत्रुवपवाप-
मानः पीडयन्धनपुष्टिन्तरंगं चास्मामु संशदय ॥

वातः प्राणस्तद्यमग्निः सोमियः पशुभिर्भुवत् ।

स्वदिते तोत्राय तनयाय पितुं पच ॥ ७६ ॥

सा० भा० योऽपमग्निर्नागो वायुः सोऽग्नेः प्राणस्त प्राणस्त्वमपमार्धायमानो गार्हपत्याग्निः
हे गार्हपत्याग्ने त्वनानदीधेः पशुभिः सह संप्रियो भव । अस्मपुत्राय तपुत्राय च स्वदितं
स्वाद्युक्तं पितुमन्नं पच पक्वं कुरु इति दक्षिणाधानेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः परं गार्हपत्या-
धानोत्तरं यजमानेन याचनीयोऽयं मन्त्रः इति गार्हपत्यपरं प्रयुक्तमस्मभिरत्र दिनुं पचेत्य-
पि यद्व्यवर्तन्यनिदानमिति पुत्रादि संन ये अन्नपुत्रादय पार्थिवेन धातुना सह योजयेत्यर्थः ।
विनियोगानुमारमर्थोऽर्थविनियोग इति मीमांसकाः । स च प्रविशिनियोगं भिद्यत एव

पदाचन स्तरीरिति षेद्रथा गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र यलायलाधिकरणे मीनामिनोऽपि सप्रपचितो विषयः ॥

अर्धशतुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।

यत्ते शुक्रं शुक्रं यत्तेः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजाम् ॥ ७७ ॥

तेन मे दीदृदिहे तेन त्वादपेऽग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा । (ते० ब्रा० १ । १ । ७)

सा० भा० अर्कोऽर्धमानो मण्डलास्या बह्विशरीरस्य षड्शु.स्थानीयस्वतनु.स्वरूप-
यसौ दिशि हृदयमान सूर्यरूपः स सूर्योऽयमाधीपमान आहवनीयोऽग्निः । हे आहवनीयात्म-
दीपेः पशुभिः संप्रियो भव । हे शुक्रं दीप्यमानाहवनीय ते स्वदीप यच्छुक्रं यत्ते बहि
प्रसृत दीप्तिरूपं तेजो या च शुक्रा तनून्मालारूप शरीरं यदप्यनलं शुक्रं ज्योतिः सर्वदा
वर्तमानो मास्वपशरीरगतप्रकाशास्तेन सर्वेण मे दीदृदिहे मां प्रकाशय । हेऽग्ने ब्रह्मणा परि-
श्रुतेन अर्धशतुरिति मन्त्रेण तेन पूर्वोक्तगुणयुक्तेनाग्निनाऽऽहवनीयस्वरेण त्वामिहादधे ।

या ते अग्ने पशुषु परमाना प्रिया तनूर्या पृथिव्यां याऽग्नां ।

या रथंतरे या गायत्रे छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा

॥ ७८ ॥ (आप० श्रौ० सू० ५ । १६ । ४ ।)

+ हे अग्ने पशुषु परमाना स्वपशुषु या तव प्रिया तन् शरीरं या पृथिव्यां याऽ-
अग्ने मय्यमाने या रथंतरे साग्नि गायत्रे छन्दसि च तनूरिति ते तां तां हृदये-
हृदयेनावयजे यजे स्वाहा ।

या ते अग्नेऽप्यु पावका प्रिया तनूर्याऽन्नरितरे या वायौ या व-
देव्ये या भ्रष्टभे छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥ ७९ ॥

(५ । १६ । ४ ।)

+ अप्यु जत्रेषु । पावका भ्रष्टभेवा अन्तोरिक्षे । वायौ । वमरेभ्ये ऋ० ऋ०
छन्दसि । अयपूर्ववत् ।

या ते अग्ने सूर्ये शुभिः प्रिया तनूर्या दिशि यादित्यं वा हृ-
या जामने छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥ ८० ॥

(५ । १६ । ४ ।)

+ सूर्ये सवितारे शुभिरदीप्यमाना । दिशि । पृथिवी संप्रिये ऋ० ऋ०
पूर्ववत् ।

जामने षड्शु. त्वोरिक्षे नृपणे नृप्यायादरे त्वने ।

सपत्नवृमि पृथ्वीः ॥ ८१ ॥ (ते० ब्रा० १ । १ । ८)

श्रौ० भा० हेऽग्ने जामने प्रमृतिविरूपं नृपणं

शरीरसामर्थ्यम् । वृषशब्दः, सेचनसामर्थ्यं वाची शुष्मशब्दोऽत्र सहकारिसंपादितः शक्ति-
माचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् । वर्चः कान्तिः । हेऽग्ने त्वं सपन्नतूरसि वैरिहिंसकोऽसि ।
तथा वृत्रतूः धर्मनुद्धेरावरकाणां पापानां हिंसकोऽसि ।

यस्ते देवेषु महिमा मुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।

पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथे तथा नो अग्ने जुषमाण एहि ॥ ८२ ॥ (१ । २ । १)

सा० भा० हेऽग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो यस्ते महिमा पशुषु
क्षीरादिहवि स्वरूपेण प्रविष्टो यस्तयात्माऽयन्तप्रियः पदार्थो मनुष्येषूपदराग्निजनिता या
स्वदीया पुष्टिः पप्रथे प्रसिद्धा वर्तते । तथा पुष्ट्या तदुपलक्षितस्वर्गक्षीराभ्यां च नोऽस्मा-
ञ्जुषमाण एहि ।

दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो अघ्योपधीभ्यः ।

यत्र यत्र जातवेदः संवभूथ ततो नो अग्ने जुषमाण एहि ॥ ८३ ॥

(१ । २ । १)

सा० भा० दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्य ओपधीभ्यश्चोपरि तथा
यत्र यत्र देशविशेषे हे जातवेदः संवभूथोत्पन्नोऽसि । हे अग्ने ततः सर्वस्मात्स्थानान्नोऽस्मा-
ञ्जुषमाण एहि ।

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः स नो भव शिवतमः ।

सुप्रतीको विभावसुः ॥ ८४ ॥

सा० भा० हेऽग्ने विश्वे सर्वेऽपि देवाः प्राणरूपाश्चित्तिभिरुद्यमनबुद्ध्याभिरिन्द्रियवृत्ति-
भिरुदु ऊर्ध्वमेव त्वा भरन्तु धारयन्तु । स त्वं नोऽस्माकं शिवतमः शांततमः सुप्रतीकः
सुमुखो विभावसुः, प्रभविता वासयिता च भव । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे विश्वदेवशब्दार्थं
दर्शयति । उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणाः वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते । अग्ने भरन्तु
चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्थयति । दीव्यन्ति स्वस्व-
कार्येषु स्पृहन्ति इति प्राणाः । चित्तिशब्देन चित्तिमात्रगतेन चित्तमधिप्रेतकार्यं
सूच्यते तथा सति यस्मै कार्यायेदमुद्यमनं तेनैव कार्येणैवमग्निं समृद्धं करोति ।

या वाजिन्मग्नेः पशुषु पवमाना प्रिया तनूस्तामावह ।

या वाजिन्मग्नेरप्सु पावका प्रिया तनूस्तामावह ॥

या वाजिन्मग्नेः सूर्ये शुचिः प्रिया तनूस्तामावह ॥ ८५ ॥ (आ० श्रौ०

सू० ५ । १३ । ७)

+ वाजिन् अन्नदातः । अग्ने । अन्यत्पद्यम् ।

त्रिंशद्दाम विराजति वायपतङ्गाय शिधिये ।

मत्स्यस्य वर शुभिः ॥ ८६ ॥ (तै० ब्रा० १ । ५ । ३)

सा० भा० आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सवन्धि त्रिंशत्सख्याक धाम मुहूर्तरूप तेजो विभेदेण राजते । अद्द पञ्चदश मुहूर्ता रात्रे पञ्चदश । किं च वैदिकस्तुतिरूपा वाक्प-
तङ्गाय पश्चिक्दाकाशसंचारणमादित्य शिधिये आश्रितरतोत्यर्थे । हे तादृगार्हपत्य त्वां
प्रति यदस्माभिरद्वास्मनरूप प्रतिपूत्माचरित तत्सर्वमाय प्रतिक्षिप मनसि मा कृया ।
शुभिर्गोलाकाराभिरद्वास्मदीय हविर्देवेषु प्रापय । व्यान त्वा इत्यस्य भाष्य प्राण त्वा
इत्यन्यमनुसंधेय केनच प्राणमित्यस्य स्थाने व्यानमति पदे प्रथोक्तव्य व्यानं सर्व-
सरीरग प्राण एव व्यानसद्वा प्राण स्थानमेदात् । अग्नेऽन्नपा मघोमुन मुत्सेव अयमपि
पूर्वेण अग्ने गृहपते इत्यनेन व्याख्येय, अन्नपते अग्ने मघोमुन मुखनिधान भव इति
मुत्तनाम सुशेव सुसेनित् योय्य । अय भेद शेष समानम् ।

प्राचीनमनु प्रदिशं मेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।

विधा आशा दीयानो विभात्पूजं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८७ ॥ (तै०
ब्रा० १ । २ । १)

विक्रमस्य महौ असि वेदिपन्मानुषेभ्यः ।

त्रिषु लोकेषु जागृहि भजया च धनेन च ॥ (आप. श्रौ. सू. ५। १४। ५)

इमा उ मासृपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह संवसेय ।

इवो इडा विष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः ॥

सा० भा० हेऽग्ने प्राचीं पुरीं प्रदिशं मङ्कष्टा दिशमनुस्य विद्वान् मार्गाभिश्च प्रेहि प्रक-
र्षेण गच्छ । अग्नेर्गार्हपत्यस्येह पुरोऽग्निर्भवास्मिन्नेवयजने पूर्वदिग्वात्वां वद्धिर्भव । दीयान,
स्वय प्रकाशमान- विधा आशा विभ हि सर्वा दिश प्रकाशाम । नोऽस्मदीयाय द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे चार्जं रस धेहि सपादय ।

हे अग्ने विक्रमस्य अनिष्टनिवारणे पराक्रम बुरु । ए महानस्यधिकसक्तिपुत्रोऽसि
मनुष्येभ्य मनुष्याणांमर्थे वेदिपन्वेद्यामुपनिष्ट सक्षिपु लोकेषु जागृहि भजमान भेतु साव-
धानो भव प्रजया धनेन च यजमान सयज्ञो यथा रथाचया जागृहि सावधानो भव ।
अस्मिन्मन्त्रे “ प्रजया च धनेन च ” इति ब्राह्मणपठितमन्त्रादधिक सूत्रया चकार आपस्तम्ब -
इमा उ रायो लोके इत्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि मासृपतिष्ठन्तु प्रासृपन्तु । आभिः पुत्रवैत्रा-
दिभिः प्रजामि, सह इह सिमञ्चमनि सवसेय सम्पत्कृतिष्ठामि किंचेह इहैव जन्मनि विश्वरूपी
महिष्यजसनेरपञ्चरूपयुक्तेषा गौत्तिष्ठतु । हे जातवेदस्त्वमस्मदीयस्य वसोर्मध्ये स्वामि-
त्वेन स्थित्वा दीदिहि दीप्यस्य वसुर्नाम गृहम् ।

नाकोऽसि ब्रह्मः प्रतिष्ठासंक्रमणः ॥ ८८ ॥ (आ० श्रौ० सू०)

+ हे अश्व ! तं नाकः स्वर्गः स्वर्गप्रद इत्यर्थः । ब्रह्मो महान् प्रतिष्ठासंक्रमणः अग्नि-
प्रतिष्ठान्निमित्तं संक्रमणं यस्येत्यर्थः । एतादृशोऽसि ॥

अभ्यस्थाद्विधाः पृतना अरातीस्तदग्निराह तदु सोम आह ।

बृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषामाघात्सुकृतस्य लोके ॥ ८९ ॥ (तै०
सं० ४ । २ । ८ ।)

सा० भा० अयमश्वो विश्वाः सर्वाः पृतनाः प्रतिपक्षसेना अरातीर्दातव्यस्यादातृरूपाः
अभ्यस्थात्पादेनातिक्रम्य तिष्ठतु । तदभिक्रमणमग्निराह अनुमोदताम् । सोमोऽपि तदाह
अनुमोदताम् । बृहस्पतिर्मे मदर्थं तदाह तदनुमन्यताम् । तथा सवितापि तदनुमन्यताम् ।
पूषा सुकृतस्य लोके फलभूते स्वर्गे मा माम् अघात् स्थापयतु ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यन्त्समुद्राद्गत वा पुरीपात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत्ते अर्चन् ॥ ९० (तै० सं०
४ । २ । ८)

हे अर्चन् । यत्समात्कारणाज्जायमान उत्पद्यमान एव प्रथममादावाक्रन्दः क्रन्दितवा-
नसि अहो अग्न्यादीनामह साधनमिति सर्वैरपि स्तुतमासीत् । जायमानत्वमेव विशदी
क्रियते । समुद्राद्गुणसमुद्रोपलक्षिताद्गुदकात्वमुत्पद्यमानः उत वा पुरीपात् । पुरुपात् ।
पुंस्रशक्तिसंपन्नान्महतोऽध्याद्गुत्पद्यमानः । जन्मन उपस्तुतत्वे दृष्टान्तोऽयमुच्यते—
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतशब्दोऽत्राव्याहर्तव्यः । यथा श्येनाख्यस्य पक्षिणः
पक्षौ शीघ्रोत्पत्तनहेतुत्वारुर्बैरपातुतौ यथा वा हरिणस्य मृगस्य बाहू पादौ शीघ्रगमन-
हेतुत्वाद्गुपत्तितौ तद्वदित्यर्थः ।

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् ।

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सम्राट् चाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् ॥

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् ॥

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभ्वी च प्रभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् ।

यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादधे ॥ ९१ ॥ (तै० ब्रा० १ । १ । ७)

सा० भा० विराडादिभिः प्रभूतिपर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्ने शिवाः शान्तास्तनुवः ।
हेऽग्ने ते त्वदीये विराट् स्वराडाख्ये ये शान्ते तनु ते उभे मा प्रविश्य प्रीणयताम् । एव-
मुत्तरत्रापि । विविधं राजत इति विराट् । स्वयमेव राजत इति स्वराट् । सम्यप्राजत इति
सम्राट् । वैरिणोऽभिभवतीत्यभिभूः । विशिष्टेन रूपेण भवतीति विभूः । परितो भवतीति

परिभू । आञ्जलक्षणोऽपि प्रभुवेग युक्ता प्रभुः । प्रकृष्टेनैश्वर्येणोपेत्य प्रभूतिः । हे अग्ने
 वा एतास्ते त्वदीयाः शिवास्तनुवस्ताभिर्युक्तं तामिहादधे ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिः पाप्मानं गच्छ ॥ ९२ ॥ (१११७)

सा० भा० हेऽग्ने यास्ते घोरास्तनुवः । क्षुत्तृण्यादिरूपास्तामिर्घोराभिस्तनुभिः पाप्मानं
 गच्छ प्राप्तुहि । अत्र ब्राह्मणे अमु गच्छेति तत्रानुमिति स्थाने शत्रुं वा पाप्मानं वेति वक्त-
 न्यम् । द्वेष्याय प्रहिणोति इति सूत्रात् भाष्यकारः स्वयं शत्रुमित्यावभाषे । प्रयोगका-
 रास्तु पाप्मानमिति पदं प्रयुञ्जिरे । अत्र यथेष्टं व्यवस्था । पाप्मानं वा शत्रुमितिवचने न
 दोषः । शत्रुमिति स्थाने यदि शत्रुप्रतिष्ठा तर्हि तन्नामनिर्देशो द्वितीयात् करणीयः ।
 द्विपत्राम निर्देष्यमिति आरण्यकप्रमाणादवगच्छाम । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्यः ।
 इति आरण्यके श्रुतत्वात् ।

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृण्या च । अस्तुवचानाहुतिश्च ।
 अशनया च विषासा च । सेदिश्चामोतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः ॥
 ताभिरमुं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्यः ॥ ९३ ॥
 (तै. आ. १४ । २२ ।)

सा० भा० हे अग्ने ते तत्र संबन्धिन्यः । घोरा अल्पप्रास्तनुगो याः सन्ति कास्ता
 इति चेत् क्षुदादिभिरमत्यन्तरष्टकाभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हे अग्ने ते तत्र संबन्धिन्य
 एता उक्तास्तनुवः तामिस्तनुभि सह योऽस्माकं द्वेष्या यथ द्वेष्यः अमु द्विविधं पुर्य गच्छ ।

स्निग्धं स्नीहितंश्च स्निहितंश्च । उष्णा च शीता च उग्रा च
 भीमा च सदास्नी सेदिरनिरा । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः ॥ ९४ ॥
 ताभिरमुं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्यः ॥ ९४ ॥
 (तै० आ० ४ । २२)

सा० भा० स्निग्धोदीन्यनिरान्तानि तनुनामानि ।

अस्तुरु	अनाहुतिः	सेदिः
अमतिः	स्निरु	स्नीहितिः
स्निहितिः	सदास्नी	अनिरा

अन्ये क्षुदादयः प्रतिष्ठा ।

यदिदं दिवो यदिदः पृथिव्याः संविदाने रोदसी संभूवतुः ।
 तयोः पृष्टे सीदतु जातवेदाः शत्रुः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः ॥ ९५ ॥
 (तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० यदिदमूपाह्वयं दिवो यज्ञियं पृथिव्यां वर्तते यच्चादः कृष्णाह्वयं पृथिव्या यज्ञियं त्रिपि चन्द्रमसि वर्तते तेनोभयेन वयमेनं मन्यामहे । रोदसी यात्रापृथिव्यौ संविदान ऐकमयं गते संवभूवतुः । पूर्वमेकी वभूवतुरिति तयोस्तादृशयोर्चाप्रापृथिव्योः पृष्ठ उपां जातवेदाः सीदतु । कीददः प्रजाभ्यः शंभूः प्रजानां सुखस्य भावयिता तनुने स्वोनः स्वशरीराय च सुखकरः ।

अस्य प्राणादपानत्यन्तधरति रोचना ।

व्यख्यन्महिपः सुवः ॥ ९६ ॥ (तै० सं० १ । ५ । ७)

सा० भा० अस्यादित्यस्य रोचना दीप्तिः प्राणादुच्छ्वाससदृशादुदयादपानती निःश्वासः तुल्यमस्तमयं गच्छन्ती चावापृथिव्योरन्तधरति । महति मण्डले सीदतीति महिप आदित्य-सुवः स्वर्गं व्यख्ययजमानेभ्यः प्रकाशितवान् । आदित्यरूपेण स्तूयमान हे आहवनीय स्वामादधामि । अत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । भगवतापस्तम्बेन भूमिर्भूमा इत्यारभ्य महिपः सुवः इत्यन्ता मन्त्राश्चचारो ब्राह्मणे पुनराधेये षड्विंशति अपि अग्न्याधेये त्रिनिपुक्ताः । गुणो-पसंहारे प्रकृतस्य भगवत आपस्तम्बस्य अलंकारमूलं त्वेतत् । अतोऽस्माभिर्भाष्य आह-वनीय इति संवुद्धिः प्रयुक्ता । भाष्ये तु गार्हपत्य इति भाषितम् । पुनराधेयसूत्रेऽपि भूमि-भूमेति सर्पराज्ञीभिर्गाह्येपत्यमादधाति । आप० धौ० सू० ५ । २७ । ९ ब्राह्मणमपि तत्रयं सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाह्येपत्यमादध्यात् । तै० सं० १ । ५ । ४ वीधायनस्तु बहुनाः यथाब्राह्मणेभ्यः सूत्राणि प्राणिनाथेति विदितापिलसूत्राणां नानधिकतरम् । एतेन श्रौते कर्मणि गुणोपसंहारः प्रायो नेष्टस्तस्येति मुनिदितं भवति । इतः परं मुधीभिराकलनीयो विशेषः ।

अग्ने सन्नाह्नैरूपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षालोकं

विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादधामि यज्ञिये लोके ।

यो नो अग्ने निष्टयो योऽग्निष्टयो भिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिद-

धामि ॥ ९७ ॥ (आप. श्रौ. सू. ५ । १५ । ६)

+ अत्ररूपादित्यग्निनाम । आहवनीयः । अन्यत्पूर्व व्याख्यातम् ।

आग्ने व्यानग्ने सर्वमायुर्व्यानग्ने ॥ ९८ ॥ (तै. ब्रा. १ । २ । १)

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ।

ममैव सन्वह ह्वान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोकरुज्जातवेदः ॥ (तै० ब्रा० १ । २ । १)

सा० भा० अयमग्निरानग्ने भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्यानग्ने त्रिविधं भोग्यजातं व्याप्त-वान् । तथा सर्वमायुस्त्वयुपरिहारेण व्यानग्ने व्याप्तवान् । हे आहवनीयाग्नेऽहं त्वत्तो हेतो-

रसि । यदा त्वमासीस्तदानीमहमसि । यदा तु त्वं नासीस्तदानीं विद्यमानोऽपहं निष्प्रयोजन-
त्वेन नासि । त्वं च मदसि भक्तो हेतोर्जायसे । एतच्च प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम योनिः
कारणं त्वमासि । तवापि योनिः कारणमहमसि । तस्मान्ममैव कथुः सन्मदीयानि हन्यानि
वह । हे जातवदो मया लोके पुत्रः पित्रे लोककृत्पुण्यलोकसंपादको भवति तद्वदतिचेहेन
मम लोककृद्भव ।

अग्र आयूषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः ।

अरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ९९ ॥ (तै० सं० १ । ५ । ६)

सा० भा० हे अग्ने पुत्रवैत्रादियुक्तानामस्माकमायूषि पवसे शोधयसि अपमृत्युं पारि-
हरतीत्यर्थः । नोऽस्माकमूर्जं क्वमिषमन्नं चासमन्तासु प्रेत्य देहीत्यर्थः । दुच्छुनां वैरि-
सेनामारे दूरे वाधस्व निराकुल ॥

अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोप२ रयिं मयि ॥ १०० ॥
(तै० सं० १ । ५ । ६)

सा० भा० सकारान्तोऽपःतद्भ्यः कर्मराक्षी शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । हे
अग्ने त्वं स्वपाः सन्नस्मे अस्मान्पवस्व शोधय मयि ब्रह्मवर्चसं व्यवहारसामर्थ्यं पुष्टिं धनं च
स्थापय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ १०१ ॥
(तै० आ० २ । ५)

यः अग्निर्ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानगान्पमानः शोधनशीलः । नियादपञ्चमा वर्णाः पञ्चजनाः
तेषु भवः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । सर्वकर्मसु पुरस्तात्नेहितकर्मैरंगुणमग्निं महागयं महा-
गृहमीमहे प्राप्तुमः ।

समुद्रादूर्जमिषुमाँ उदारदुर्पाशुना सममृतत्वमानद् ।	} ऋक्संहिता अ. अ. व. ३।८।१०
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नामिः । १०२ ।	
वयं नाम मद्रवामा घृतेनास्मिन्यज्ञे धारायामा नमोभिः ।	
उपब्रह्मा शृणुवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवर्षीक्षीर पतत् ॥ १०३ ॥	} ऋ० संहिता अ० अ० व० ३।८।१०
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे श्रीर्षे सप्तहस्तासौ	
अस्य । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवेश ॥ १०४ ॥	

समोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति समुद्रोऽग्निः पार्थिवः अरणाभ्यां न्येतोऽग्निस्तास्मादूर्ज-
मिषुमाँ उदारदुर्पाशुना सममृतत्वमानद् इत्युक्तं । उदारत् उद्भूयति अंशुना दीप्त्वा
अमृतत्वं देवत्वम् " अपाम सोममृता अभूम " तै० सं० ३ । २ । ५ इति
अमृतामृता इत्यत्र दिवाग्ना देवा इति व्याचक्षुः । तदेवास्माभिर्गृहीतममृतत्वं

देवत्वमुपसमानन्द उपेति पूरणः प्राप्नोति नरः घृतस्य दीप्तिमतः समिद्धद्रव्यस्य विद्यारण्यास्तु दीप्तिस्तस्य गुह्यं नाम नमनसाधनं यदस्ति तद्ब्रवीमि तद्देवानां जिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति तदेवामृतस्य देवत्वस्य नाभिर्धारकं तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं मन्त्रद्वये तत्तत्पशानुसारेण योग्यम् । वयं यजमाना घृतस्य नाम प्रब्रवाम स्तुमः । अस्मिन्वज्ञे नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः शंस्यमानं स्तूयमानमिदमुपसृण्व-
 व-सृणुयात् । चतुःशृङ्गः चत्वारि शृङ्गाणि वेदे चतुष्टयरूपाणि यस्य गौरो गौरवर्णः तादृशो देवः एतत्कर्म जगद्वा अग्रमीत् । उद्विरति निर्वहतीत्यर्थः । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । यद्यपि आपस्तम्बेन यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इत्युक्तं तथाप्यथर्वणस्येतरानपेक्षयैवैकाग्रिसाध्यानां कृत्स्नकर्मणा-
 मभिधायकत्वात् तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गा इत्युक्तं त्रयो अस्य पादाः सवनानि प्रीणि अस्य पादाः प्रशुचिसाधनत्वात्पादा इत्युच्यन्ते द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च इति सोमप्राधान्येनेदमुक्तं सप्त हस्तासः सप्त च्छन्दासि हस्ता मुख्यसाधनं छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणौत्त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वात् । वृषभः फलानां बर्षिता रोरवीति भृशं शब्दायते ऋग्यजुःसामोक्तैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युपादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति एवं महो देव एव यज्ञात्मा महानु-
 मानो देवो मर्यानाविवेश मर्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उच्यते ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

त्वा शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ १०५ ॥ (तै०ब्रा० ४ । ६ । ५)

सा० भा० हे अग्ने प्रेद्धः पूर्वमपि प्ररूपेण दीप्तत्वं पुरो नोऽस्माकं पुरोदेशे अजस्रया निरन्तरवार्तिन्या सूर्म्या सूर्भिसमानया जालया दीदिहि पुनरपि दीप्यस्व । उलन्ती लोह-
 मयी स्थूणा सूर्मी । हे यविष्ठ युवतमाग्ने त्वां शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजा अन्नानु-
 पयन्ति सामीधेन प्राप्नुवन्ति ।

विधेम ते परमेजन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरचरे सधस्ये ।

यस्माद्योनेरुदारिया यजे तं प्र त्वे हवींशपि जुहुरे समिद्धे ॥ १०६ ॥

(४ । ६ । ५)

सा० भा० हे अग्ने ते तत्र परमे जन्मनि विधेम वयं ज्ञानेन परिचरेम सधस्येऽस्माभिः सह स्यातुं योग्येऽचरे निष्ठे भूञ्जोकरतिनि जन्मनि स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम यस्माद्योनेरिष्टकचित्तिरूपास्थानाद्दुदारिभ वमद्गत आनिर्भूतोऽसि तं योनिं यजे । विधिपूर्वकं द्रव्यं देवतोदेशेन त्यज्ये । समिद्धे सम्यक्प्रज्वालिते त्वपि हवींषि प्रजुहुर ऋत्विजः प्ररूपेण जुहति ।

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्ठो अदुहृत्यपीनां सदस्यधारां पयसा महीं गाम् ॥ १०७ ॥

(४ । ६ । ५ ।)

सा० भा० पुर कदाचित्कण्ठाएवो महर्षिरस्याम्रेयां सुमतिमनुग्रहकारिणी बुद्धि-
मदुहत् । दुग्धवान् । तत्र दृष्टान्तः—पपीनां प्रभूतः पीनः स्तनमंत्रो यस्याः सा प्रपीना
ता सहस्रनंरयाकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्रधारा तांमहीं पयसा क्षीरेण संपूर्णां गां धेनु
यथा लौकिकां दुहन्ति तद्वत् । अयमग्नेः सुमतेरुपदर्शितबुद्धेः स्वामीष्टं फलं प्राप्तवान् ।
धरेण्यस्य सर्वैरणीयस्य सवितुः प्रेरकस्याग्नेः संवद्विनां ता कण्ठेन दुग्धं सुमतिमह-
मावृणे सर्वतः प्रार्थये कीदृशीं सुमतिं चित्रा स्वोपेक्षितवद्बुधिविफलप्रदानसमर्थामित्यर्थः ।
विश्व जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या तां जगदुत्पादनसमर्थामित्यर्थः ।

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन ॥ १०८ ॥

(तै. सं. ४ । ६ । ५ ।)

सा० भा० हे अग्ने तत्र समिधः सप्तसंख्याका अश्वत्थोदुम्बरपलाशासमीनिकहृता-
शनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । उगाररूपा जिह्वाश्च सप्त कालीं करालीं च मनोजगता च मुलो-
हिता या च सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लोलापमाना इति सप्त जिह्वाः ।
ऋषयो मन्त्राः ते च यथोक्तमिसंवादनार्थाः सप्तसंख्याकाः । अघो रूपं कृत्वा इत्यादयः
समानाताः प्रियाणि धाम स्थानानि आह्वयनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निभ्यावस्यप्राजहि-
ताग्नीधीयाख्यानि सोमयागे वाहिधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखा यपद्वर्तरे
होता प्रयास्ता ब्राह्मणाच्छेसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽष्टावाकथेति सप्तसंख्याकास्त्वां यजमानाः
सप्तधा यजन्ति । (अत्र यपमृन्विजो यजन्ते इति सुरचम् । नहि यजमानाः परकृत्वा-
प्यर्थं यजनं कुर्वन्ति नापि ऋत्विजः स्वकृत्वाग्निनो भवन्ति ।) अग्निद्योम. अयग्निद्योमा
उष्यः योदश्यतिरात्रोऽस्तोर्याग्ने याजयेयथेति सप्त प्रवाराः तादृशत्वं सप्त योनीराह्वयनीया-
दिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूर्य ।

उद्वयं तपसस्पादे पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरचपम् ॥ ११९ ॥ (तै० सं० ४ । १ । ७)

सा० भा० धयं तमम उत्तरं ज्योतिस्तमसो विनाशकत्वेनोत्कृष्टमग्निर्बद्ध ज्योतिस्वार्-
पश्यन्त उत्कर्षेण सर्वतोऽनलोकवन्तो देवत्रा देवेषु मध्ये सूर्यं देवं सूर्यस्वयेगवर्तमानमग्निर्ब-
द्धमेवेत्तमं ज्योतिरगन्म प्राप्ताः स्म ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केनवः । दशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११० ॥

(तै० सं० १ । ४ । ४३)

सा० भा० केतवो रस्मय जातवेदस तमग्निषदृश देवमुद्ग्रहन्ति ऊर्ध्वदेश एव प्रापयन्ति ।
किमर्थं विश्वाय वृत्नस्य जगत सूर्यं दृशो ब्रह्मम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्ता आत्मापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च ॥ ११० ॥

(तै० सं० १ । ४ । ४३)

सा० भा० चित्र रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रस्मीनामनीकं सैन्यसदृशं
मण्डलमुदगादुदय गच्छति । कीदृश मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्ये-
न्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुस्थानीय तन्मण्डलस्य सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुः स्यावरस्य
चात्मा सहेतुकत्रयमाप्ता पुरितान् ।

अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ ११२ ॥

(तै० ब्रा० ३ । ७ । ११)

सा० भा० यज्ञस्य सबन्धि कियदङ्गमनाज्ञात शास्त्रक्रमेणास्माभिरज्ञात यद्यप्याज्ञातं
सम्यग्भिज्ञात समिधु क्रियते मिथ्या क्रियते ज्ञानादज्ञानाद्दान्यथानुश्रीयते । हेऽग्नेऽस्य
कर्मणः, सबन्धि तत्सर्वमद्भ्यं कस्यच फलप्रदानसमर्थं बुरु । हि यस्मात्कारणाच्च यथातथ कर्म-
णो वस्तुतत्त्वं वेत्थ ।

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः ।

अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ ११३ ॥

(तै० ब्रा० ३ । ७ । ११)

सा० भा० यो यज्ञ सोऽयं पुरुषसदृशो यथा पुरयोऽयमन्यनातिरिक्तनिशिष्टावयक्-
स्तथा यज्ञोऽपि । किंचाय यज्ञ पुरुषसंमित, पुरुषेण सस्यग्निर्मितश्च यस्मादेव तस्माद्हेऽग्ने ।

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।

अग्निष्टद्धोता व्रतुविद्विजानन्याजिष्ठो देवाः ऋतुशो यजाति ॥ ११४ ॥

(३ । ७ । ११)

सा० भा० पाकत्रो बालवदप्रबुद्धमतयो दीन-
दक्षा क्षीणोत्साहा मर्तासो मनुष्या यजमाना यज्ञस्य यदङ्ग मनसा स्वकीयेन न मन्वते नात्रबु-
ध्यन्ते तदङ्ग विजान क्रतुवित्कृत्स्नयागाभिज्ञो यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टु समर्थो होता देवाना-
माह्वता अग्निर्देवान्यष्टव्यानृतुशो यजाति तत्तद्व्रतुकाले पूजयतु ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवयासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वद्वितमः श्रोत्रुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ११५ ॥

(तै० सं० २ । ५ । १२)

सा० भा० हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं भक्तिं विद्वान्स्ववृणस्य देवस्य हेडोऽस्मादिष्यं कौर्धमवयासिसीद्धा अपनयं । यजिष्ठो यद्युतमोऽतिशयेन यगानिष्पादतो वदितमोऽतिशयेन देवहविर्बोधा शोशुचामोऽत्यन्तं दीप्पवानो विश्वा हेपयसि सर्वान्विरोधिकृतान्द्वेषानरमप्रमुमु-
स्पास्यस्यः प्रमोचय ।

स त्वं नो अभ्येज्यमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अवयक्ष्व नो वरुण० रराणो वीहि मृडीक० सुहृवो न पृथि ॥ ११६ ॥

सा० भा० हे अग्ने स त्वं नोऽस्माकमन्यारक्ष नावमो भव रक्षको भव । कौडशस्यस्य उपसो व्युष्टौ नेदिष्ठोऽप्यतस्योपःकण्डस्योपरैतमे प्रातःकाष्ठेऽत्यन्तं प्रत्यासन्नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन कृतमभीष्टनिवारकं पापादिकमवयक्ष्व नातय । रराणो रममाणः सन् मृडीकं सुखसाधनमसादीयं हविर्बोहि भक्षय । तवो नोऽस्माकं मुहव ऋषि मुखेनाद्वा-
तुं शर्षयो भव ।

त्वमग्ने अयास्ययासन्यनसाहितः । अयासन्हव्यगृहिषेऽया नो धेहि भेषजम् ।

॥ १७६ ॥ (तै० ब्रा० २ । ४ । १)

सा० भा० हे अग्ने त्वमपाधि सर्वागतोऽसि अयासन्सर्वागत एव सन्पजमानस्य मयसा हविःश्रेयविशेषेण आहितः । अयासन्स्वभावतः सर्वगत एव सन्हव्यगृहिषे ऋचिक इव दैवान्तरे हविर्वहसि । अयाः सर्वगतः सन्नोऽस्माकं भेषजं धेहि संपादय ।

इदं विष्णुर्विक्रमो त्रेया निदधे पदम् । समूहमस्य पास्तुरे ॥ ११८ ॥

(तै० सं० १ । २ । १३)

सा० भा० विष्णुर्विक्रमावतार धृन्वेदं विश्वं विभज्य क्रमेत सम । भूपाविकपदमन्तरिक्षे द्विर्वापं दिशि तृतीयमित्येवं त्रेया पदं निदधे । पास्तवो नृप्यादियोकवृत्ता यस्य परस्य सन्ति त्पास्तुरम् । अथ विष्णोस्तस्मिन्पदे विश्वं समदं सन्पगन्तर्भूतम् ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ११९ ॥ (तै० सं० १ ।

८ । ६)

सा० भा० शोभनः शरीरमन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । पुष्टिं शरीर-
धनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तारसं त्र्यम्बकं त्रीण्यङ्गानि त्रेयाणि यस्यासौ त्र्यम्बकः । (मयान्द्वः) । तं यजामहे निधिपूर्वकं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिपामहे । लोके स्या उर्वारकफलानि बन्धनाद्मुक्तास्त्वमेव मुच्यन्ते तद्ब्रह्मं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोक्ष-
सुक्ते नृवास्तम् । अमृताद्विरजनितास्त्वगादिर्वा मा मुक्षीय ।

आभिर्गाभिर्वेदतो न ऊनमाप्यायय हरिर्वो वर्धमानः ।

यदा स्तोतृभ्यो महिगोत्रा रुजासि भूपिष्ठभानो अथ ते स्पाम ॥ १२० ॥

(तै० ब्रा० ३ । ७ । ११)

सा० मा० हे हरिवः अश्वयुक्तेन्द्र आभिर्गीभिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्धमानस्त्रमतोऽस्मात्क-
र्मण ऊनमङ्गं नोऽस्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय हे हरिवो यदा यस्मिन्काले स्तोतृभ्यः स्तोत्रनु-
ग्रहार्थं महिगोत्रा महतः पर्वतान्मेघान्वा रुजासि भगान्करोषि अध अध तदा वयं ते
तनानुग्रहाद्दधिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धारो भूयासम् ।

यद्विद्वांसो यदविद्वांसो मुग्धाः कुर्वन्तपृत्विजः ।

अग्निर्मा तस्मादेनसः श्रद्धा देवी च मुञ्चताम् ॥ १२१ ॥ (आप० श्रौ०
सू० ३।१२।१)

+ विद्वासः प्रयोगज्ञास्तथाप्यविद्वासः प्रयोगतत्त्वानभिज्ञा मुग्धा अदिवेचका ऋत्विजो
यदशास्त्रीयं कुर्वन्ति कुर्वन्ति स्मत्यर्थः । तस्मादेनसोऽशास्त्रीयानुष्ठानजन्यप्रत्यवायात्
मा मामग्निः श्रद्धा देवी च मुञ्चताम् ।

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीय यज्ञैः ।

घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १२२ ॥

(तै० सं० ४।२।२)

सा० मा० हे अग्ने त्वामादित्या रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धतामुपशान्त पुनः संदीप-
यन्तु । हे वसुनीय वसूना धनाना नीय प्रापयितर्ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तमूतै-
स्त्वां पुन. समिन्धता एव घृतेन तुष्टः सस्तनुवोऽस्मदीयशराराणि वर्धयस्व । तत्त्वतस्त्वयि
तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

ये अग्रयो दिवो ये पृथिव्याः समागच्छन्तीपमूर्जे दुहानाः ।

ते अस्मा अग्रयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः प्रीता आहुतिभाजो भूत्वा

यथालोकं पुनरस्तं परेत स्वाहा ॥ १२३ ॥ (आप० श्रौ० सू० ५।१८।१)

+ इमन्नमूर्जे रस च दुहानाः पूरयन्तो येऽनयो दिवः पृथिव्याश्च समागच्छन्ति इष्टा
हुतास्तेऽनयोऽस्मै यजमानाय द्रविणं धनं दत्त्वाहुतिभाजो हुतद्रव्यसेविनः प्रीता भूत्वा
यथालोकं स्वस्वलोक इत्यर्थः । पुनरस्तं गृह परेत गच्छत स्वाहा । अथवा यथालोकं
स्वलोकं गत्वा पुनरस्तं यजमानगृहं परेत प्रत्यागच्छत स्वाहा ।

अथर्वं पितुं मे गोपायान्नं प्राणेन संमितम् ।

त्वया गुप्ता इपमूर्जे मदन्तो रायस्पोषेण समिपा मदेम ॥ १२४ ॥ (आप०

श्रौ० सू० ५।१८।२)

+ हे अथर्वं चतुर्भेदप्रवर्तकाचार्यरूपं दक्षिणाग्ने ! पितुं पात्रं मे मदीयं प्राणेन
समितं समानमन्नं गोपाय रक्ष । त्वया गुप्ता रक्षिता इपममूर्जे रस मदन्तो मदयन्त
आनन्दयत इत्यर्थः । रायस्पोषेण द्रव्यपोषणेण समिपा शोभनान्नं मदेम हर्षयुक्तं भवेम ।

नर्यं प्रजां मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् ।

आत्मनो हृदयान्निर्मितां तां ते परिददाम्यहम् ॥ १२५ ॥ (१५।८।२)

+ नये नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो गार्हपत्यस्तत्संबुद्धिः । मे मम लोकस्य पितृलोकस्य
बुद्धे निदानभूतां संततिं निस्तृतिशक्तिर्नामानो हृदयानिर्मितामोरत्नी प्रजा गोपाय तां
संततिमहं ते तुभ्यं परिददामि । मत्संततिस्तथैव परिचरणं करोत्वित्यर्थः ।

श्र५स्य पशून्मे गोपाय विश्वरूपं धनं वसु ।

गृहाणां पुष्टिमानन्दं तास्ते परिददाम्यहम् ॥ १२६ ॥ (आप० श्रौ०
सू० ५ । १८ । २

+ हे शंस्य । श्रद्धिगमिः प्रशंसनीयस्वपाच्छंस्य आहवनीयस्तत्संबुद्धौ । मे मम पशू-
न्गोपाय रक्ष तथा विश्वरूपं बहुविधं वसु स्थिरं धनं जङ्गमं द्रव्यं तथा गृहाणा लक्षणया
गृहस्थितानां दारादीनां पुष्टिं पोषणयानन्दं गोपाय रक्ष तानेतान्स्वर्वाणहं तुभ्यं परिददामि ।
भदीयपशुवस्वादिकं सर्वं त्वदर्पमित्यर्थः ।

पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विराद् सृष्टा प्रजापतेः ।

उर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरधेः श्रुतिष्ठितिः ॥ १२७ ॥ (तै० ब्रा०)

सा० भा० प्रजापते. संबन्धिनी येयं सृष्टा विराद् विशेषेण राजमाना गोशरीरधारिणी
तानेतानग्नीन्व्यक्रामन्त्यान्व्यक्रामद्विराद् । अस्मिन्प्रदेशे गार्हपत्योऽस्मिन्नाहवनीय
इत्येवं पदेनाऽऽद्य दर्शितवतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्याः प्रयोजनविशेषमेव पश्यन्त्यूर्ध्वामिमुली
पुच्छोक्तमारोहत् । आरह्य च रोहिण्यभूत् । सा चोन्नयोनिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुश्च रोहिणी-
नक्षत्रेऽग्नीनामाधेयत्वात् ।

इत्याधानप्रयोगमन्त्रभाष्यम् ।

आधाने गीयमानानि सामानि ।

रथतरव्य—साम ।

अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जयतः स्वईशमीशानमिन्द्र नस्युषः ॥

न त्वा वीं अन्यो दिव्यो न परार्थवो न जातो न जनिष्यते ।

अन्धावन्तो ययवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्वस्त्वा हवामहे ॥ १ ॥

वामदेव्यं—साम ।

कया नधिन्न आयुवदूती सदा वृषः सखा ।

कया शचिष्ठया वृता ॥

कस्तया सत्यो मदानां गंहिष्ठो मत्सद्व्यसः ।

हवा चिदारुजे वसु ॥

अभीपुणः सखीनामविता जारितृणाम् ।

शतं धनस्यूतिभिः ॥ २ ॥

बृहत्—साम ।

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
 त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥
 स त्वं नश्चित्र यज्ञहस्त धृष्टुया महस्तवानो अद्रिवः ।
 गामश्वं रथ्यमिव संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३ ॥

वारवन्तीय—साम ।

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।
 संभ्राजं तमध्वराणाम् ॥
 सद्या नः सूनुः श्रवसा पृथु प्रगामासुशेवः ।
 मीढ्वाँ अस्माकं वभूयात् ॥
 स नो दूराचासाच्च निमर्त्यादघायोः ।
 पाहि सदमद्भिश्वायुः ॥ ४ ॥

श्वेत—साम ।

अभि प्र वः सुराघसामिन्द्रमर्चयथा विदे ।
 यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥
 शतार्नत्रिव प्रजिगति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
 गिरेरिव प्ररसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञीय—साम ।

यज्ञायज्ञावो अग्नये गिरा गिरा च टक्षसे ।
 प्र प्र त्रयममृतं ज्ञातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥
 ऊर्जोनिपातं सहिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।
 भुवद्वाजेष्वविता भुवद्वृध उत त्राता तनूनाम् ॥ ६ ॥

मन्यनारम्भणकाले सामानि—

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।
 दिवे दिव ईड्यो जाश्वद्भिर्ह्रिष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ १ ॥
 अग्निं नरो दीग्निभिः ररण्योर्हस्तन्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
 दूरेदृशं शृहपतिमथयुम् ॥ २ ॥
 त्वपस्ते धूम ऋष्वति दिविपञ्चुक आततः ।
 सूरौ न हि द्युतात्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥
 अदशि गातुवित्तमो यस्मिन्त्रतान्यादधुः ।
 उपोषु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तना गिरः ॥ ४ ॥
 अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् ॥ ५ ॥

समाप्तानि आधाने गीयमानानि सामानि ।

आधानमीमांसा ।

तत्र तान्त्रप्रथमतो मीमांसास्वरूपं शिष्टैरुपरजितं यथारद्वयं सगृह्यम् । “वेदार्थानु-
गमायेन परमकारुणिको भगवाञ्जैमिनिरमुत्तुर्हर्मसूत्राणि ॥ ” “ अथातो धर्मविज्ञा-
तेत्यादौनि । तदेतेषामल्पाक्षराणामसदिग्धानां सारवर्ता विश्वतोमुत्तानामस्तोभानामन-
वशानां चोपर्यादिभिर्भूचिकारेर्व्याख्यातानामपि यथावदर्थग्रहणं न सर्वमुक्तमिच्छाम्यतानि
भगवाञ्जैमिनरुचर्यम् । यदीयं हि भाष्यं मुप्रसन्नगण्यतिगमीस्मान्तरसाधारण्यां शक्ययाऽ-
नन्यमुल्लभ्योपपादनसंख्यां चातिशेते एव भाष्यान्तराणि । तदत्र जानीमो यद्भाष्येणानेनैव
देहातिरिक्तामन्वरूपपदेप्रामाण्यादिसमर्थनपरेण मुदूरमपासितं लोकायतमतं दर्शनपदेऽभि-
पिक्तं च मीमांसाशास्त्रमिति । तदत्र क्षणिकं विज्ञानं शून्यमेव वा परमतरमिति पौरुषेयो
वेदो न प्रमाणपदानीमव्यास्त इति च सौगतमतावलम्बिभिः प्रतारितानांतेतरां सुनिम्ना-
न्दुरपदेशजलधौ मुदूरं गतांश्च सनातनधर्मपथादुद्दीर्घीर्षुर्भगवान्वातारो मुरसेनानीः
कुमारैरुत्तमूयैदमुमूलस्तौगततय प्रत्यष्टिपसनातनसमयं व्याचष्ट च शश्वर भाष्यमिति
प्रमोदपरम्परेयं सर्वेषामस्माकम् । तदिदं न्यायसुबोपनृहितमतिगभीरं न पारयति पारिच्छेत्तु
गुरुरपीति गुरुमतावलम्बिभिरन्यथान्यथा योज्यमानेषु न्यायेषु प्रवृत्ते चान्धगोलाङ्गुलपा-
येन लोकेऽन्वप्रहीशुरिमे पार्यसारधिमिप्रां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा न्यायरनमालाशास्त्रदीपिका-
न्यायरत्नाकरैस्तन्त्ररत्नेन च स्तुतैरिति सुविशदं सर्वेषाम् । अत इदानीं वयमपि आधान-
मीमांसाखण्डेऽनीं शास्त्रदीपिकानुसारमेव यथा सर्वे सुमुप ज्ञातुं मुशकं स्यादाधान-
मीमांसनं तथैव न्यापारयाम । तत्रेयं सरणि —

प्रथमतो वेदवाक्यं ततो जैमिने सूत्रं ततस्तदर्थं । ततो याज्ञिकप्रकरणं भगवत आपस्त-
म्बसूत्रं यथास्थितम् । ततो अथर्तुर्विचारपरिष्कृतपार्यसारधिमिथ्रुत्तमीमांसनम् । स्मरति
चात्रं अथकर्तारो मीमांसापद्धतित्वरूपम् —

त्रिषयो विशयश्चैव पूर्णपक्षस्तथोत्तरम् ।

सिद्धान्तश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥

अत्र सगतिश्चेति वा पाठभेदः । ऋचिदुत्तरं पक्षं एव सिद्धान्तो भवति क्वचिदुत्तर-
पञ्चाम्या निष्पतिस्ताम्यामय एव सिद्धान्तो भवति । तदिदं पञ्चतमपि अत्र सुरगृह्यम् ।
तत्र प्रथमत आधानविधिं मीमांसयाम । तत्रायं क्रम —

वसन्त्या ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ।

द्रीम्ये राजन्य आदधीत ।

शरदि वैश्य आदधीत ।

तैः प्रा. १ । १ । २

आधानेऽमर्देशेपत्रात् ॥ ज. २ । ३ । ३

सूत्रार्थः—आधानविषये वसन्तादिवाक्यं प्रापकभेदात्संज्ञोक्त्वादाधानस्य । काचेद्वि-
 क्रतु प्रति शेषत्रयमाधेन क्रतुविधिभिराक्षेपन. प्राप्यमासात् । इति ।

वसन्तो ब्राह्मणस्य प्राप्नो राजन्यस्य शरदि वैश्यस्य आप. शौ. नृ. ५. १ ३ । १८
 अत्र मासात्—इत्यत्र किमाधाने कर्मणि ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधिः, उत ब्राह्म-
 णादिवसन्तादि विशिष्टमाधानं विधीयत इति सहायः । तत्र 'यदि ब्राह्मणो यजेत'
 इत्यादौ ब्राह्मणादीनामदासतया राजसूयिकापेष्टिप्रयोगे गुणत्रिधौ निमित्तत्वासंभवेन तद्विधि-
 ष्टप्रयोगान्तरविधिसंभवेऽपि प्रकृत आहवनीयादिसापेक्षक्रतुविध्याक्षेपलभ्याधाने ब्राह्मणादीनां
 प्राप्तानां निमित्तत्वसंभवेनाधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधियुज्यते । नन्वाधानस्या-
 न्यतोऽप्राप्तत्वाकथं तस्मिन्ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वम् । न च क्रतुविधेस्तदाक्षेपः
 संभवति आधानविवाहाहवनीयादिशब्दश्रवणाभावेन तस्य क्रतुविधेःपेक्षिताहवनीयादि-
 साधकत्वे प्रमाणाभावादिति चेत् । 'नक्तं गार्हपयमादधाति' 'अर्धोदिते सूर्ये आहवनी-
 यमादधाति' इत्यादिवाक्येऽप्याधानस्याहवनीयादेश्च साध्यसाधनभावानुगमात् । यद्यपि तानि
 वाक्यानि गुणविधायकान्येव न त्वाधानविधायकानि तथापि 'गार्हपत्यम्' इत्यादिद्वितीयया
 साध्यानुसन्त्याधानस्य तत्साधनत्वानुगमसंभवः । यदा 'य एव विद्वानग्निमाधत्ते'
 इति सामान्यतः सर्ववर्णानामाधानविधायकमिति प्राप्ताधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादि-
 विधिरेति प्राप्ते, सिद्धान्तपति—

आधानेऽनर्शेषात् ॥ ४ ॥

आधाने विषये वसन्तादिवाक्यं ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टाधानप्रापकम्, नतु प्राप्ता-
 धाने निमित्तसंयोगेन कालविशेषबोधकम् । पुनः, असर्शेषकत्वादाधानस्य सर्वकव-
 र्थाया विधेःश्रवणात् । आधानविधिसंज्ञाने हि 'आदधान' इत्यामनेपदप्रत्ययादाधानसाध्या-
 म्नीनां कर्तृगामिचप्रवर्तत्या स्वीयाधानसाध्यत्र लभ्यते । आक्षेपपक्षे तु 'कृत्विनात्प्रमाद-
 धीत' 'यन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इत्यादिगुणवाक्येऽप्यात्मनेपदस्यानुवादरेनाविद-
 क्षिततया क्रतुविधिभिराधानमात्राक्षेपेऽपि तस्य स्वकर्तृत्वत्वे प्रमाणाभावात्परानुष्ठिताधान-
 नियन्त्राम्नीनां कथादिना संपादनं स्यादिति कथं नियमेन क्रतुविधिभिराधानस्य प्राप्तिः ।
 एवं चाधानस्य तदुद्देशेन नैमित्तिकगुणस्य च विधौ वाक्यभेदप्रमङ्गाब्राह्मणादिवसन्तादि-
 विशिष्टाधानविधिः । तथाच वसन्तादियुक्तमन्यक्षत्रिधौ जायन्ति 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते'
 इत्यस्य सर्वमानापदेशस्य विधियुक्त्यनङ्गैतोऽपि नानुमनितव्यो भवति । न चैतदपि वस-
 न्तादिसापेक्षेऽहवनीयादिशब्दाभावादाधानोपज्ञप्रीनां कथं कार्थता रशदिति वाच्यम् ।
 वसन्तादिसापेक्षेऽहवनीयादिशब्दाभावेऽपि 'नक्तं गार्हपयम्' इत्यादिगुणवाक्येऽपि गार्हपत्या-
 दीनां द्वितीयसाधनमाध्यन्वानुवादबोधेन वसन्तादिसापेक्षेऽग्निगन्तस्य गार्हपत्यादिसर्वे पर्य-
 यसानुगमनादिवसन्तत्र निम्नः । प्रयोजन पूर्वपक्षे ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वात् ॥

वर्णसाधारणत्वादिति सूत्रयोजनापि सुपपादा । न चैव शुद्धस्याप्याधान शङ्क्यम् 'अचराणा
जनयथ पुरोगाम्' 'दर्शमह पूर्णमास यज्ञ यथा यज्ञै' इत्यादिमन्त्रवर्णत आधानस्य
यज्ञार्थत्वावगमात् 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लस' इति तस्य यज्ञनिषेधाच्छूद्रस्याप्ययननि-
ध्यभावात् 'न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्' इति तस्य विद्याप्रतिषेधाच्चेति । अत्र वय
ब्रूम —यान्यत्र याज्ञिकोदाहरणानि दृश्यन्ते तानि विधायकानि न भवन्ति । तैत्तिरीयं
वाक्य तु तैत्तिरीयारण्यके श्रुत तत्तु मतवैचित्र्यप्रस्ताव उदाहृतम् । विधिसरूपार्थवाद
इति अनन्यगतिका व्यनस्था । अन्यदपि तत्र यच्छब्दस्य सत्त्वान्न विधायकम् । तदुक्तम्—
न्यायमुधायाम्—

सिद्धत्रयोतनाद्वक्त्राभिमुख्यासम्बाद्धिधौ ।

आमनि प्रेरणाभावान्निमित्तत्वाभिधानत ॥ १ ॥

विविशक्तिविहृत स्याच्छब्दादिचतुष्टयम् ।

प्राप्त्ययोगे तु तद्वाधात्कचि स्यादविहृतता ॥ २ ॥ इति ॥

पार्थसारथिमिश्रा अप्याहु —

न तान्क्रतुसामर्प्यात्प्राप्तिरैकान्तिकी तयो ॥

सामान्यवचन यत्तद्वर्तमानापदेशकम् ॥ १ ॥

यत्तु सभरणकाण्डे श्रतमिति तदपि तत्र न पश्याम । स्थितेऽपि अर्धवादघटितत्वा
त्तत्रापि निर्दिष्टैव गति । अथास्तु याज्ञिकमते प्रपञ्चिता युक्तय समीचीना इति विभाव्य
आधानविधिर्मासाया भगवद्वाच्यकारमतानुसरणमेव युक्तमियुपपश्याम । यत्र तु
अनन्यगतिर्नान्यत्र विधायकत्व नास्ति तत्र तु सत्यपि यच्छब्दे विधायकत्वमनश्यमभ्यु-
पेतव्यम् । यथा—'यदाग्नेयोऽष्ट कपालेऽमात्रास्यायाम्' 'यदाहवनाये जुहोति' 'यपर्णं
शाखया वसानपादरोति, इत्यादिस्थलेषु । इति श्रौतिप्रवराणा भीमासक्ताना च नानधिगत-
चरम् । इत्यलमतिपलभितेन ॥

“वर्षामु रथक रोऽग्निमादधीत” ॥

वचनाद्रथकारस्याधानस्यासर्धशेषत्वात्” जै ६।१।१२

सूत्रार्थ —वचनाद्रथकारस्येदमाधान तथास्याधानस्य सर्वत्रैवर्णिकाधानापेक्षया पारिशिष्ट
त्वादेतैव र्णैरथकारस्येदेदम् ॥

वर्षा रथकारस्य । आप श्रौ. सू. ५ । ३ । १८

ये त्रयाणा वर्णानामेत वर्णं कुर्युस्तेषामेव काठ ॥ ५।३।१९

भीमासा—“वर्षामु रथकारोऽग्निमादधीत” इति । तस्मिन् ब्राह्मणादीनामेव रथकरणे
निमित्तं वर्षाविधिरयमुत रथकारसङ्ख्यान्तरवर्णस्याधानांतरविधानमिति सप्तये द्विजाना

विद्वत्काकालमात्रविधाने च लाघनात्प्रामेयं कालविधिर्नाविदुषोऽवान्तरवर्णस्य विविधप्रधान-
विधिरिति प्राप्ते रुदिरबलेन योगवाचाद्ब्रह्मचरव्याधिविदुषोऽप्यधिकारप्रतीतेरविधानात् । क्रम-
णा वेति च मन्त्रगर्णादिभुसौधन्वनपर्यायस्यावान्तरवर्णस्य रथकारस्येदमाधानं विधीयते ।

आपस्तम्बाचार्यसूत्रविरोधो लौमीनिःसृष्टेण—तस्य सूत्रस्यापमर्शः—त्रिषु वर्णेष्वन्तर्भूता एव
सर्ववृत्तिशीला ये रथं कुर्वन्ति तेषामप्यमाधानकालः । रथकाराधानं क्षत्रिसंस्कारार्थं न भवति
रथकारस्याधाने सद्भावेऽपि आधानमात्रोपक्षीणमाधानविधिना ऋतुविधानवत्स्यनासंभवा-
द्विद्याभवेनोत्तरवत्त्वविकारानुपपत्त्याग्नीनां भाव्युपयोगराहित्येन संस्कारानर्हत्वात् । नहि
प्रमाकरवदस्मान्मी रथकारस्य ऋतुविकारोऽङ्गीक्रियते । तस्मादग्निगुणकर्मवर्धकमेदमाधानम् ।
तत्र स्वर्गकलकम्-तैरग्निभिर्दाहश्च तस्येति मीमांसकाः ।

ऋषभरथशरानु क्षत्रियवैश्वोपकुण्डाः । वाच. श्रौ. सू. २।१।१९

अस्य सूत्रस्य विरूपणसमये गार्थनारायण इत्थं व्याचक्षौ । वैश्वस्तदाकर्मोपजीवी
उपकुण्ड इत्युच्यते । अयमुपकुण्डान्दार्थं आपस्तम्बसूत्रमतुत्तरति । तेनापस्तम्बाश्वलाय-
नमते वर्णत्रयाद्दाहिः ऋतुविकारिणो न स्मृतीति सुविदितम् ।

तदत्र भावान् काव्यायनोऽप्यसुसूचत । यथा—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥ रथकारस्याधानेऽन्याधेयकर्मव्यधिकारो भवति । वर्षासु
रथकार आदधीतेति श्रुतेः । अत्रेदं संदिश्यते । किं त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकरणयोगा-
द्वयकार आहोस्विन्नियतं किञ्चिन्नान्यन्तरमिति । किं तानुप्राप्तम् । त्रैवर्णिकानामन्यतम
एवेति । कुतः सोऽपि हि रथं करोतीति योगाद्ब्रह्मकार इत्युच्यते । तस्य च त्रैवर्णिकत्वादाधानं
प्राप्तमेव ऋतुभावं विधेयम् । तथा सर्वकार्यविधानाद्ब्राह्मणभेदो न भवति लाघवं च । जा-
त्यन्तरपक्षे तु तस्याधानं विधातव्यम् । ऋतुसम्बन्ध । तथा सति वर्षासादधीत रथकार
आदधीतेत्येवं वाक्यभेदः स्यात् । अपि च शूद्रस्त्रसाभर्यादितिपिदः । तस्मात्त्रैवर्णिका-
नामन्यतम एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तामाह—

नियतं च ॥ १० ॥ चो नार्थे वाशब्दश्च पूर्वपक्षानिरसार्थः । न त्रैवर्णिको रथकार-
स्तस्य शिश्रुोपजायवस्य प्रसिद्धत्वात् किं तु नियतं ज्ञानन्तरमेव । तत्र केषिदेवमाहुः-
वैश्यायां क्षत्रियादुपको माहिष्याः शूद्राया वैश्यादुपत्या करणी तथा करण्या माहिष्यादुप-
को रथकार इति । तदुक्तं स्मृतौ—माहिष्योमी प्रजायेते विदुषुब्राह्मणयोर्दृष्ट्यात् । शूद्राया
करणी वैश्यादिति । माह्वन्कमोऽपि [१-९-२] वैश्याशूद्रौस्तु राजन्यन्माहिष्योमी सुतो
स्मृती । वैश्यास्तु करणः स्यात् विशास्त्रेप निधिः स्मृतः । निजानु विधिना पारिणीतानु । तथा
[१-९-९] माहिष्येण करण्या तु रथकारः प्रजायत इति । अतो रथकारशब्द एवं-
विधमकरजातो रूढः । रुदिरश्च योगाद्ब्रह्मचरिण्ययादर्थं करोतीति योगं वाधित्या जात्य-
न्तरेण रथकारशब्देनोच्यते । तस्येदमाधानं कालविशिष्ट विधीयते विशिष्टविधानाद् वा-

व्यभेदोऽपि न भवति । अपरे त्वाहुः—रथकारशब्देनात्र सौधन्वनानां ग्रहणम् । ऋभूणां त्वेत्वाधानमन्त्रवर्णात् [४-९५] सौधन्वनाश्च ऋभवः 'सौधन्वना ऋभव' इति [ऋ-संहिता [३-६०-४] सामानाधिकरण्यानिर्देशात् । तथाचाह मनुः' [१०-३३] बाल्यात्तु जायते वैश्यामुधन्वाचार्य एव च । कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव चेति । अतो मनुक्तो यः सुधन्वा ब्राह्मणैश्चपुत्रस्तत्पुत्राणां सौधन्वनानामृभूणोमत्राधिकारः । यस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तो न तस्याधिकारः सत्यपि रथकारशब्दवाच्यत्वे मन्त्रवर्णाच्छागन्यायेन सौधान्वनानामेवाधिकार इति । तथाच जैमिनिः (६ । १ । ४६) सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन्निति सौधन्वना नाम जातिः । हीनास्ते किञ्चिन्नैरर्णिकेभ्यो जात्यन्तरम् । नच ते शूद्रा न वैश्या न क्षत्रिया न ब्राह्मणा इति तेषामिदमाधानम् । कथम् । प्रसिद्धैर्मन्त्रवर्णाच्च मन्त्रवर्णो हि भवति सौधन्वना ऋभव इति ऋभूणां त्वेति (४ । ९ । ५) च रथकारस्याधानमन्त्रः । तस्मात्सौधन्वना ऋभवश्च रथकारा अपि चा तं नेमिमूढयो यथेति च ये नेमिं नमन्ति त ऋभव इत्युच्यन्ते रथकाराश्च नेमिं नमन्ति तस्मादत्रैरर्णिकानामद्वाणामेतदाधानमिति शबरस्वामिनः । ननु विद्याभावेन सौधन्वनानां मसमर्धतयानधिकाराच्चैवर्णिक एवानयनव्युत्पत्त्या रथकारशब्देन किमिति न गृह्यते सोऽपि हि रथकारो भवति तस्य चाधानं प्राप्तमेवानुच ऋतुमात्रविधानाद्वाद्यत्रं भवति जात्यन्तरे तु विशिष्टविधानाद्गौरवं स्यादित्याशङ्क्यामुत्तरमाह—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥ वात्स्य ऋषिरित्याह न त्रैरर्णिको रथकारः । कुतः , अभावात् , त्रैरर्णिकस्य रथकारस्यामात्रात्कथमभावो यौगिकोऽयं शब्दो रथं करोतीति रथकार इति तेन यावत्कालं रथकरणसम्बन्धस्तत्कालं रथकार इत्युच्यते न सर्वदा । अतत्रैरर्णिकस्य रथकारस्वाभावाद्द्विचारहितस्यापि ऋभुसौधन्वनसात्तत्तापरपर्यायस्य जात्यन्तरस्य रुद्ध्यावगतस्य वचनादाधानेऽधिकारो भवति ॥

ऋतुनक्षत्रपर्वमीमांसा—

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । प्रीष्णे राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीत । तै. ब्रा. १ । १ । २ ऋभूणां त्वेति रथकारस्य तै. ब्रा. १ । १ । ४ हेमन्तो वा शरद्वैश्यस्य, शिशिरः सार्धैरर्णिकः । आप. श्रौ. सू. ५ । ३ । २० प्रीष्णो हेमन्तश्च राजन्यस्य सत्यापाद-श्रौ. सू. ३ । २ वर्षाः प्रजापशुकामरैश्चरथकृताम् । कात्यायनश्रौ. सू. ४ । ७ वसिन्कास्मिन्धिदत्तावादधीत । आश्व. श्रौ. सू. २ । १ । १४ सति संभ्र एत उक्त ऋतवोऽवश्य यथामंभव संपादनीयाः । असंभरे तु "वसिन्कास्मिन्धिदृतावपं पक्ष आश्रयणीय । नहि अद्गानुरोधिनाद्ग्यनुष्ठानम् । ऋतुनक्षत्रपर्वी-न्यङ्गानि प्रधानमाधानम् । तत्र प्रमाणम्—अथो ललु यद्वयं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीता तै. ब्रा. १ । १ । २ चत्वारो अपि "यद्वयं यज्ञोपनमेदथादधीत" सैवार्षिक-

आपानशौभासा ।

“त्रैवा. २ । १२ इति ऋतुविचारः । नक्षत्राणि । कृत्तिकामारभ्य निशाशापर्यन्तं देव-
नक्षत्राणीति श्रुतम् । “कृत्तिकाः प्रथमं निशाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि ” । तै.
भा. १ । ५ । २ सर्वं देवं कर्म देवनक्षत्रेषु कार्पण्येति न्यायः । तथापि श्रुत्वा तन्मध्ये
कानिचिन्नक्षत्राणि आधानप्रत्यू विहितानि । तानि कृत्तिका, रोहिणी, पुनर्वसू-पूर्वा
फल्गुनी उत्तरा फल्गुनी (मन्वानक्षत्रान्तर विद्यमाने)—चित्रा—इति । तत्र निर्दोषं
नक्षत्रं तु रोहिण्येव । बौधायनोऽपि “ रोहिण्या संगद्यते तस्यामादधीत ” इत्युक्तान्
श्रौ. सू. २ । १२ आपस्तम्बाचार्या अपि “ सर्वाणि नित्यदेके समाप्तानि ”
सर्वशब्दः प्रकृतपरामर्शवाचकः । आप. श्रौ. सू. ५ । ३ । १५ प्रकृतानि
च नक्षत्राणि “ कृत्तिकाः—रोहिणी—मृगशीर्षं—पुनर्वसू पूर्वा, फल्गुनी—उत्तरा फल्गुनी
हस्तः—चित्रा—विशाखे अनुराधाः—श्रवणम् उत्तरा भाद्रपदाः ” इति । एतेषु यस्मिन्कास्मिन्नपि
नक्षत्रेऽप्यदर्शयति आचार्येणान्येनामाचार्याणामभिप्रायः सूत्रितः । एतावत्त वसन्तादि-
श्रतत्रः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि विहितानि । इदानीं पूर्वविचारः—“ अमावास्याया वीर्ण-
मास्या वाधेयः ” आप. श्रौ. सू. ५ । ३ । १७ “ अमावास्यायामन्याधेयम् ” इति
वासायनः । एतावाचार्यौ स्वतन्त्रमेव पर्याधानं विधत्तः । बौधायनस्तु पूर्वनक्षत्राधानं
विधत्ते । आश्वलायनस्तु ऋतुपर्याधानं विधत्ते—“ वसन्ते पर्याधि माद्वय आदधीत ” इति
आश्व. श्रौ. सू. २ । १ । १३ । एतेन ऋतुनक्षत्राधानं पर्याधानं पूर्वनक्षत्राधानं केवल-
सूत्राधानमिति चतस्रो विधाः सौत्र्यः । इति । तत्र ऋतुनक्षत्रपक्षे शुभ्रपक्षः श्रेयान् ।

शौभे वसनावाग्निमादधीयाताम् ।

गुणस्य तु विधानत्वात्कन्या द्वितीयशब्दः स्यात् । जे. ६ । १ । ५

सूत्रार्थः—गुणस्य—शौभरूपगुणस्य विधानमादिधेयकोटिषविश्वनात् । द्वितीयशब्दो
द्विचनप्रापकः शब्दः—प्रत्ययः पल्वा एव वाचकः स्यात् ।

शौभे वसन्तौ जायापती अग्निमादधीयाताम् । आप. श्रौ. सू. ५ । ४ । १०

आपानं प्रकृत्य धीनि वसन्तानग्निमादधीयाताम् ” इति श्रुतम् । तत्र संशयः । किना-
धानं द्वौ पुनसौ सखाकौ सह युयतामुतैक इति । तत्र—

पूर्वत्राख्यातसख्यायाः कर्तृरूपान्वयः स्थितः ।

तेनैह कर्तृरूपस्य भेदो द्विवचनाद्भवेत् ॥

वसन्ताविति चोपारत्पुद्गप संप्रतीपते ।

द्विवपुक्ते हि तद्वाधे निवम्येते च ते मिथः ॥ शा. दी. ६ । १ । ५

एतपि पुद्गपत्तत्रोपुंसपोरपि द्विवचनमीकारान्तं दृष्टं पुक्त्वश्च बुक्त्वौ च बुक्त्वयमि
तथाप्युभयाम्यभिचारात्पुद्गं द्विं चास्याभिधेवं तयोधाभिधेयोरसति स्त्रीसद्वितीयप्रमाणं
परस्परनिवमात्पुंसांवाप्य द्वौ गम्येते । तयोश्चोपवतान्मातेस्तद्विधानार्थमेतद् वचनम्

‘कश्चिदोग्यताजननाथं कर्तारं परिक्रीणीति स्वयमेव योग्यत्वात्स तस्य कार्यं प्रति गुणाभा-
वेन परिक्रीणीति तेन गुणतयैव परिक्रीणानां कर्तृणां प्रातेर्यथाप्राक्तानामेव च समाह्वयया
व्यवस्थानाद्यत्रैव पुरुषाणां गुणभावनस्तत्रैव समाधाननियमः । सरस्कारास्तु याजमाना
वचनाद्विज्ञानमपि भवन्ति हिरण्यमालिन ऋषिज इति स्तु ।

तत्र वपन विधाय वपनसाधन विधत्ते—‘ लोहितवापसेन विवर्तयते ’ तै ब्रा १।५।६

भाष्यम्—अपसा निर्मित क्षुर आयस स च लोहितस्वान्नमिश्रेणापसा निर्मितनात् ।
साधन विधाय क्रम विधत्ते—‘ उपपक्षान्ने ’ अथ दमश्रूणि अथ केशान् । अप दैव
क्रम । ‘ दमश्रूण्ये । अथोपपक्षौ ’ । अप मानुष क्रम । इमाभेव ऋषी श्रोतवी । इत
एवाकृष्य स्मृतिकारैः पुरुषार्थतया विहित क्षारमनेनेव क्रमेण कार्यं नासुरक्रमेण ।
अथ हि आसुरक्रम—‘ केशान्ने । अथ दमश्रूणि । अथोपपक्षौ ’ । एते सर्वं पक्षा-
स्तैत्तिरीयब्राह्मणे १ । ५ । ६ इत्यत्र श्रुताः । स्मर्यते च कर्मनिष्ठेन भगवता वसिष्ठेन
पुरुषार्थतया क्षौरकालनियमः—

भासि भासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे तु यज्वनाम् ।

ऋतावृत्ते यतीनां तु यथेष्ट ब्रह्मचारिणाम् ॥ १ ॥

अत्र भासि भासि गृहस्थस्यैवनेन न हि यजमन्यो विना गृहस्थस्य स्थिति सम्भवति
तथापि विधुरवानपस्थायाश्रमस्थितपरतया यो यम् । अपसा यचना गृहस्थस्य गृहस्थानां
वचनव्यव्यासेन पक्षे पक्षे भासि वेति विकल्प्यते । अत्र प्रमाणम्—‘ केशदमश्रु वपते
वाशिसाम् ’ २।१।९ इति कात्यायनसूत्रात् । अत्र कर्वाचार्य—‘ पूर्णमासे वपनस्य
विकल्पो नास्ति तस्मादमात्रास्पायाम्स्तांति सिद्धम् । अतो वचनव्यव्यास कृत्वैवोक्त एव
स्मृतेरर्थो नाप्य । देवयाजिकास्तु कर्तृमते वपनस्य विकल्पमाह । भर्तृयज्ञमते वपन विध
मेव अशिख वा सशिख वेति विकल्पः । गानने भिक्षेप—‘ केशदमश्रु वापयते दक्षिणो
पक्रमान्केशान्सद्योपक्रमान्केशान्पश्चात् कर्मनिष्ठैस्त्वात् कारयते । न कश्चो पत्नी मखाद्य
कारयते ’ इति ।

आचार्यमत्त पुनरानर्तते—

यर्धणि च केशदमश्रु वापयते । अप श्री सू ७ । १ । ४

वैश्विकब्राह्मणस्य पर्वणि पाक्षिक सन्निवस्यते वापयत एव परिक्रीणीति । अत्र
धूर्तस्वामिन—‘ अर्धप्रातःप्रातःपनस्य यदि त्रियते ततोऽस्मिन्काले निवस्यते । पृथुत्स्य
वपनस्य कालविधिभ्रत्वाद्ब्रह्मचरनस्थार्यात्तराभावादिच्छायाप्राप्तस्य वपनस्य कालमात्रनियमविधिः ।
उत्तरत्रापि ७ । १ । ५ इत्यत्र ब्रह्मश इति वचनात् ‘ यदि वर्षिष्या केषा विचत इच्छा
च विपते ततोऽस्मिन्काले निवस । अपर्वणि काले कर्मण्यत्तमपि इच्छया सवा

कुर्यादिति । केचित्प्रकरणादेव कर्माङ्गत्वे सिद्धे पवत्रहणात्कर्मणोऽनङ्गमिति । अन्ये तु अपर्णकालेऽपि दर्शपूर्णमासप्रवृत्तौ कर्तव्यमित्याहुः । ‘यज्ञियो भूवा मेघमुपैति । १।६। ५ तै. इति लिङ्गात् । केशश्मश्रुमिमेते तु लोमनखवपनप्राप्त्यर्थश्चकार इति स्वमते तु केशश्मश्रुग्रहण समानदेशस्य, नखस्यापि प्रदर्शनमपि अल्पश अल्पान्यपि रोमाणि वापयौत । वाजसनेयिमतास्तु “अप्यल्पशो लोमानि वापयते” इति आप श्रौ सू ४।१।५।

अस्यार्थ — अल्पशः केशान्वापयते अल्पशो लोमानि चापयेदपिशब्द श्मश्रुग्रहणार्थे इति सूत्रयोजनेति अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपूर्णमासमेव वपन न दर्शे ।

अत्र रुद्रदत्त — केशश्मश्रु च मध्ये श्मश्रु त्वल्पमपि वापयत एव ‘केशस्त्वल्पे सन्तौ नोऽप्येवम्’ इति । बौधायनस्वाह यदि केवल श्मश्रु वापयिष्यमाण स्यादिति ।

तदय निष्कर्ष — पुरपार्थतया निहित वपनमेच्छिन्नम् । इष्टिप्रकरणे सूत्रित वपनमङ्ग मनङ्गमिति ।

तत्रापि पौर्णमासे वपनं नित्य दर्शे तु विकल्प । प्रकृत आधानाङ्गभूत वपन तु कार्यमेव । विशेषविधानात् । इति वपनविचार ।

अजस्रमीमांसा ।

“आधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा ” आश्व श्रौ सू २।१।३५

“द्वादशाहमजस्रेश्मश्रु यजमान स्वयमग्निहोत्र जुहुयात्” । आप ५।२२।१३

“द्वादशरात्र पङ्कान् त्रिरात्रमन्तत ” । कात्थीये ४।१०।१६

“अजस्रा अस्पृते अग्नयो भवन्ति” । बौधा.

एतेषु सूत्रेषु विचारितेषु भाष्यकारवृत्तिकारप्रयोगकारीयमतेषु भीमासितेषु एतन्निष्पद्यते—

१ “अग्निहोत्रपूर्वाधाने एव अजस्रपक्ष ”

सत्र प्रमाणम्—आधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा । आश्व श्रौ. सू. २।१।३५ मग्नता श्लायनाचार्येणाधानान्तरमग्निहोत्रस्यैवोच्यमानत्वाद्नुष्ठानक्रमणेन कर्मणा व्याख्यानमित्युक्तावाच ।

२ “इष्टिपूर्वे अजस्रधारण नास्ति ”

प्रमाणम्—अन्यमहवनीय प्रणीयाग्नीन्वाद्भाति । आप श्रौ. सू. १।१।२ इष्ट्यर्थतयान्यस्य प्रणयनस्य विधानात् । “अपमृश्य श्वोभूते पौर्णमासेन यजेत” आप. श्रौ. सू. ५।२४।९ इत्यपवर्तनविधानाच्च ।

३ “सोमपूर्वाधानेऽप्यजस्रधारण नास्ति ”

अगतश्रियोऽपि केचिदज्ञधारणमनुनिष्ठन्ति ते सूत्रनिरोधादुपेक्ष्या । बोधायनसूत्रा-
ध्यायिना तु द्वैधसूत्रादज्ञधारणे विकल्प । आपस्तम्बसूत्राध्यायिना तु यदि मथित्वा-
हित स्यादक्षिणाग्निस्तर्हि तस्याज्ञधारण युक्तम् । आहार्थस्य दक्षिणाग्नेर्नास्यज्ञधारणम् ।
गार्हपत्यस्य चाज्ञधारण नित्यम् । नित्य गार्हपत्यमित्यापस्तम्बसूत्रात् । सत्यापादीयाना
तु आहार्योऽपि दक्षिणाग्निर्नित्य ।

इयजस्रविचार ।

एत सर्वं मनसि निधाय मीमांसकशिखागणिनाश्वलायनसूत्रवृत्तिवृत्ता गार्धनारायणेन
धारयात् तदिदं मीमांसामतमुदाहराम —

द्वादशमु रात्रीष्वनुनिर्वपत् । ते वा १ । १ । ६

संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्धं वात् । जै ५ । ३ । २१

सूत्रार्थ — संस्कृते पवमानेष्टयादिभिः संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणि वर्तेरकुत संस्काराणां
तदर्धं वात् । संस्कारशब्दा एत आहवनीयादयः संस्कारस्य कस्यचिदभवेनाहवनीयादिषु
कर्म स्यात् ।

द्वादशाहे पवमानहवींषि निर्वपेत् । आ श्रौ सू ५ । २१ । २

मीमासा—आधानप्रकरणे पवमानहवींषि विहितानि तान्याधानाद्विप्रकृष्यन्ते । द्वादश-
रात्रीष्वनुनिर्वपेदित्यादिभिस्तत्राग्निहोत्रादीनि किमाधानानन्तरमेव प्रवर्तन्त उत तेषु कृते
ष्वितिचिचारे कर्तव्यान्याहवनीयस्य निष्पन्नं वात् । आधानमात्रस्य निरपेक्षस्य तदुपादकत्वा-
त्पवमानहविर्भिस्तु निष्पन्नस्याहवनीयादयो निष्पन्ना । निष्पन्नेषु तेषु भवितव्यं कर्मभिरिति
प्राप्त उच्यते—न निरपेक्षमाधानमग्नीनामुपादकं पवमानहविषामपि तदुपादकं वात् । नच
विकल्पस्तेषामाधानोत्तरकाले विधानात् । अतः समुचितानां तदुपादकत्वान्न तेभ्यः प्रागा-
हवनीयनिर्वृत्तिः । यद्यप्याधानाङ्गं पवमानहवींषि तदाप्यनङ्गं प्रधानेन साध्यानिष्पत्ते-
स्तदुत्तरकालमेवाग्निनिष्पत्तिः । यत्तुक्तं निष्पन्नस्यैवाग्नेः संस्कारमात्रं हविर्भिरिति । तथाऽ-
प्यस्य संस्कारस्याहवनीयकार्योपयोगित्वात्तेन विना निष्पन्नस्याप्यग्नेराग्निहोत्रादिकार्याक्षमत्वा-
त्तदुत्तरकालैव कर्मणा प्रवृत्तिः । अत्र भाष्यकारवार्तिककारमते पूर्णं हुत्यन्तमाधानम् ।
एतत्तु सोमनाधीने बृहस्पतिराजपेयदृष्ट्यात्तेन दधति । पार्थसारथिभिश्चापि यदाऽप्याधा-
नाङ्गं पवमानहवींषि शास्त्रदीपिकायामुद्घोषयावभून् । एतन्मन्त्रमिति पक्षद्वयं तथापि पव-
मानहविर्निर्वप सद्योऽथवा द्वादशाहे द्यहे व्यहे चतुरहेऽर्धमासे मास्यृतौ सप्तसरे वा
इत्यापरतस्त्रसत्रे ५ । २१ । १ । २ द्वादशरात्रिषु अनुनिर्वपेदिति तै० ब्राह्मण एतेषु त्रिषु
पक्षेषु यदा कदा वा कार्यं इति तु सर्ववादिसमतम् । तं निर्वप विनाऽग्निहोत्राद्यनुपान-
न भवति । इति तु सामञ्जस्यम् । अधानाद्द्वादशरात्रमजस्ता ॥ ३५ ॥ आश्व श्रौ सू
१ । ३५ अत्राधानमिदं श्रौक्त्वा आधानं पूर्वं द्वादशरात्रमजस्ता इयुक्तम् । तस्यायम-
भिप्रायः—यावता कर्मसमुदायेनाग्निना सिद्धिर्भवतीति ।

अग्नेः सगुणत्वविचारः ।

‘अग्नेये परमानायाग्नये प वकायाग्नये शुचये’ इति ।

अत्रचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ जै० १०-४-२८

सूत्रार्थ — यदि च गुणाभिधानं न क्रियते गुणशासनमनर्थकं स्यात् ।

अग्नेये परमानायाग्नये पानकायाग्नये शुचये इति आप श्रौ सू ५।२।१५

अत्र भीमासा—तत्र सशय — तद्वाचिषु तिमेषु किमेक एवाग्निशब्दे वक्तव्यः किमुमी शब्दे वक्तव्यौ । अग्नेये परमानाय निर्वपाम्यग्निं परमानमावहाय परमानस्याह्युक्तिमन्त्रेणे षमिति । ‘तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धेर्नोच्चारणं द्वयोः । सचाग्निशब्द एवैकधोदत्तानुग्रहो भवेत् ।’
स्यादेव यदि प्रथममर्थं निधाय पञ्चान्दशप्रवणं स्यात्तद्वत् एव तु भावनाङ्गत्वेन विधेयं तत इत्येकं तस्माद्बुभयोर्विधानाद्बुभी वक्तव्यौ ॥

आर्त्विज्यविचारः ।

ब्राह्मणानामिदं हनि । नेहाब्राह्मणस्यासि । ते ब्रा ३।७।५

स्मृतेर्था स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥ जै० १२-४-४३

याजनाप्यापनप्रतिग्रहा स्मृसा ब्राह्मणानामेव निहिता ।

ब्राह्मणानृत्विजो नृणीति आप श्रौ सू १०।१०।१

अत्र भीमासा—आधानप्रभृतिषु कर्मसु किं त्रिमिरपि द्विजातिभिरार्त्विज्यं कारयितव्यं मुत ब्राह्मणैरनेति सशय । तत्र ‘त्रयोऽप्यार्त्विज्यमर्हन्ति विद्वत्संस्मरणं पुन । पुरुषार्थमत कर्मगुण्यं नास्ति किंचन’ । याजनाप्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव ह्यनुपाया इति नियम पुरपार्थतया स्मर्यते न ऋत्विज्यतया । तेन सत्रियैश्चानार्त्विज्यं कुर्वन्तौ नियमातिक्रम क्त्वा स्वधर्मा प्रव्ययेयाता ननु कृतो काचिद्गुणहानि । तस्माच्चिमिरप्यार्त्विज्यं करयि-
तव्यमिति प्राप्तप्रतिधीयते ‘द्विचोत्तमानाभावेन न तु सत्रियैश्च यो । ब्राह्मणार्त्विज्यनि यमं क्त्वर्थेनापि हि स्मृत ।’ ‘यज्ञं व्याख्यास्यन्’ इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्य मिति स्मरन्तो यज्ञसूत्रकारा ब्राह्मणेन स्मरन्तीति निरुद्धमेवन् । सशयं भगवद्भाग्यपणेऽपि ‘सत्रियो यज्ञिको यज्ञं चाण्डालस्य विशेषतः । कथं सदासि भोक्तापो हविस्तरस्य मुरयं च’ इति मुरा देवा ऋषयश्च ऋषिभ्यस्त इति देवताहविर्वागनिरावरणात्कृतुवैगुण्यमेव दर्शितम् । ‘राज्याजक्याज्यस्य विनश्यति यथा हनि’ इति च । अत्राह्यणार्त्विज्ये हविर्वाशब्ध स्मृत । द्विजाति च दर्शितानि ब्राह्मणानामिदं हनिर्वाच्येनादीनि । तस्माद्ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति सिद्धम् । अथाच भगवानाभयवनात् । —

अन्तेनासी वा । आध. श्रौ. सू. २ । ४ । ४

अत्र वृत्ति.—ऋत्विजस्त्रिभिधा देवभृताः पितृभृता मनुष्यभृता इति । ये कर्मणि कर्मणि त्रियन्ते ते देवभृताः । येऽन्वयागता ऋत्विजस्ते पितृभृताः । ये त्वेकस्य पुरपस्य सर्वाणि कर्माणि कर्तुं त्रियन्ते ते मनुष्यभृताः । तत्र यस्याहिताग्नेः पितृभृता मनुष्यभृता वा ऋत्विज. सन्ति तेषामृत्विजामेरुः कक्षित्यर्धवर्जितेषु कालेषु जुहुयात् । यस्य देवभृतास्तस्यान्तेवास्येनेति त्रिनिवेशः । स एव गृह्येऽप्याह—

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताह्वान्ने मातृतः पितृतश्चेति ।

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥

• धरणक्रमोऽपि तत्रैव “ ब्रह्माणभेन प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युम् । अधोद्गतारम् । इत्यार्विज्यविचारः ।

प्रथमाधाने तु यसूत्रं गृहीतं स्यात्सूत्राध्यायिनेवारणिदानं कार्यम् । तच्चाध्वर्योः सकाशात् । तथाचाचार्यसूत्रम्—

यजमानाय प्रयच्छति ॥ ५ । ८ । ७ इत्यापस्तम्बः ।

अर्घ्ययुध यजुर्वेदनिहिताना पदार्थाना कर्ता ।

इति समाख्यावशादयमर्थो लभ्यः । यथा ऋग्वेदेन होता इत्यादिस्थलेषु सर्वत्रैवमेव । न च समाख्यायाः किञ्चिद्वाचकं पश्यामः ।

अजवन्धनविचारः ।

उत्तरेण गार्हपत्यापतनं कल्माषमजं बध्नाति । आप. श्रौ. सू. ५ । ७ । १७ ।
कल्माष.—कृष्णबिन्दुः । अस्याजस्य प्रतिपत्तिरग्नीध्रे दक्षिणादानम् । सूत्रितं चाचार्येण—‘अजं पूर्णपात्रमुपरर्षणं सार्वसूत्रमित्यग्नीध्रे’ ५ । १० । ७ काल्यायनेन तु विकल्पोनाजवन्धनं सूत्रितम्—‘गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति न वा’ का. श्रौ. सू. ४ । ८ । १ यदा बध्यते तदा प्रतिपत्तिरपि पूर्वदेव सूत्रिता । यथा—विद्यमानं प्रातरग्नीध्रे दद्यात् ।

इत्यजवन्धनविचारः ।

विहारप्रक्रमादिविचारः ॥

द्वादशमु विक्रमेष्वग्निमादधीत । चक्षुर्निमित आदधीत ते. प्रा. १ । १ । ४ ।
भाष्यम्—विक्रम—प्रक्रम । स च द्विपरः । तथा च प्रक्रमा द्विपरद्विपदो वा । गार्हपत्याद्वादशमु विक्रामेषु समामेनु आहवनीयायतनं कृत्वा तत्राग्निमादधात् । चक्षुषा दृष्ट्वा

भाष्येतासान्देसे द्वादशमिदं सभयतीति निश्चय तत्रादधीत । सर्वं चेत्तलूनि शुल्व-
सूत्रं आपस्तम्बाचार्येण । भाषितं च तत्करविन्देन ।

आग्न्याधेयिके निहारे गार्हपत्याहवनीययोः उत्तराले भिद्यते । शु २ । १ ।

अत्र भाष्यम्—अत्रप आधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तद्ग्न्याधेयं तद्ग्नान आग्न्याधेयिक ।
विहित्यन्तेऽस्मिन्नग्रय इति निहारे देवयजनदेसः । तत्रधिकृत्य गार्हपत्याहवनीययोः उत्तराले
गार्हपत्याहवनीयस्योऽन्तराले तदापतने लक्षणा । अत्ररालश्रुतिसामर्थ्यादन्तरालेऽन्तरालं प्रस्तुत्य
भिद्यते ध्रुवते सर्वत्रास्यायमेवार्थः । गार्हपत्याहवनीयप्रवृत्तौ तयोरेऽन्तराले श्रुतिरेव
पठ्यते । कात्यायनसत्यापादव्यपनुमेवार्थं सूत्रयन्ति । बौधायनस्तु यथात्रलक्षणं परं चान्न
प्रक्रमशब्दार्थो नाधिगतः । तदर्थमयमुपक्रमः । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा । इत्याचार्यशुल्व-
सूत्रम् । २ । पदप्रमाथं करविन्दभाष्ये—पञ्चदशाङ्गुलं प्रक्रमं पदक्षिपेत्पञ्चाक्षी । पदा-
दयो मानसाधनतया गृह्यन्ते । अतो न विक्षेपमात्रेण प्रयोजनम् । किंतु तत्सगन्धिना
केनचिद्रव्येण । अतो विक्षेपकत्वमूतसयोगविभागान्वासुपलक्षिते देशात्तरालपरिमितत्वा-
दिना प्रयोजनं गच्छन्ति राज्ञे । अत्र एकप्रक्रमस्य पदं भूमी स्थापयित्वात्पदं विक्षिप्य
निदधाति । निर्विकारं सगच्छन्तमं पुरपरिभ्रतविधीयमानयोः पदयोः उत्तरालं यथा पद-
परिमितं भवति तथा गच्छति । अतो विक्षिप्तेन पदेन पदद्वयं व्याप्तमिति द्विपदं प्रक्रमः ।
यद्यपि त्रिपदो वा इत्याचार्यसूत्रे श्रुतं तथापि तत्र व्यवस्थेयम् । “पञ्चानिपुरयोः दत्त-
पदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदसमाविभक्तस्य इति कात्यायनश्रौतसूत्रम् । १६।८।२१ ।
अत्र कर्मभाष्ये पञ्चाननयोः पदस्य स पञ्चभिररालिभिः पुरम् । दशभिः पदैः पुरम् ।
द्वादशभिरङ्गुलैः पदमित्येवमर्थो न भवति । इतः प्रागल्भ्यादात्ता लक्षणस्यानुक्तत्वेनासि-
द्धतात् । अतश्चैवम्—पुरस्य सप्तविभक्तस्य स पञ्चमा भागं रोऽऽति । तस्य दशमो
भागः पदम् । पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् । त्रिभिः पदैरेकं प्रक्रमम् । इति । अत्र
युक्तम्—प्रक्रमस्याष्टासित्वादिना सख्योक्तं श्रौतसूत्रे न प्रक्रमस्य प्रमाणमुक्तम् । अतः
प्रक्रमस्त्रिपद इत्यशौ पाठित्वात्त्रिपद एवास्तु सर्वत्र । भैरम् । अत्रिचिप्रक्रमेणो पाठित्वात्तस्ये-
वाहं विपदं प्रक्रमम् । आधानसोमयोः प्रत्यक्षरचनामात्रार्थं विक्रमं प्रक्रमो प्राह्यः ।
योगस्तु—‘क्रमं पादं विक्षेपे’ प्रवर्षेण क्रमणं नमः । क्रमगेनारभिमात्रं प्रक्रमो भवति
तस्मात्प्राह्यं प्रक्रममिति त्रीनिक्रमान् । २ । ५ । १ । १ । अरिनिस्तु पुरस्य दशमं भागं
स्मादाधाने द्विपदं प्रक्रम इति सिद्धम् । पञ्चदशाङ्गुलं पदमुक्तं पञ्च । द्वादशाङ्गुलं मध्यमं ।
दशाङ्गुलं पदं ध्वजमिति प्रयोक्तारः । तत्र व्यवस्था—पञ्चदशाङ्गुलं पदमापस्तम्बसूत्र-
नुयाधिनाम् । द्वादशाङ्गुलं कात्यायनीयानाम् । अन्येषां विकल्पः । इति । आपतनाभि—तासा
धाचीनप्रवृत्तौ प्रक्रमेण ब्राह्मणस्याहवनीयापतनम् । एकादशसु राजस्य । द्वादशसु वैशस्य ।

अन्तेरासी वा । आश्व. श्री. सू. २ । ४ । ४

अत्र वृत्ति.—ऋत्विजस्त्रिधा देवभृताः पितृभृता मनुष्यभृता इति । ये कर्मणि कर्मणि त्रियन्ते ते देवभृताः । येऽन्वयागता ऋत्विजस्ते पितृभृताः । ये त्वेकस्य पुरुषस्य सर्वाणि कर्माणि कर्तुं त्रियन्ते ते मनुष्यभृताः । तत्र यस्याहिताग्नेः पितृभृता मनुष्यभृता वा ऋत्विजः सन्ति तेषामृत्विजामेरुः कथित्यर्षवर्जितेषु कालेषु जुहुयात् । यस्म देवभृतास्तस्या-
न्तेरास्येति विनिवेशः । स एव गृह्येऽप्याह—

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्त्वाङ्गान्ये मातृत. पितृतथेति ।

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥

परणक्रमोऽपि तत्रैव “ ब्रह्माणभेन प्रथमं वृणीतेऽथ द्वैतारमथाध्ययुम् । अथोद्गतारम् । इत्यार्विज्यविचारः ।

प्रथमाधाने तु यस्त्रं गृहीतं स्यात्तसूत्राध्यायिनैवारणिदानं कार्यम् । तच्चाध्ययोः सफलतात् । तथाचाचार्यसूत्रम्—

यजमानाय प्रयच्छति ॥ ५ । ८ । ७ इत्यापस्तम्बः ।

अर्षयुध यजुर्वेदविहितानां पदार्थाना कर्ता ।

‘इति समाख्यापदादयमर्थो लभ्यः । यथा ऋग्देवेन होता इत्यादिस्थलेषु सर्वत्रैवैव । न च समाख्यायाः किञ्चिद्वाचकं पश्यामः ।

अजवन्धनविचारः ।

उत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्मापमज्ञं वज्राति । आप. श्री. सू. ५ । ७ । १७ ।
कल्माप—कृष्णानिन्दुः । अस्याजस्य प्रतिपत्तिरग्नीधे दक्षिणादानम् । सूत्रितं चाचार्येण—‘अजं पूर्णपात्रमुपर्यर्हणं सार्वसूत्रमिन्यग्नीधे’ ५ । १० । ७ कालायनेन तु विकल्पेनाजवन्धनं सूत्रितम्—‘गार्हपत्यागारेऽजं वज्राति न वा’ का. श्री. सू. ४ । ८ । १ यदा वप्यते तदा प्रतिपत्तिरपि पर्यदेन सूत्रिता । यथा—विद्यमानं प्रातः-
ग्नीधे दद्यात् ।

इत्यजवन्धनविचारः ।

विहारप्रक्रमादिविचारः ॥

द्वादशमु विक्रमेभ्यःप्रिमादगीत । चक्षुर्निमित आदर्धीत तै. ब्रा. १ । १ । ४ ।
भाष्यम्—विक्रम—प्रक्रम । न च द्विपदः । तथा च प्रक्रमा द्विपदस्त्रिपदो वा । गार्ह-
पत्याद्वादशमु विक्रमेषु समामेषु आह्वनीयायतनं कृत्वा तत्राग्निमादधात् । चक्षुषा दृष्ट्वा

प्रत्येणैतान्देशे द्वादशक्रियाम् सभवतीति निश्चय तत्रादधीत । संप्रैतसूत्रित सुल्ल-
सूत्र क्षापस्तम्बाचार्येण । भाषित च तत्करमिन्देन ।

आग्याधेयिके निहारे गार्हपत्याहवनीययोरंतराले विज्ञाप्यते । सु २ । १ ।

अत्र भाष्यम्—अग्रय आधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तदाग्याधेय तद्ग्राह आग्याधेयिक ।
विहित्यन्तेऽस्मिन्नग्रय इति निहारो देवयजनदेश । तत्रापिह्यस्य गार्हपत्याहवनीययोरंतराले
गार्हपत्याहवनीयशब्दाभ्यां तदावतने लक्षणा । अंतरालश्रुतिसामर्थ्यादिंतरालेऽंतराल प्रस्तुत्य
विज्ञाप्यते श्रूयते सर्वज्ञास्याधेयार्थे । गार्हपत्याहवनीयप्रहणात्तयोरंतराले श्रुतिरेव
पठ्यते । कात्यायनसत्यापाठध्वप्यमुमेगार्थं सूत्रयति । बौधायनस्तु यथात्राक्षणे पर चात्र
प्रक्रमसंज्ञार्थो नाधिगत । तदर्थमयमुपवन । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा । इत्याचार्यस्तुल्य
सूत्रम् । २ । पदप्रमाणं क्त्वविदमाधे—पञ्चदशाङ्गुलं प्रक्रमं पदत्रिपदपञ्च । पदा
दयो गानसाधनतया गृह्यते । अतो न विज्ञापमात्रेण प्रयोजनम् । किंतु तत्त्वव्यतिना
केनचिद्भवेण । अतो त्रिपदपदभूतसयोगविनाभाभ्यामुपलक्षिते देशांतरालपरिमितरज्या
दिना प्रयोजनं गच्छति सत्रा जन एकप्रक्रमस्य पद भूमौ स्थापयिवाचपदं विशिष्य
निदधाति । निर्भिकारं सगच्छसमं पुरस्तिरतनिधीयमानयो पदयोरंतरालं यथा पदं
परिमितं भवति तथा गच्छति । अतो विक्षितेन पदेन पदद्वयं वासति द्विपदं प्रक्रमं ।
यद्यपि त्रिपदो वा इत्याचार्यसूत्रे श्रुतं तथापि तत्र व्यवस्यैवम् । “पञ्चदशपुरणो दश
पदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदसप्तविभक्तस्य इति कात्यायनश्रौतसूत्रम् । ११।८।२१ ।
अत्र कर्कभाष्यं पञ्चदशपुरणो यस्य स पञ्चभिरङ्गिभिः पुरा । दशभिः पदैः पुरा ।
द्वादशभिरङ्गुले पदमित्येवमर्थो न स गति । इतः शमरवादीनां लक्षणस्यानुक्तचेनासि
द्वन्नात् । अतश्चैवम्—पुरस्य सप्तविभक्तस्य य पञ्चभा भागं सौज्जनि । तस्य दशभ्यो
भागं पदम् । पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् । त्रिभिः पदैरकं प्रक्रमं । इति । अत्र
युक्तम्—प्रक्रमस्याष्टास्त्रिंसादिनां सप्तपञ्च श्रौतसूत्रे न प्रक्रमस्य प्रमाणमुक्तम् । अतः
प्रक्रमस्त्रिपद इत्यसौ पाठित्वात्रिपद एवास्तु सर्वत्र । भैरवम् । अत्रिचैप्रसूत्रेण पठित्वात्तस्यै
वाङ्ग त्रिपदं प्रक्रमं । आधानसोमयो प्रयक्षत्रचनामारार्थैरिति प्रक्रमो ग्राह्यः ।
योगस्तु—‘क्रमु पादविधेये’ प्रकर्षेण क्रमणं क्रम । क्रमशेनारनिमात्रं प्रक्रमो भवति
तस्मात्प्राङ् प्रक्रामति श्रायिक्रमम् । ३ । ५ । १ । १ । अरुनिस्तु पुरपञ्चमाशस्त
स्यादाधाने द्विपदं प्रक्रम इति सिद्धम् । पञ्चदशाङ्गुलं पदमुच्यते पञ्च । द्वादशाङ्गुलं पञ्चन ।
दशङ्गुलं पदं छदमिति प्रयोक्तार । तत्र पञ्चदश—पञ्चदशाङ्गुलं पदसप्तसप्तसूत्रा
नुगाविनाम् । द्वादशाङ्गुलं कात्यायनीयानाम् । अयेषां विकल्पः । इति । आपत्तानि—तस्या
त्वाचीनगच्छत् प्रक्रमेषु मास्यस्याहवनीयापत्तनम् । एकदशसु राजस्य । द्वादशसु वैश्वस्य ।

अन्तेनासी वा । आश्व. श्रौ. सू. २ । ४ । ४

अत्र वृत्ति — ऋत्विजस्त्रिभिधा देवभूताः पितृभूता मनुष्यभूता इति । ये कर्मणि कर्मणि त्रियन्ते ते देवभूताः । येऽन्वयागता ऋत्विजस्ते पितृभूताः । ये त्वेकस्य पुरयस्य सर्गाणि कर्माणि कर्तुं त्रियन्ते ते मनुष्यभूताः । तत्र यस्याहिताग्नेः पितृभूता मनुष्यभूता वा ऋत्विजः सन्ति तेषामृत्विजामेकः कश्चित्परमर्जितेषु कालेषु जुहुयात् । यस्य देवभूतास्तस्यान्तेनास्येति विविशः । स एव गृह्येऽप्याह—

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्धे मातृत पितृतश्चेति ।

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥

• वरणक्रमोऽपि तत्रैव “ ब्रह्माणभेन प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाश्वर्युम् । अधोद्गातारम् । इत्यार्विज्यविचारः ।

प्रथमाधाने तु यस्मिन् गृहीतं स्यात्तसूनाध्यायिनैवारणिदानं कार्पम् । तत्राश्वर्योः सकाशात् । तथाचाचार्यसूत्रम्—

यजमानाय प्रयच्छति ॥ ५ । ८ । ७ इत्यापस्तम्बः ।

अर्घ्ययुध यजुर्वेदविहितानां पदार्थानां कर्ता ।

इति समाख्यानशादयमर्थो लभ्य । यथा ऋग्भेदेन होता इत्यादिस्थलेषु सर्वत्रैवमेव । न च समाख्यायाः किञ्चिद्वाधकं पश्यामः ।

अजवन्धनविचारः ।

उत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्मापमजं बध्नाति । आप. श्रौ. सू. ५ । ७ । १७ ।
कल्मापः—कृष्यत्रिदुः । अस्याजस्य प्रतिपत्तिरग्नीधे दक्षिणादानम् । सूत्रितं चाचार्येण—‘अनं पूर्णपात्रमुपरहणं सार्वसूत्रमित्यग्नीधे’ ५ । १० । ७ कात्यायनेन तु विकल्पेनाजवन्धनं सूत्रितम्—‘गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति न वा’ का. श्रौ. सू. ४ । ८ । १ यदा बध्पते तदा प्रतिपत्तिरपि पूर्वभेदेन सूत्रिता । यथा—नियमानं प्रातर्-
ग्नीधे दद्यात् ।

इत्यजवन्धनविचारः ।

त्रिहारभद्रमादिविचारः ॥

द्वादशामु त्रिकमेवमग्निमाद्रीत । चक्षुर्निमित्त आदर्शत तै. ब्रा. १ । १ । ४ ।
भाष्यम्—त्रिकम्—प्रकम् । स च द्विपदः । तथा च प्रकम्ना द्विपदस्त्रिपदो वा । गार्ह-
पत्याद्वादशामु त्रिकामेषु समाह्वेनु आहवनीयायतनं कृत्वा तत्राग्निमादृष्यात् । चक्षुरा दृष्ट्वा

तस्माद्भूय कृतं भवति तेनाद्भूयोऽप्यसौ प्रधानधर्म इति विलम्बितप्रतीतिरपि बलीयान् । इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः । अतोऽद्भूयधर्ममुच्येदं वाधित्वा प्रधानधर्म उपपाद्यारं स्यादिति सिद्धान्तितम् । एवं 'त्वंगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इत्यनेन गतप्राम्यं स्यात् । न चोदाहरणमपि युक्तम् । वारवन्तीयं गामतीत्यस्याद्भूयधेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्वयं व्याख्यातम् । यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समानान्तरमुपचिर्वेदान्तरे च विनियोगविधिस्यस्य किमुत्पत्तिवेदनिकबन्धनः स्वरोऽप्या विनियोगवेदनिकबन्धन इति संशयः । नत्र—'उत्पत्तेः पूर्वभावित्वान्निकबन्धन एव हि स्वरः प्रथमभाविताद्युक्तो नान्यो विलम्बितः ।' नैतदेवम् 'न खन्वाध्वानमात्रेण मन्त्रस्य स्थापयोऽप्यता । तेन कियत् इत्येवमते वक्तुं न शक्यते । तेन तु कियते मन्त्रो एव वेदे विधीयते । विधायत्तं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ।' प्रयोऽथवावाधारितस्य मन्त्रस्य स्वरपेक्षा भवति - न स्वस्वभावगतिमात्रेण तस्माद्धारकत्वादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वत्वेनपेक्षितत्वाच्च न तन्निकबन्धनमुच्येदं यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात्स्वरपेक्षणाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात् ।

अत्र—भूयस्त्वेनोभयश्रुति । वै. ३ । १ । ९

इत्यत्र कुतूहलवृत्तौ—

वार्तिकरीत्या विनियोगविधिवेदनिकबन्धनत्वे तु ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदङ्गमन्त्रेषु तत्तद्वेदस्वरपातेस्तास्य याजुर्वेदिकत्वसाधने ऋजुमावात्सूत्रविदमन्यत्र योजयम् । तदथा । आधानमधिकृत्य सामवेदे श्रुतम् 'जातेऽग्नौ रथंतरं गावति' इत्यादि तथा यजुर्वेदे श्रुतम् 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि । तदेतदुभयश्रुति उभयत्र श्रूयमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिपौष्कल्येन हेतुनाम्पतरत्र विहितमिति निर्धारयम् । सामान्यस्वरूपस्यानवगमे हि तद्विनियोगविधिर्न संभवति । तत्रस्वरूपवगमश्च सामवेद एवेति तत्रैव ताद्विधिः । यजुर्वेदे 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि तु सामवेदविहितरथंतरानुवादेन कालान्तरविधिपरमिति न तत्र ताद्विधिः । तत्रसाधानाद्गार्थतत्त्वादिसामस्तुषैष्टमेव । यस्य तु मन्त्रस्य वेदद्वयेऽपि समाधानम् । विनियोगविधिश्चलन्त्या भिद्वस्तत्रागत्या विकल्पः ।

"उपवीता वा एतस्याङ्गयो भवन्ति यस्यान्याधेये ब्रह्मा सामाभिगायति"

इतिश्रुतिवाक्यं शाबरभाष्ये १० । ८ । ९ वै. इत्यत्रोदाहृतम् ।

उपवादश्च तद्वत् । वै. १० । ८ । ९

सूत्रार्थः—उपवादः—उपवीतिति निन्दा तद्वत् । महणामहणवत् ।

ब्रह्मान्याधेये सामानि गावति । भाव. श्रौ. सू. ४ । ६ । १७

मीमांसा—शा. टी. अन्याधेये वारवन्वादि सामानं विधाय श्रूयते—"न ब्रह्मा सन्नि गायेत्" इति । तत्र संशयः—किमयं प्रतिषेधो नित्यं 'सामानानुवृत्त प्रतिषेधार्थ-

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे बार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेरायतनम् । अन्यदाहवनी-
यागारमन्यद्रार्हपत्यस्य ।

अग्नेणाहवनीयं सभाया सम्यः । तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः । आ. श्रौ. सू. ९ । ४
३, ५ । ६ । ७ । ८

वृत्तिः—अथासु प्रक्रमेषु अतीतेषु आहवनीयस्थानम् । एवं सर्वत्र गार्हपत्यस्य दक्षि-
णतः पुरस्ताद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य तृतीयोऽंशो विगतो यस्माद्देशात्स तथोक्तः ।
समीपसप्तमी चेयं वितृतीयदेशस्य पश्चात्स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः । उक्तं च शुल्बसूत्र
आचार्येणैव गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमित्यादिना । गार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्याप्यागारं
कर्तव्यमित्यर्थः । तयोरेवान्यतरत्र दक्षिणाग्न्यायतनम् ।

सभा द्यूतशाळा तत्र सम्बोऽग्निराधेयस्ततश्च तत्रास्यायतनम् ।

आवसथः—अतिथीनां वासभूमिः ।

साममीमांसा ।

रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने ।

वामदेव्यमभिगायत उद्धियमाणे ॥

बृहदभिगायत आहवनीय आधीयमाने ।

यद्भारवन्तीयमभिगायते । श्यैतेन श्येती कुरुने । ते. ब्रा. १ । १ । ८

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्धत्वान्मुख्येन वेदसयोगः ॥ ९ ॥ जै. ३ । ३ । ९

सूत्रार्थः—गुणमुख्यव्यतिक्रमे गुणः अङ्गम् । मुख्य प्रधानं तयोर्व्यतिक्रमे विरोधे
तदर्धत्वात् प्रधानार्धत्वादङ्गस्य मुख्येन प्रधानेन सहाङ्गस्य वेदसंयोग संबन्धः ।

मध्यमाने शक्तेः साकृतेः साम गायति धूमे जाते गाधिनः कौशिकस्य ।

. अरण्योर्निहितो जातवेदा इति च । आप. श्रौ. सू. ५ । १०

रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च । आप. श्रौ. सू. ५ । ११ । ६ ।

यज्ञायज्ञीये गीयमाने आप. श्रौ. सू. ५ । १३ । ८ ।

बृहति गीयमाने श्येतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये च आप. श्रौ. सू. ५ ।

१५ । ६

तत्र मीमांसा—याजुर्बेदिकमाधानं तस्य सामवेदे वारवन्तीयं गायतीत्यङ्गविधिः । तत्र
वारवन्तीयस्य किं सामवेदिकः स्वर उत याजुर्बेदिक इति सदेहः प्रधानविधिनिबन्धनस्य
स्वरस्य प्रधानैकनाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्स्ववेदनिबन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया
शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्रप्ते प्रधानधर्मः ऋगुपाशुत्वमेव बलीयः । साङ्ग ह्याधानं
विधिना निर्धायते अतस्तादृशस्यैव याजुर्बेदिकत्वाद्गुणधर्मः । न चाङ्गेष्वक्रियमाण

तत्तादृश्यं कृतं भवति तेनाङ्गस्योऽप्यसौ प्रधानधर्म इति विवक्षितप्रतीतिरपि बलीयान् । इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः । अतोऽङ्गधर्ममुद्धृष्ट्वा धाधित्वा प्रधानधर्म उपाशुभ्य स्यादिति सिद्धान्तितम् । एवं 'त्वंगुणविरोधे च तादर्थात्' इत्यनेन गतप्रायं स्यात् । न चोदाहरणमपि युक्तम् । वारवन्तीयं गायत्रीत्यस्याङ्गविधेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्वया व्याख्यातम् । यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाप्तानमुत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगविधिवस्तस्य किष्कपक्षिभेदनिबन्धनः स्वरोऽप्यथा विनियोगवेदनिबन्धन इति संशयः । तत्र—'उत्पत्तेः पूर्वभावितात्तन्निबन्धन एव हि स्वरः प्रथममाधित्वायुक्तो तास्यो विवक्षितः ।' नैतदेवम् 'न खन्वाप्तानमात्रेण मन्त्रस्य स्यात्प्रयोज्यता । तेन क्रियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते । विध्यायत्तं खनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ।' प्रयोज्यतयावधारितस्य मन्त्रस्य स्वरोपेक्षा भवति न स्वररूपवगतिमात्रेण तस्माद्धारवन्ती-यादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वादनपेक्षितत्वाच्च न तन्निबन्धनमुच्येष्टं यजुर्वेदेन तु क्रियमाण-त्वात्स्वरपेक्षायाच्च तदीयमुपाशुत्वमेव स्यात् ।

अत्र—मूपत्येनोमयश्रुति । जै. ३ । १ । ९

इत्यत्र कुतूहलवृत्तौ—

वार्तिकरीत्या विनियोगविधिष्वेदनिबन्धनत्वे तु ष्वोतिष्ठोमस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदङ्गम-
क्षेत्रे तु ताच्छेदस्वरभातेस्तस्य याजुर्वेदिकत्वसाधने फलभावात्सूत्रमिदमन्यत्र योज्यम् । तद्यथा ।
आधानमधिकृत्य सामवेदे श्रुतम् 'जातेऽग्नी रथंतरं गायति' इत्यादि तथा यजुर्वेदे
श्रुतम् 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि । तदेतद्भूयश्रुति उभयत्र
श्रूयमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिष्वेकत्वेन हेतुनात्यतरत्र विहितमिति निर्धार्यम् ।
सामान्यस्वरूपस्थानवगमे हि तद्विनियोगविधिर्न संभवति । तत्रस्वररूपवगमश्च सामवेदे
एवेति तत्रैव तद्विधिः । यजुर्वेदे 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि तु
सामवेदेविहितरथंतरालुवादेन कालान्तरविधिपरमिति न तत्र तद्विधिः । ततश्चाधानाङ्गरथंत-
तरादिसामसूत्रेष्टमेव । यद्य तु मन्त्रस्य वेदइत्येऽपि सामान्यम् । विनियोगविधिष्वान्यथा
सिद्धस्तत्रागत्या विवक्ष्यः ।

"उपवीवा वा प्तस्याङ्गयो भवन्ति यस्यान्वाधेये ब्रह्मा सामाभिगायति" ।

इतिश्रुतिब्राह्म्यं शाबरभाष्ये १० । ८ । ९ जै. इत्यत्रोदाहृतम् ।

उपवादश्च तद्वत् । जै. १० । ८ । ९

मूलार्थः—उपवादः—उपवीतीति नित्यं तद्वत् । महामाप्रहणवत् ।

ब्रह्मान्वाधेये सामानि गायति । भाष. श्री. सू. ४ । ९ । १०

मीमांसा—शा. टी. अन्याधेये वारवन्त्यादिसामानानं विधाय श्रूयते—“न ब्रह्मा
स निति गायते” इति । तत्र संशयः—किमयं प्रतिषेधो नित्यं सामानानुत्त प्रतिषेधार्थ-

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीवसि दक्षिणाग्रेरायतनम् । अन्यदाहवनी-
यागारमन्यद्रार्हपत्यस्य ।

अग्नेणाहवनीयं सभाया सम्यः । तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः । आ. श्रौ. सू. ९ । ४
३ । ५ । ६ । ७ । ८

वृत्ति — अथासु प्रक्रमेषु अतीतेषु आहवनीयस्थानम् । एवं सर्वत्र गार्हपत्यस्य दाक्षि-
णतः पुरस्ताद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य तृतीयोऽंशो विगतो यस्मादेशात् तथोक्तः ।
समीपसप्तमी चेयं वितृतीयदेशस्य पश्चात्स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः । उक्तं च शुल्बसूत्र
आचार्येणैव गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमिन्यादिना । गार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्याप्यागारं
कर्तव्यमित्यर्थः । तयोरेवान्यतरत्र दक्षिणामन्यायतनम् ।

सभा चूतशाला तत्र सम्योऽग्निराधेयस्ततश्च तत्रास्यायतनम् ।

आवसथः—अतिथीनां वासभूमिः ।

साममीमांसा ।

रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने ।

वामदेव्यमभिगायत उद्भियमाणे ॥

बृहदभिगायत आहवनीय आधीयमाने ।

यद्धारवन्तीयमभिगायते । श्यैतेन श्येती कुरुने । तै. ब्रा. १ । १ । ८

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्धत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥ जै. ३ । ३ । ९

सूत्रार्थः—गुणमुख्यव्यतिक्रमे गुणः अङ्गम् । मुख्य प्रधानं तयोर्व्यतिक्रमे त्रिरोधे
तदर्धत्वात् प्रधानार्थत्वादङ्गस्य मुख्येन प्रधानेन सहाङ्गस्य वेदसंयोग सन्धः ।

मध्यमाने शक्रेः साकृतेः साम गायति धूमे जाते गाथिनः कौशिकस्य ।

अरण्योर्निहितो जातपेदा इति च । आप. श्रौ. सू. ५ । १०

रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च । आप. श्रौ. सू. ५ । ११ । ६ ।

यज्ञायज्ञीये गीयमाने आप. श्रौ. सू. ५ । १३ । ८ ।

बृहति गीयमाने श्येतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये च आप. श्रौ. सू. ५ ।

१५ । ६

तत्र मीमांसा—याजुर्वेदिकमाधानं तस्य सामवेदे वारवन्तीय गायतीत्यङ्गविधिः । तत्र
वारवन्तीयस्य किं सामवेदिकः स्वर उत याजुर्वेदिक इति सदेहः प्रधानविधिनिबन्धनस्य
स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन बिलम्बितत्वात्स्ववेदनिबन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया
शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्रप्ते प्रधानधर्मः सादृपाशुत्वमेव बलीयः । साङ्गं ह्याधानं
विधिना निर्धीयते अतस्तादृशस्यैव याजुर्वेदिकत्वाद्दुपाशुत्वं धर्मः । न चाङ्गेष्वक्रियमाण

तस्माद्भ्रस्य कृतं भवति तेनाद्भ्रस्योऽप्यसौ प्रधानधर्म इति विलम्बितप्रतीतिरपि वर्तयान् । इतरथा प्रधानस्यैव ऋगुण्यापचेः । अतोऽद्भ्रधर्ममुच्चैष्टु वाधित्वा प्रधानधर्म उपानुसृत स्यादिति सिद्धान्तितम् । एवं ' त्वंगुणविरोधे च सादर्थात् ' इत्यनेन गतप्रायं स्यात् । न चोदाहरणमपि युक्तम् । वारयन्तीयं गायत्रीत्यस्याद्भ्रनियेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातम् । यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाप्तानमुगचिर्वेदान्तरे च विनियोगविधितस्तस्य किमुपचिर्वेदनिबन्धनः स्वरोऽथवा विनियोगवेदनिबन्धन इति संशय । तत्र—' उपपत्तेः पूर्वभाषित्वात्तन्निबन्धन एव हि स्वरः प्रथमभाषित्वाद्युक्तो ज्ञान्यो विलम्बितः । ' नेतदेवम् ' न खन्वाप्तानमात्रेण मन्त्रस्य त्यागयोग्यता । तेन क्रियत इत्येवमत्रो वक्तुं न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते । विध्यावत्तं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः । ' प्रयोग्यतयावधारितस्य मन्त्रस्य स्वरपेक्षा भवति न स्वरुपावगतिमात्रेण तस्माद्धारकत्वादेः सामवेदेनक्रियमाणत्वादनपेक्षितत्वाच्च न तन्निबन्धनमुच्चैष्टु यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात्स्वरपेक्षणाच्च तदीयमुपाशुत्वमेव स्यात् ।

अत्र—भूयस्त्वेनोभयश्रुति । जै. ३ । ६ । ९

इत्यत्र कुतूहलश्रुतौ—

वार्तिकरीत्या विनियोगविधिवेदनिबन्धनत्वे तु न्योतिष्ठोमस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदद्भ्रम-
शेषु तत्तद्देवस्वरमातेस्तस्य याजुर्वेदिकत्वसाधने फलमानात्सूत्रमिदमन्यत्र योग्यम् । तद्यथा ।
आधानमधिकृत्य सामवेदे ध्रुतम् ' जातेऽग्नौ रथंतर गावति ' इत्यादि तथा यजुर्वेदे
श्रुतम् ' रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने ' इत्यादि । तदेतदुभयश्रुति उभयत्र
श्रूयमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिषुक्त्वत्वेन हेतुनान्यतरत्र विहितमिति निर्धार्यम् ।
सामान्यस्वरूपस्थानवगमे हि तद्विनियोगविधिर्न सम्भवति । तद्वस्वरुपावगमश्च सामवेद
एतत् तत्रैव तद्विधिः । यजुर्वेदे ' रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने ' इत्यादि तु
सामवेदविहितरथंतरानुवादेन फलान्ताएविधिपरमिति न तत्र तद्विधिः । ततश्चाधानाद्भ्ररथ-
तरादिसामसूत्रैष्टुमेव । यस्य तु मन्त्रस्य वेददेवेऽपि समाप्तानम् । विनियोगविधिज्ञानव्याधा
सिद्धस्तत्रामत्या विकल्पः ।

“ उपवीता वा प्तस्याप्तयो भवन्ति यस्यान्वाधेये ब्रह्मा सामाभिगायति ॥

इतिध्रुतिब्राम्य शबरभाष्ये १० । ८ । ९ जै. इत्युदाहृतम् ।

उपपादश्च तद्वत् । जै. १० । ८ । ९

मूर्तार्थः—उपवाद —उपवीतेति निन्दा तद्वत् । महणामहणत् ।

ब्रह्मान्वाधेये सामानि गावति । आय. श्री. सू. ४ । ६ । १७

सीमासा-शा. टी. अन्वाधेये वारयन्त्यादिसामगानं विधाय श्रूयते—“ न ब्रह्मा
सामानि गावते ” इति । तत्र संशयः—किमयं प्रतिषेधो नित्यं सामगानमुत् प्रतिषेधात्.

दक्षिणतः पुरस्ताद्विद्वृतीयदेशे बार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणामेरायतनम् । अन्यदाहवनी-
यागारमन्यद्बार्हपत्यस्य ।

अग्नेणाहवनीयं सभायां सम्यः । तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः । आ. श्रौ. सू. ९ । ४
३ । ५ । ६ । ७ । ८

वृत्तिः—अष्टासु प्रक्रमेषु अतीतेषु आहवनीयस्थानम् । एवं सर्वत्र बार्हपत्यस्य दक्षि-
णतः पुरस्ताद्बार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य तृतीयोऽंशो विगतो यस्माद्देशात् तथोक्तः ।
समीपसप्तमी चेयं विद्वृतीयदेशस्य पश्चात्स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः । उक्तं च शुल्बसूत्र
आचार्येणैव बार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमिन्यादिना । बार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्याप्यागारं
पार्तव्यमित्यर्थः । तयोरेवान्यतरत्र दक्षिणाग्न्यायतनम् ।

सभा द्यूतशाला तत्र सम्योऽग्निराधेयस्ततश्च तत्राधायतनम् ।

आवसथः—अतिथीनां वासभूमिः ।

साममीमांसा ।

रथंतरमभिगायते बार्हपत्य आधीयमाने ।

वामदेव्यमभिगायत उक्रियमाणे ॥

बृहद्भिगायत आहवनीय आधीयमाने ।

यद्धारन्तीयमभिगायते । श्वैतेन श्वेती कुरुने । तै. ब्रा. १ । १ । ८

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्धवान्मुख्येन वेदसयोगः ॥ ९ ॥ जै. ३ । ३ । ९

सूरार्थः—गुणमुख्यव्यतिक्रमे गुणः अङ्गम् । मुख्यं प्रधानं तथोर्व्यतिक्रमे विरोधे
तदर्धत्वात् प्रधानार्थत्वादङ्गस्य मुख्येन प्रधानेन सहाङ्गस्य वेदसंयोगः संबन्धः ।

मध्यमाने शक्तेः साकृतेः साम गायति धूमे जाते गाधिनः कौशिकस्य ।

अरण्योर्निहितो जातपेदा इति च । आप. श्रौ. सू. ५ । १०

रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च । आप. श्रौ. सू. ५ । ११ । ६ ।

यज्ञायज्ञीये गीयमाने आप. श्रौ. सू. ५ । १३ । ८ ।

बृहति गीयमाने श्वेतवारन्तीययोर्षयज्ञायज्ञीये च आप. श्रौ. सू. ५ ।

१५ । ६

तत्र मीमांसा—याजुर्वेदिकमाधानं तस्य सामवेदे वारन्तीयं गायतीत्यङ्गविधिः । तत्र
वारन्तीयस्य किं सामवेदिकः स्वर उत याजुर्वेदिक इति संशयः प्रधानविधिनिबन्धनस्य
स्वरस्य प्रधानकवाक्यतापेक्षित्वेन विद्विष्यन्त्वात्स्वरेदनिबन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया
शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति मन्ते प्रधानधर्मरादुपाशुल्यमेव बलीयः । साङ्गं ह्याधानं
विधिना विधीयते अतस्तादृशस्यैव याजुर्वेदिकत्वाद्दुपाशुल्यं धर्मः । न चाङ्गेष्वक्रियमाणं

तत्साङ्गस्य कृतं भवति तेनाङ्गस्योऽप्यसौ प्रधानधर्म इति विलम्बितप्रतीतिरपि बलीयान् । इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः । अतोऽङ्गधर्ममुच्चैष्ट्वाधिवा प्रधानधर्म उपानुत्तर स्यादिति सिद्धान्तितम् । एवं 'त्वंगुणविरोधे च सादर्श्यात्' इत्यनेन गतप्राप्तं स्यात् । न चोदाहरणमपि युक्तम् । वारवन्तीयं गायत्रीत्यस्याङ्गविधेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातम् । यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाज्ञानमुपपत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगविस्तारस्य किमुत्पात्तिरेदनिबन्धनः स्वरोऽथवा विनियोगवेदनिबन्धन इति संशयः । तत्र—'उपनेः पूर्वभाविवात्तन्निबन्धन एव हि स्वरः प्रथमभाविवाद्युक्तो नात्स्यो विलम्बितः ।' नैतदेवन् 'न खल्वान्नानमात्रेण मन्त्रस्य स्यादप्रयोज्यता । तेन क्लियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे निर्धार्यते । विन्यायसं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ।' प्रयोज्यतयावधारितस्य मन्त्रस्य स्वरापेक्षा भवति न स्वस्वरावगतिमात्रेण तस्माद्धारवन्ती-यादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वात् न अपेक्षितत्वाच्च न तन्निबन्धनमुच्चैष्ट्वं पञ्चवेदेन तु क्रियमाण-त्वात्स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपासुत्वमेव स्यात् ।

अत्र—भूयस्त्वेनोभयश्रुति । जै. ३ । २ । ९

इत्यत्र कुतूहलश्रुती—

चार्तिकरीत्या विनियोगविधिवेदनिबन्धनत्वे तु न्योतिष्ठेयस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदङ्गम-
त्रेण तत्तद्वेदस्वरप्राप्तेस्तस्य याजुर्वेदिकत्वसाधने कलाभावात्तूत्रमेवमन्यत्र योज्यम् । तथा ।
आधानमधिकृत्य सामवेदे श्रुतम् 'जातेऽग्नौ रथंतरं गायति' इत्यादि तथा यजुर्वेदे
श्रुतम् 'रथंतरमभिगापते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि । तदेतदुभयश्रुति उभयत्र
श्रुपमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिषोष्कत्वेन हेतुनान्यतरत्र विहितमिति निर्धार्यम् ।
सामान्यस्वरूपस्थानवगमे हि तद्विनियोगविधिर्न संभवति । तत्स्वरूपवगमश्च सामवेदे
एवेति तत्रैव तद्विधिः । यजुर्वेदे 'रथंतरमभिगापते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि तु
सामवेदविहितरथंतरानुवादेन कालान्तरविधिपरमिति न तत्र तद्विधिः । तत्रथाधानाङ्गरथ-
तरादिसामसूचैष्ट्वेन । यस्य तु मन्त्रस्य वेदइत्येऽपि समाज्ञानम् । विनियोगविधिधानस्य
भिन्नस्तप्रागस्या विकल्पः ।

"उपवीता वा एतस्याप्रयो भवन्ति यस्याभ्याधेये प्रजा सामाभिगापति ॥

इतिश्रुतिवाक्यं शाबरभाष्ये १० । ८ । ९ जै. इत्यत्रोदाहृतम् ।

उपवादश्च तद्वत् । जै. १० । ८ । ९

सूत्रार्थः— उपवादः—उपवीतेति निन्दा तद्वत् । प्रहणाग्रहणवत् ।

ब्रह्मान्धाधेये सामानि गायति । आप. श्रौ. सू. ४ । ६ । १७

मीमांसा—शा. टी. अग्न्याधेये वारवन्त्यादिसामानं विधाय श्रुते—"न शक्यं
संनि गायेत्" इति । तत्र संशयः—विलम्बं प्रतिषेधो नित्यं सामानस्य प्रतिषेधः ।

आधानपद्धतेः शुद्धिपत्रम् ।

मस्तावना ।

शुद्धम्	पङ्क्तिः	व्युद्धम्	शुद्धम्
२	२३	पिण्डः	पिण्डं

आपस्तम्बसूत्रम् ।

१	१९	दुरिति	दुरिति
५	५	विश्रयो	विभ्रयो
७	१	तेनयाप	तनयाप
१०	८	मदे	मदे
१० (टिप्पण्या)३		एमु	एवमु
११	१५	निर्वपेत्	निर्वपेत्
१२	२७	परुधीति	परुधीति
१३	१	ददत्त दयीत	ददत्तदयीत

आधानसंभारपट्टिका ।

४	९	गोः	गौ
---	---	-----	----

इष्टिद्वयम् ।

३१	२	निर्वापाणां	निर्वाप्याणाम्
----	---	-------------	----------------

आ. प्र. मन्त्रभाष्यम् ।

१	२३	स्त्री-करीमि	स्त्रीकरोमि
---	----	--------------	-------------

आधानमीमांसा ।

२	३	शरदि	शरद्
२	५	दि नि	दिनि
२	१८	०	व
४	७	मच्छन्दाव	तच्छन्दाव
७	५	नक्षत्रान्तर	नक्षत्रानन्तरं
७	२३	वमना	वसाना

समाप्तमिदं शुद्धिपत्रम् ।

१ यत्र यत्र दक्षिणादानप्रस्तावे निष्कयद्रव्यमिपठेति तत्र तत्तद्द्रव्यं दानसंकल्पक-
ताम् यथा-यस्यसतीनिष्कयद्रव्यं ते दास्य इत्यत्र यस्यसतीस्ते दास्य इति एतं सर्वत्र ।